

2013

SZÁZAD V. É. C.

ÍRÁSTÖRTÉNET

Az emberek egyik jellegzetes tulajdonsága az információs viselkedés, vagyis hogy lépten-nyomon információkat keresnek illetve használnak fel. Az emberi viselkedés említett formájának azonban csak az egyik szelete kerül kapcsolatba jelekkel az információk keresése és felhasználása közben. Az írás pedig a jelek használatának egy még ennél is szűkebb körét jelöli csak ki. Azok a megközelítések, amelyek az írást az elmúlt **20** évszázadban tartják, evvel – vagy ha tisztában meg, hogy ez a Rész olyan hogy különösebb gondok

ötezer év legnagyobb em-nem feltétlenül számolnak is vannak vele, úgy ítélik hatást gyakorol az Egészre, nélkül általánosíthatunk.

2013

2013 • 70.

- Z. KARVALICS LÁSZLÓ** Megújíthatja-e az információs nézőpont az írástörténet-írást?
- MARSHALL MCLUHAN – ROBERT K. LOGAN** Az ábécé: találmányaink alfája és ómegája
- NÉMETH GYÖRGY** Üzenet a démonoknak
- FELFÖLDI SZABOLCS** A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében
- ULRICH BLUM – LEONARD DUDLEY** Az egységesített latin nyelv és a középkori gazdasági növekedés
- HAJDU HELGA** Írás és olvasás a korai középkorban
- LÁNG BENEDEK** A tudásátadás útjai a magyarországi kriptográfiai gyakorlatban
- SZOMMER GÁBOR** Levelezési gyakorlat és hálózatiság az angol Kelet-indiai Társaság első éveiben
- KRÁSZ LILLA** Az adatoktól az információig, az információtól a tudás-termelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon

SZÁZAD VÉGE

ÍRÁSTÖRTÉNET

Az emberek egyik jellegzetes tulajdonsága az információs viselkedés, vagyis hogy lépten-nyomon információkat keresnek illetve használnak fel. Az emberi viselkedés említett formájának azonban csak az egyik szelete kerül kapcsolatba jelekkel az információk keresése és felhasználása közben. Az írás pedig a jelek használatának egy még ennél is szűkebb körét jelöli csak ki. Azok a megközelítések, amelyek az írást az elmúlt ötezer év legnagyobb emberi innovációjának tartják, evvel – vagy ha tisztában meg, hogy ez a Rész olyan hogy különösebb gondok

70 ötezer év legnagyobb em-nem feltétlenül számolnak is vannak vele, úgy ítélik hatást gyakorol az Egészre, nélkül általánosíthatunk.

1000 Ft

BLUM, Ulrich (1953, Karlsruhe) a Drezdai Műszaki Egyetem gazdaságmérnöke. Leonard Dudley-val közösen írt két tanulmánya kivételével kortárs gazdasági kérdésekről publikál. A válogatásunkban közölt írás „ikre”: *Religion and economic growth: was Weber right? Journal of Evolutionary Economics*, 11., 2001/2., 207–230.

DUDLEY, Leonard (1943, Vancouver) a Montreali Egyetem gazdaságtörténet-professzora. A technológiai változás kérdéseit kutatva kezdte tanulmányozni az információtechnológia hadtörténetét és az itteni innovációk hatását az állam evolúciójára. Eredményeit 1991-es könyvében összegezte (*The Word and the Sword. How the Technologies of Information and Violence Have Shaped Our World*). Az információtechnológiának a gazdasági fejlődésre, a politikai intézményekre és a nemzetközi kereskedelemre gyakorolt hatását vizsgáló tanulmányaiból nőtt ki 2008-as könyve (*Information Revolutions in the History of the West*).

FELFÖLDI Szabolcs (1975, Békéscsaba), régész–történész, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének tudományos munkatársa. Kutatási területe: a Selyemút története és régészete, az eurázsiai steppe késő ókori, kora középkori története és régészete. Legutóbbi vonatkozó publikációi: Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz. *Ókor*, 8., 2009/2., 29–35; Előszó, szöveggondozás, jegyzetek, mutatók: Stein Aurél 2013: *Marco Polo nyomában. Tanulmányok* (Stein Aurél-életműsorozat 5., sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs). Budapest, Palatinus; Információ, titkosítási eljárások a 3–4. századi Selyemúton. In Keller László (szerk.): *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum (megjelenés alatt).

HAJDU Helga (1907–1970) könyvtáros, paleográfus, medievista. Thienemann Tivadar és a Minerva szellemi köréhez tartozott, később Hajnal Istvánnal és számos kiváló középkortörténésszel állt szakmai kapcsolatban. A harmincas években közzétett német nyelvű információtörténeti kismonográfiái (*Lesen und Schreiben im Spätmittelalter*. Pécs-Fünfkirchen, Danubia, 1931, illetve *Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters*, 1936) közül az utóbbi nemzetközi ismertséget hozott neki, több kiadásban is megjelent rangos kiadóknál. 1945-től nyugdíjazásáig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, emellett volt magántanári praxisa az (1950-től) ELTE-nek hívott budapesti tudományegyetemen.

KRÁSZ Lilla (1971, Mosonmagyaróvár) történész, az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe: kora újkori orvostörténet, nyugat-európai és magyar társadalom- és kultúrtörténet (tudáskultúrák, az oktatás és az adminisztráció változó struktúrái kultúratudományi, könyv- és olvasástörténeti, kommunikáció- és információtörténeti megközelítésekben). Legutóbbi publikációi: A göttingeni tudászmény hatása a 18. századi magyarországi és erdélyi orvoslás területén. *Gerundium*, 2., 2011/1–2., 51–74; Quackery versus professionalism? Characters, places and media of medical knowledge in eighteenth-century Hungary. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 43., 2012/3., 700–709; Orvosi tudás és hatalom. A hivatalnok-orvos társadalmi képlete Magyarországon, 1750–1830. In Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Gondolat, Budapest, 2012. 189–200.

LÁNG Benedek (1974, Budapest) történész (ELTE BTK), középkorász (PhD: Central European University, Department of Medieval Studies, 2003). A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem docense, itt oktat társadalomtudományi tárgyakat. Tudománytörténész, aki a tudomány határterületeit vizsgálja mind történeti, mind elméleti szempontból. Történeti munkáiban az elfogadott tudomány és a tanult mágia kapcsolatát vizsgálja a XIV–XVII. században. Az utóbbi években a mesterséges nyelvek történetével, titkosításokkal és kódrendszerekkel foglalkozik. Több könyve jelent meg, angol nyelvű monográfiáját (*Unlocked Books, Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*) a Penn State University Press adta ki 2008-ban.

SZÁZAD V·É·G

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PAPP Z. ATTILA • PÓCZA KÁLMÁN • ZUH DEODÁTH
Az *Információtörténet* szám vendégszerkesztője: **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csige András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösényi András • Kövér György • Sági Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösényi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY
FEHÉR M. ISTVÁN • FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC
KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSÉNYI ANDRÁS • KÖVECSES ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

A Századvég 70. szám a TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KonV-2012-0005 keretében készült.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszachenyiterv.gov.hu
04 62 628 628

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Jól-lét az információs társadalomban
TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0005

Olvasószerkesztő: *Lehotka Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

© Századvég Kiadó

A szerkesztőség címe:
Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkuti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*
Műszaki szerkesztő: *Varga Júlia*
Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Honlapunk: www.szazadveg.hu | Keressen minket a Facebookon is!

SZÁZAD V. É. G

—• ÚJ FOLYAM 70. SZÁM 2013. 4. •—
————• ÍRÁSTÖRTÉNET •————

Z. Karvalics László: Megújíthatja-e az információs nézőpont az írástörténet-írást? • 5

Marshall McLuhan – Robert K. Logan:
Az ábécé: találmányaink alfája és ómegája • 29

Németh György: Üzenet a démonoknak • 45

Felföldi Szabolcs: A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében • 57

Ulrich Blum – Leonard Dudley: Az egységesített latin nyelv és a középkori gazdasági növekedés • 71

Hajdu Helga: Írás és olvasás a korai középkorban • 101

Láng Benedek: A tudásátadás útjai a magyarországi kriptográfiai gyakorlatban • 115

Szommer Gábor: Levelezési gyakorlat és hálózatiság az angol Kelet-indiai Társaság első éveiben • 139

Krász Lilla: Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon • 155

Önképző- és olvasókör az 1910-es években ©Fortepan/Vargha Zsuzsa

Megújíthatja-e az információs nézőpont az írástörténet-írást?

nem nehéz belátni, hogy az *elmetartalom állandó jelhordozón való tárgyiasítása* (akárcsak a verbális kommunikáció maga, ami szintén tárgyiasítás, de olyan, ami kizárólag a *beszédaktus időpillanatában* létezik) csak az egyik lehetséges fázisa a több elemből álló *információs ciklusnak*. Ez ugyanis – némiképp leegyszerűsítve – percepciók aktivitással, jelentések megszületésével indul, a belső feldolgozás, a transzformáció egyes típusaival, memóriaműveletekkel folytatódik, s végül döntésbe fordul, ami aztán cselekvésben nyilvánul meg: legtöbbször, de nem mindig, az információs ciklust kiváltó környezeti eseményre reflektálva, lezárva egy „szekvenciát”, „hurkot”.

Az *információs cselekvés* (információs viselkedés, *information behavior*) az „akciós kimenet” felől nézve is *csak a lehetséges cselekvéstípusok egyik formája*, a *jelhagyás* pedig, ami jelentések jelek formájában való tárgyiasítása, rögzítése, láthatóvá, megőrizhetővé tétele, szintén *csak az egyik fajtája, a esetleg az információs cselekvésnek*, s az, amit *írásnak* nevezünk, *csak az egyik formája a jelhagyásnak*.

Azok a megközelítések, amelyek az írást az elmúlt 5 ezer év legnagyobb emberi innovációjának tartják,¹ nem feltétlenül számolnak vele, hogy csupán az információs ciklus egyik szakaszához tartozó egyik lehetséges tevékenység típus egyik formáját emelik ki központi magyarázó mozzanatként – vagy ha evvel tisztában vannak is, úgy ítélik meg, hogy ez a Rész olyan hatást gyakorol az Egészre, hogy gond nélkül elvégezhető az absztrakció.

¹ Mint például Marshall McLuhan és Robert Logan emblematisz írása e bevezető tanulmányt követően.

Ebben persze sok igazság van, hiszen az írott szövegbe kognitív tartalom „fagy bele”, amely mögött, mint egy gipszlenyomat, az információs ciklusokban működő elmék és a velük kölcsönhatásban álló mindenkori kultúrák nyilvánulnak meg. De vajon más fénytörésbe, megvilágításba kerül-e az írás, ha nem önmagában, hanem komplex környezeti-közöségi és akciós térben lefutó információs ciklusok komponenseként tekintünk rá? S újra kell-e gondolnunk a nagy hagyományú írástörténet néhány tételét, amikor szembesítjük vagy szintetizáljuk azokat a frissen kibontakozó információ-történeti megközelítéssel?

Ezekre a kérdésekre keressük a választ ebben a bevezető tanulmányban és az azt követő tematikus válogatásban.

* * *

Az 1969 óta a Yale Egyetem Beinecke Könyvtárában MS 408 jelzéssel őrzött, mai napig megfejtetlen Voynich-kézirat közel száz éve ellenáll a kódfejtők és írástörténészek ostromának. A radiokarbonos kormeghatározás alapján ma már tudjuk, hogy a XV. század első harmadában készülhetett, minden bizonnyal tudományos kompendium, s a korban oly divatos titkosítási módszerekhez képest ismeretlen megoldásai miatt jelent ekkora kihívást a szakembereknek.

Ha Philip Nealnek a kézírral foglalkozó honlapjára tévedünk,² elámulhatunk azon, hogy milyen elképesztő mennyiségű háttértudásra van szüksége annak, aki a megfejtéshez kíván hozzáfogni. A korabeli nyelvek, írások, írásformák, szimbólumok, titkosítási eljárások,³ kódok, íróeszközök, íráshordozók mellett a kézirat történetéhez köthető kulcsszereplők életrajzai, tudóslevelezések és a tárgyban született szakirodalom olyan ismeretkörök, amelyek nélkül kevés az esély bármilyen eredményre.

Am a megmozgatott erudíció (és mögöttük a források digitálisan elérhető, rendezett tömege) remekül illusztrálja és adatozza azt is, hogyan született meg és milyen is volt az *írástörténet első két korszaka*, amit a magam részéről az *írásrendszerek (ábécék) kultúrtörténeti nyersanyagá tételeinek* (1) és *paleográfiai periódusnak* (2) nevezek. S az is jól érzékelhető, hogy noha azóta az írástörténetnek két újabb paradigmája is megszületett (az *írásbeliség társadalomtörténete* [3] és a *komplex információ-háztartás részeként kezelt jelhasználat* aleseteként tárgyal-

² <http://www.voynich.net/neal/index.html>, utolsó letöltés: 2013. november 17.

³ Minderről izgalmas és újszerű adalékokat kaphatunk Láng Benedek ebben a számban megjelent tanulmányából.

ható írástörténet [4] irányzata), ezek mégsem leváltják, megszüntetik a régieket. Épp ellenkezőleg: azokat megőrizve egy többszintű írástörténeti szcénát hoznak létre, amelyben adott írástörténeti problémák természetéhez igazodva a mindenkor szükséges „tudásrétegnek” vagy akár egyidejűleg többnek a mozgósítására is sor kerülhet.

1. ábra. Az írástörténet kutatásának négy paradigmája a kezdetektől napjainkig

Korszak/ annak kezdete	4.	3.	2.	1.
~ 1984	<i>komplex információ-háztartás</i>	<i>írásbeliség</i>	<i>paleográfia</i>	<i>írás-rendszerek</i>
~ 1911	<i>írásbeliség</i>	<i>paleográfia</i>	<i>írásrendszerek</i>	
~ 1681	<i>paleográfia</i>	<i>írásrendszerek</i>		
~ ókor	<i>írásrendszerek</i>			

Az írástörténet kezdetei: a „romantikus szakasz”

Az írásrendszerek kutatásának kezdőpontja az a pillanat, amikor egy kultúra egy másik kultúra (írás)jeleit a maga számára jelentésteliként azonosítja, és kísérletet tesz annak megismerésére, megfejtésére, tudatosítva, hogy a másféle írás mögött másféle nyelv is áll. Ezt az „élményt” az egyiptomiak, a mezopotámiaiak és a velük kereskedő Indus-völgyiek, az ókori Anatólia lakói vagy a korai görögök mind átélték, de csak a tudatos lejegyzéssel és gyűjtéssel⁴ kezdett a viszony reflektívvá válni magához az íráshoz – és így kinek-kinek a saját írásához is. Amikorra az írásrendszerek vizsgálata diszciplínává szilárdul, jól körülhatárolhatóvá válnak a kutatási célfüggvények: *felfedezés, megfejtés, leírás, gyűjtés, dokumentálás, klasszifikáció, összehasonlítás, szövegkritika, kiadás.*

⁴ Assurbanipal a hagyomány szerint írkokokat küldött az Újasszír Birodalom minden szegletébe, hogy ott régi írásokat és szöveget másoljanak le, amelyek aztán a ninivei könyvtárba kerültek (a Kr. e.VII. században). A 30 ezer kiásott agyagtábla nagy részén asszír, akkád és újbabiloni írást találunk. A „gyűjtésnek” ugyanez a szenvedélye jellemezte később a hellenizmus időszakát, az arab szellemi műhelyek, majd – közel 2 ezer évvel a babiloni elődök után – az európai humanisták serény és fáradságos kéziratmenő és -kiadó munkáját.

A korai írásemlékek létrejöttében természetesen még nincs meta-szint, kizárólag erős *funkcionalitás*: a híres rosette-i kő is egyszerűen egy Kr. e. 196-ban, Memphiszben tartott papi gyűlés határozatát tartalmazza, görög, démotikus és hieroglifáírással, hogy minden lehetséges olvasónak megkönnyítse a tartalom befogadását. (Más kérdés, hogy majd a XIX. század első évtizedeiben, 1799. nyári meglelését követően a kulcseleme lesz az egyiptomi írás megfejtésének, immár szakképzett kutatók sorát „foglalkoztatva”). Emlékeztetnünk kell arra is, hogy számos más nyelvnek, kultúrának, illetve írásnak is van „rosette-i köve”, a többnyelvű feliratok vagy többnyelvű közegből azonos időből származó különböző írással vizsgálatával elmélyülten foglalkoznak az írástörténetesek. Ugyanakkor Ázsia (főleg Közép-Ázsia,⁵ a selyemút vagy Kína és India) írásaira jóval kevesebb figyelem esik.⁶

Az írástörténet ezen első korszakát bátran nevezhetjük *romantikus*-nak is, hiszen szinte kivétel nélkül a felfedezés izgalmából, a megfejtés sokszor „hőskölteménybe illő” fordulataiból táplálkozik, és mindvégig átjárja az az emelkedett lelkiállapot, ami a hajdanvolt kultúrákra szöveges emlékeik megértése révén nyíló ablakok szélesre tárásának örömeiből fakad. S amíg vannak felfedezetlen vagy megfejtetlen írással, ez a hagyomány mindig élő marad. Sok a teendő a neolitikus kultúra feltárásában és értelmezésében, az írás előtti idők jelvényének összegyűjtésében és megértésében. Továbbra is rejtély a lineáris A írás, a protoelámi írás, a minózi hieroglifák vagy néhány mezoamerikai írástörredék. A kínai írás legrégebbi emlékein, az úgynevezett jóslócsontokon eddig azonosított 4 ezer karakternek még mindig csak a felét sikerült megfejteni. Kilenc kötetben közel 12 ezer, falra (oszlopra, kőre, sírra, padlóra, mozaikra) rótt feliratot, a „hétköznapi ember” íráshasználatának ókori izraeli emlékeit tervezi néhány év alatt kiadni egy kutatócsoport.

Eközben folyamatosan kerülnek elő újabb és újabb írásemlékek, s egy-egy friss lelet akár ezernél is több évvel viheti vissza időben a kezdeteket, ahogy az a 2013-as nyár szenzációjával, a jeleket tartalmazó kőbaltával történt Kínában, vagy a legrégebbi, ötsoros héber felirattal, amelyre 2008-ban bukkantak Jeruzsálem közelében. A keresztetek első és egyetlen arab nyelvű emlékét, egy márványdarabra írt 800 éves felira-

⁵ Ezért is mutat túl önmagán e válogatás egyik legeredetibb tanulmánya, Felföldi Szabolcs áttekintése a kharosthi írásról.

⁶ Pedig az Amur torkolatánál egy buddhista templomban 1413-ban emelt négynyelvű Jungning-sztéléről például már 1639-ben leírást közölt a kínai tudós, Jang Pin. Noha a sztélé csak 600 éves, írástörténeti jelentősége módfelett nagy: a hátoldalán kínai, mongol, tibeti (!) és dzsürszi nyelven, egymás alá vésett buddhista mantraszövegekben maradt fenn az azóta elsüllyedt dzsürszi írás legkésőbbi ismert emléke.

tot nemrég sikerült régészeknek elolvasniuk. A „maja apokalipsziszról” szóló második írott forrást 2011-ben azonosították. 2013-ban, kikötőmaradványok feltárásakor találták meg a legelső ismert egyiptomi papi-ruszokat (a 4500 éves hieroglifák dokumentumpontosságú részleteket tartalmaznak a kikötői munkásokról és mindennapjaikról).⁷ E kézirat lezárása pillanatában, 2013 karácsonya előtt 920 darab orvosi tárgyú, Kr. e. 202 és Kr. u. 9 közötti korból származó, bambusztekerésre írt szöveg került elő építkezés közben Csengtuban, Szecsuan tartomány fővárosában.

S mindezen felül a korábban meglelt jelhordozók „elolvasásában” egyre többet tud segíteni a csúcstechnika. A szeméttelpről a XIX. század végén megmentett, s azóta az elolvasás reménye nélkül tárolt, szennyeződött, szakadozott Oxyrhynchus-papiruszokon a műholdaknál használt infravörös technikával rekonstruálták a görög, latin, héber, kopt, szír, arámi, arab, núbiai és perzsa írások egy részét. Olasz kutatók lézerrel és spektrométerrel restaurálnak papiruszokat. A holt-tengeri tekercsek majd 20 ezernyi, még megfejtetlen darabkájából röntgensugaras színeképelemzéssel igyekeznek megtalálni az egymáshoz tartozóakat. Mikrotomográfia segít az elázott (XV. századi) Bressingham-tekercs kicsomagolás nélküli elolvasásában. Multispektrális képalkotással igyekeznek megmenteni Chartres második világháborús bombatalálatot szenvedett középkori könyvtárának kéziratait. Robotok fedeznek fel rejtett hieroglifákat a piramisok belsejében.

Sokszor azonban a legkorszerűbb eszközökhöz is hatalmas mennyiségű kutatói életidőt kell rendelni: a kihalt gandhári nyelven írt 2 ezer éves nyírfaháncs tekercsek a legrégebb buddhista kéziratok, összerakásuk, rekonstruálásuk nemrég kezdődött meg egy 21 évre (!) tervezett program keretében. A közel ezer évig (Kr. e. 500 és Kr. u. 500 között) használt démotikus nyelv szótárát 30 éven át állították össze Chicagóban, s ez nagyjából egy időben fejeződött be az asszír szótár 90 (!) évig tartó megalkotásával, ugyanott. Nem véletlen, hogy a megfejtésekhez is mind gyakrabban a hálózati polgárokat hívják segítségül

⁷ Nehéz ugyanakkor eldönteni, hogy mi a gyarapodás és a pusztulás egymáshoz viszonyított aránya. A kairói Egyiptomi Intézetben 2011-ben kéziratok ezrei semmisültek meg egy tűzvészben, 2004-ben Pune városában fanatikusok egy csoportja mintegy 30 ezer ősi kéziratot tett tönkre az indiai Bhandarkar Keleti Kutatások Intézetében. Az északnyugat-kínai Ninghszia Huj Autonóm Területen található Tamajti település közelében 1988-ban felfedezett 7–8 ezer éves (mások szerint sokkal régebbi) sziklavészetek folyamatosan pusztulnak, mert útépítésekhez robbantanak ki a sziklából anyagot. 2014 januárjának szomorú eseménye a tripoli Szaeh Könyvtár vallási indíttatású felgyújtása: egyetlen nap leforgása alatt 50 ezernél több értékes kötet és kézirat vált a lángok martalékává.

a kutatók. Az 5 ezer éves protoelámi írást faggató tudósok különleges minőségben digitalizáltak agyagtáblákat, s a képeket egy honlapon tették elérhetővé, hogy minél többen kapcsolódhassanak be a megfejtésbe. Oxfordi kutatók hasonló céllal több százezer Oxyrhynchus-papiruszt digitalizáltak és tettek fel az internetre.⁸

Csakhogy a romantikus megközelítés nem azért lehet mindmáig olyan erős, mert „küldetése” a sok új régészeti anyag miatt aktuális maradt, hanem azért, mert makacsul uralja az *írástörténeti közbeszédet* és a népszerű tudományos irodalmat. A szép számban születő szintetizáló írástörténetek 80 százaléka alig több mint a legismertebb holt és élő írásrendszerek egymást kronologikus rendben követő bemutatása (Robinson 2003). Sok „kis történet” egymáshoz kapcsolása, egyre változatosabb tipológiai osztályozásokkal, amelyek mögött ritkán rajzolódik ki az írás korokon, kultúrákon, nyelveken átívelő „nagy története”.

Talán még maradandóbb tehertétel azonban, hogy az írás romantikus megközelítése az írott szövegben szinte kizárólag „magaskulturális” tartalmat, strukturált nyelvi közlést keres és lát, mintegy visszavetítve későbbi korok műfaji és tárgygazdagságát az íráshasználattal kezdeti időszakára. Erre visszavezethetően kerül a figyelem perifériájára minden, ami nem szövegtermészetű nyelvi közlés tárgyasult végterméke: a „szóló”, de fontos jelentésű tulajdon-, mesterség- és családjegyekről a navigációs célú jelobjektumokon át a szimbólumokig⁹ mindaz, amit Gelb (1963) a lényege szerint *szemasziografikus (semasiographic)* írásnak, Rosalind Thomas (1992) természete szerint szimbolikus-mágikus-monumentális („nem racionális”) írásnak nevez.¹⁰ Másképpen: az írásrendszerek kutatásának fogalmi keretet szinte az első pillanattól fogva automatikusan a *lexikografikus (lexigraphic)*, vagyis nyelvleképző formák adtak,¹¹ így a figyelem óhatatlanul narratív struktúrákat keresve

⁸ Cuneiform Digital Library Initiative, <http://cdli.ucla.edu/> és POxy: Oxyrhynchus Online <http://www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/>, utolsó letöltés: 2013. november 17.

⁹ Egy ilyen, korábban mellőzött jelcsaládról, az átoktáblák varázsjeleiről olvashatunk e tematikus válogatás részeként Németh György tanulmányában.

¹⁰ Mindennek nem „elvi-kategoriális”, hanem nagyon is praktikus a jelentősége: Rosalind Thomas, a görög írásbeliség kiváló kutatója a legkorábbi, leginkább elterjedt és tipikus írás emlékeket a *graffiti* (nem kőre vésett informális írás) világába sorolja (Thomas 1992, 57). Mik ezek elsősorban? Humoros ajánlások, szövegek vázák.

¹¹ Powell (2012) rendszerező tipológiájában a *lexikografikus rendszerek* családja tovább osztódik a fonetikus értéken nélkülöző jelekből (logogramokból) építkező *logografikus (logographic)* és a beszédhangokhoz kötött *fonografikus (phonographic)* írásokra. Ez utóbbiak lehetnek *szillabografikusak (syllabographic)*, vagyis szótagjeleken alapuló, és *grammatografikusak (grammatographic)*, vagyis egyes hangokat betűk formájában leképező, *alfabetikus írások (abecedariumok)*.

irányult az írásemlékekre. Emiatt terjed vontatottan a mai napig az a fontos felismerés is például, hogy *a legkorábbi írásrendszerek legelső nyelvi emlékeit szinte kizárólag a létszámukban gyarapodó közösségek megnövekedett gazdasági tevékenységét támogató gyakorlatok, és nem a hivatali vagy magán-írásbeliség részeként, esetleg szakrális tartalomként célszerű tárgyalni.*¹² Barry B. Powell feltehetően egyetértene vele (Powell 2012, 1), hogy az általa azonosított három, makacsul újratermelődő mítoszt is az írás romantikus megközelítésének köszönhetjük:

- azt az illúziót, hogy az írás célja, eredete és feladata az élőbeszéd reprezentációja volna;
- az elterjedt feltételezést, hogy az írás a képből született;
- azt a tévhitet, hogy az írás szükségszerűen az egyre finomabb fonetikai reprezentáció érdekében fejlődik.

Mindezt Albertine Gaur az alfabetikus írás platóni ideájának nevezi el:

„A legtöbb írástörténeti mű az írásra a nyelv grafikus szimbólumokkal való reprodukálásaként tekint. Ez az attitűd automatikusan egy hierarchikus szerkezetet hív elő. Ha az írás célja a nyelv reprodukálása, akkor a leginkább kielégítő és ebből fakadóan a legfejlettebb írásforma az, amelyik legpontosabban és a leggazdaságosabb módon teszi mindezt – vagyis értelemszerűen az alfabetikus íráshoz jutunk.¹³ (...) Így három csoportra oszthatjuk az írásokat: a kisszámú, az adott nyelvet kodifikált grafikus szimbólumokkal tökéletesen reprodukálni képes, »legalkalmasabb« (*proper*) írásformákhoz, a nyelvi elemet nélkülöző »íráselőfutárokhoz« (*forerunners*) és a ketőt összekötő »átmeneti« (*transitional*) állapotokhoz. Az alfabetikus írás így egyfajta »platóni ideává« válik, amely felé az írásformák a tökéletesedés érdekében haladnak.” (Gaur 1984, 7.)¹⁴

¹² Ezt a diskurzust a sumer írás kialakulását invenciózusan rekonstruáló Denise Schmandt-Besserat (1988) teremti meg (magyarul lásd Kalla 1996), de azóta sikeresnek bizonyult számos más írás (például a lineáris B) emlékeinek elolvasásakor is. Azért tűnik elfogadhatónak és további vizsgálódásokat érdemlőnek Srinivasan Kalyanaraman (2013) hipotézise az Indus-völgyi írás eddig hiányzó megfejtésére, mert fémművesek és kőfaragók gazdasági adminisztrációjának segédeszközeiként, afféle „kézműveskönyvelés-ként” azonosítja a kisszámú, megfejtésre váróként besorolt harappai és Mohendzso Daró-i írástörödéket, azok elolvasásához a *meluhha* (*mleccha*) nyelv szavait híva segítségül.

¹³ Trigger (2004, 40) még tovább megy a dekonstrukcióban: szerinte az írás nem szükségszerű jellemzője egy civilizációnak.

¹⁴ Valamennyi hosszabb idézetet az angol eredetiből fordítottam – Z. K. L.

A romantikus megközelítés hagyományosan *esztétizáló és ahistorikus* is. A „klasszikus humaniorák” szépség- és egyediség-központúsága értékelt fel bizonyos műfajokat, és sodorta az érzékelésküszöb alá a „nem esztétikai” célokat szolgáló tartalmakat a prédikációktól a mosodacéduláig, az anyakönyvektől az orvosi receptekig (Keszeg 2008). Evvel összefüggésben alakult ki az a rendkívül sokáig élő, makacs hiedelem, hogy „kezdeti fokon az írás természetesen »szakrális« jellegű”.¹⁵ S ha egyszer már sikerült bemutatni egy írásrendszer kialakulását, akkor annak tárgyalása, vizsgálata időben gyakran véget is ér itt. Az írás sokszorosításának és tárolásának újabb technikáit (főleg a könyvnyomtatást, újabban a digitális technológiát és az internetet) szorgalmasan „felmondják” ugyan a nagy ívű áttekintések, de arra, hogy egy írásrendszeren belül a különböző írásformák és -műfajok hogyan változnak, miként vándorolnak alrendszerrel alrendszerre, már kevés figyelem esik. Ennek a részletgazdagabb, több összetevős, társadalmi szempontokra is érzékeny megközelítésnek a kialakulását paradox módon az nehezítette meg, hogy az írásrendszerek kutatói professzionális, mármár természettudományi precizitású sáncokat kezdtek építeni maguknak a *paleográfiai stúdiók* megszületésével és fejlődésével, megte-remtve az írástörténet *pozitivistá* alakváltozatát.

A pozitivistá szakasz

A paleográfia megszületését hagyományosan Jean Mabillon (1632–1707) 1681-ben kiadott *De re diplomatica libri* című művétől datáljuk.¹⁶ A francia bencés szerzetes és rendtársa-követője, Bernard de Montfaucon (1655–1741) a latin írásemlékek rendszerező vizsgálatának alapjait teremtették meg, korábbi évszázadok oklevéltani vitáira is pontot téve. A latin mellé aztán felzárkózott a görög, később az ósláv, majd a keleti és más írások tanulmányozása. A keletkezési körülmények és a hitelesség megállapításához a betűformák, az írástechnika, a rövidítési rendszerek, az íráshoz használt színanyagok és íróeszközök

¹⁵ Itt éppen a másutt oly élesen látó Hajnal Istvánt idéztük (Hajnal 1993 [1933], 40). Természetesen a szakrális elem lényegi összetevője a korai írástörténetnek (lásd leginkább: Annus 2010), de nem úgy és nem abban a mértékben, ahogyan a legtöbb „romantikus” vélte.

¹⁶ Jakub Zouhar (2010) friss közleményében félig elfeledettnek nevezi ugyan, de Mabillon nagy munkája számtalan kézikönyvben – újabban a Wikipédia Paleográfia szócikkében is – egyfajta kezdőpontnak számít.

beható ismeretére volt szükség. A papír mellé fokozatosan bekerültek más jelhordozók is (agyag-, fa- és viasztáblák, érmek, pecsétek, szilárd anyagokba, főleg kőbe vésett jelek, az úgynevezett *epigráfiai* emlékek). A paleográfia így átfogó diszciplínává fejlődött, azonban soha nem tudta levetkőzni „segédtudomány” jellegét. Születését a diplomatika „szolgálatára” indokolta, hogy aztán az oklevelek mellé a kódexek is viszonylag gyorsan önálló „doménnyé” váljanak (a *kodikológia* tudományaként). Szükségszerűen a „régiségbe” fagyott bele,¹⁷ mint a romantikus írástörténet, de két fontos szemléleti hídfőállás kiépítéséhez mégis hozzájárult.

A paleográfusok egyrészt nagyot léptek előre abban, hogy Eszközből Tárggyá tegyék az írást. A „felfedezések és megfejtések” világában az írások a kultúrákra és eltűnt civilizációkra nyíló ablakok szerepét töltötték be: a látvány volt fontos, nem az, amin keresztül nézzük. Kezdetben a diplomatikai szakismeret is csak egy oklevél eredetiségének vagy hamisságának bizonyítását szolgálta, hogy annak tartalma megbízhatóan épülhessen be átfogóbb gazdaság-, politika- és jogtörténeti rekonstrukciókba. A paleográfia azonban az írásemlékeket önmagukért vizsgálja, és annak érdekében halmoz fel háttértudásokat, hogy minél megbízhatóbban és sokoldalúbban lehessen *egyres dokumentumokat* faggatni. Ehhez azonban egyre inkább társadalomtörténeti jellegű kérdésekre kellett választ keresni. Hol összpontosult az oklevéladási gyakorlat? Hogyan néztek ki a kancelláriák, a hiteles helyek? Milyen szerepet játszottak, hogyan viszonyultak más korabeli intézményekhez? Az egyedi írástechnikák mögött nehéz volt nem meglátni és szükségesnek mutatkozott azonosítani a *persona* szerepét: az írnokot mint feladatkört és mint fontos történeti „aktort”. A kéziratgyűjtő és -gondozó humanistát. Az iskolateremtő filológusokat. Nyomdászokat, kiadókat. A műveltség minden nemű és rangú hordozóinak hálózatait, kapcsolati rendszerét. Meg persze: árkérdéseket. Pergamennyersanyagét, kéziratmásolásét, nyomdaüzem fenntartási költségeit és jövedelmi viszonyait, megtérülést, példányszámokat. De ahol üzlet van, ott fogyasztó is: az írás mellé felzárkóznak az olvasás, az előállítás mellé a használat, a létrehozás mellé a befogadás szempontjai. A XX. század elején ebből születik meg a „valódi írástörténet” igénye és programja, amiből az *írásbeliség* kutatásának iskolája nő majd ki: nem meglepő módon az írás története iránt leginkább elkötelezett paleográfusok erőfeszítései révén.

¹⁷ Maga a szó is régi írást jelent, a *palaiosz* és a *graphein* összetétele.

Középpontban az írásbeliség

Az írástörténet e harmadik paradigmájának „születésnapjaként” az 1911-es évet jelölném meg legszívesebben, amikor megjelenik Karl Brandi (1868–1946) göttingeni paleográfus történészprofesszor vitairata az írástörténet és a könyvnyomtatás vizsgálatának új szemléletéről (Brandi 1911).¹⁸ Ennek fő tétele: a „technikai mesterfogások” anatómiája helyett az „írásra mint művelődési összefüggések kifejezőjére” tekintünk, annak sajátos lényegét, tudniillik a mindenkori „emberi” „törekenyen finom képmását” felismerve (Jakó–Manolescu 1987, 19). Harald Steinacker (1875–1965) még pontosabban fogalmazta meg az írástörténet előtt álló új feladatokat 1924-ben: „az írás, az ember és a társadalom egységben való vizsgálatának követelményével... az író embernek életösszefüggéseiben való megragadására, az írásnak mint eleven kifejezési formának a felfogására is törekedni... kell” (uo.).¹⁹

Nem kellett sokat várni arra sem, hogy a program meghirdetése után viszonylag gyorsan, a múlt század harmincas éveitől kezdve valóban új szemléletű tanulmányok és monográfiák szülessenek. Az írásbeliség történetének rövid idő alatt három, módszerében, megközelítésében, céljaiban és absztrakciós szintjében egymástól határozottan elkülönülő

¹⁸ Jakó Zsigmond (Jakó–Manolescu 1987, 18) a modern filológia egyik atyjának, Ludwig Traube (1861–1907) müncheni professzornak tulajdonítja a felismerést, hogy a paleográfiának „a filológiával és a művelődéstörténettel való kapcsolat elmélyítésével” kell valódi szerepére ébrednie. Az „írásosság fejlődéstörténete”, amely megszabadul a segéd tudományi béklyóktól, „képes (lesz) észlelni a szellemi élet egészen finom rezdüléseit, és fel tudja deríteni a művelődés egyes gócai közötti... kapcsolatokat”. Mivel azonban ezen gondolatai csak a halála után, 1909–1920 között kiadott egyetemi jegyzetekből (*Vorlesungen und Abhandlungen von L. Traube*. München, Beck) ismerhetők meg, reálisnak tűnik a Jakó által is részletesen méltatott Brandi kiemelése korszakhatárként.

¹⁹ S miközben az új írástörténeti paradigma igényét jól érzékelhetően a paleográfia hagyományos megközelítésének válsága, szellemi tartalékainak kimerülése okozta, ne felejtjük el, hogy a hagyományos paleográfiai tudásra ma is óriási szükség van, sőt egyenesen felértékelődik annak függvényében, ahogy az íráslelékek az emberiség közös digitális örökségének részévé válnak. Kritikai kiadások, hatalmas adattárak költöznek a világhálóra, hogy lélekölő, porszagú bűvárkodás helyett a vizsgálódás azonnal elérhető online korpuszokon folyhasson. Felkészült szakembereket igényel az optikai karakterfelismerés ellenőrzése, a későbbi kulcsszavas keresést megkönnyítendő. Egy-egy digitalizált dokumentumról hiteles és pontos metaadatok sorát kell szolgáltatni. (Hípertextuális) kapcsolatokat kell teremteni kulcsszavak, problémakörök, szakirodalmak, képek és szövegek, eredeti és átiratos formák között.

informális iskolája szerveződött. Ezeket a továbbiakban *szociologizáló*,²⁰ *evolúciós* és *antropológiai-történetfilozófiai irányzat*ként tárgyalom.

Az írásbeliség kutatásának történeti szociológiai irányba mutató programjának tipikus témáivá, központi kutatói kérdéssé az íráshasználat elterjedtsége, az írástudók száma, aránya, különböző társadalmi csoportok írástudásának, íráskultúrájának jellemzői váltak. Néhány évtized alatt önálló irodalma nőtt az *egyházi értelmiség*, a *főúri udvarok*, a *kisnemesek*,²¹ a *polgárság*, a *kereskedőtársadalom*²² *íráskultúrájának*. Szerzők sora szakosodott a *paraszti írásbeliség* kérdéskörére, külön vizsgálati területté emelkedett a *nők íráshasználata* (Lawrence-Mathers–Hardman 2010). Az alfabetizáció, az *írástudás össznépszerűséghez viszonyított aránya* fontos fejlettségi mutatóvá vált, legyen az egy kontinens, egy ország, egy város, egy egységként kezelhető (vidéki) térség vagy akár egy uradalom.²³

Az írástudás újratermelődésének kontextusában értékelődött fel az *írástanulás és -tanítás* kérdésköre (utóbbi teljes ívű világtörténeti áttekintésére lásd: Murphy 2001). Mindezekkel szorosan összekapcsolódik az írástudás és -használat szerepe a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésében vagy éppen csökkentésében.

A résztémaköröket nagyobb felbontásban faggatva előbb-utóbb elvált egymástól az *írásfunkció* (az adott cél, amelynek érdekében igénybe vették), az *íráshasználat* (a megvalósult gyakorlat mennyiségi és minőségi kérdései) és az *írás szokás* fogalma (azok a tipikus élethelyzetek, amelyekben a tevékenységre sor kerül, valamint azok a rutinok, amelyek az egyéni íráshasználatban megnyilvánulnak – részletesen Keszeg 2008).

A szociologizáló vonulat feladatértelmezése jellemzően az alapos *leírás* és a más történeti tárgyakkal megszokott *elemzés*. Az ezen túl lépő *magyarázó*, *értelmező* és *értékelő* igény, amely a változások, az

²⁰ Bátran mellé, illetve mögé lehet képzelni Nyíri Kristóf (1988) „szociologizáló ismeretelmélet” és Demeter Tamás (2007) „szociologizáló hagyomány” terminusait. A népi kultúra esetében a szociologizálás helyett szerencsésebb volna az etnologizálás kifejezést használni.

²¹ A magyar történeti hagyományból lásd például: Fügedi 1984, 119–120.

²² Henri Pirenne, a neves gazdaságtörténész már a harmincas évek végén felvetette például, hogy a kereskedők számára szükséges sűrű és gyors feljegyzések és az üzleti levelezés igénye miatt vált a folyóírás elterjedté a köreikben. Mindezt tovább árnyalta Jacques Stiennon (1960), aki sikeresen kapcsolta össze a kurzív írás elterjedését a Meuse-vidék kereskedővárosaiban a XII–XIII. századi kereskedelmi fellendüléssel (minderről lásd Mezey 1966).

²³ Az erről az oldalról felfogott írástörténet sokoldalúan körüljárt szövegeit és szintetikus feldolgozását a sajnálatosan fiatalon elhunyt Tóth István Györgynek köszönhetjük (leginkább Tóth 1996).

átalakulások és a más alrendszerekkel való kölcsönhatások természetrajzára kérdez rá, szükségszerűen fejlődéstörténeti keretbe helyezi konkrét korok konkrét íráshasználati sajátosságait.

Ennek az evolúciós megközelítésnek, bátran állíthatjuk, Hajnal István (1892–1956) a nagy hatású korai képviselője, magának a diskurzusnak a megteremtője, néhány vonatkozásban mai napig felül nem múlt modellalkotója és fogalmi újítója. Nála kerül középpontba az írásbeliség (mint gondolkodás- és érintkezéstechnika) társadalomalakító szerepének felmutatása, a társadalmi-gazdasági alakulatnak az íráshasználati mód megváltozására visszavezetett fejlődése. Széleskörűen méltatott írástörténeti munkássága nemcsak megvalósítja, hanem reflektálja is az evolúciós szemlélet „programját”:

„Az írásbeliség fogalma, sekélyes, egyszerű technikai jelentőséget tulajdonító értelmezésétől megszabadítva oly aspektussá válnak a történeti fejlődés vizsgálata számára, amely valószerű, átfogó magyarázathoz segít... s a társadalmiasodás menetét alapjában az emberek közti kölcsönviszony módjainál ragadja meg s az örök emberi motívumok érvényesülését e viszony folyton fejlődő organizációján át figyeli. Tehát a szellemi és anyagi élet értéktermelését, értékmódosulásait egy fejlődő, mélyülő szellemi és anyagi közösségstruktúráján át tekintve teszi érthetővé.” (Hajnal (1932, 36.)

Hajnalt, aki paleográfusként indult, mindvégig a „makrostruktúrák” izgatták. A „tömegjelenségként” felfogott íráskultúrával kapcsolatban azok a fejlemények érdekelték, amelyek kauzális magyarázatként szolgáltak átfogó történeti változásokhoz (például a gazdaság középkori megélénküléséhez, vagy ahhoz, ahogyan az írás „kiszabadult” a klerikusi, illetve a zárt gazdasági közösségekből, és egy új típusú tömegkultúra alapjává vált a reformációval).²⁴

S noha Hajnal maga az individuális szint vizsgálatát mint lényegtelent elutasította, az evolúciós logika és magyarázat egyre több kutató tollán keresett és talált mikrotörténelmi interpretációt is. Az írástechnika „újításai” mögött minden esetben felrajzolhatók ugyan a közösségi térből levezethető „nyomások”, amelyek egyfajta „társadalmi innovációba” fordulnak, de az innováció aktusa mégis szinte mindig konkrét személyhez köthető. Jól ismertek „nevesíthető” írásreformerek,

²⁴ Érdekes módon Hajnal kevés figyelmet szentelt a népi (alternatív, eretnek stb.) írásbeliség középkori történetének, de ezt megtette helyette kortársa, Hajdu Helga, akinek német nyelvű könyvei után először jelenik meg magyarul az erre vonatkozó tanulmánya ebben a lapszámban.

komplett írások megalkotói (legyenek azok uralkodók, mint a hangült királyi utasítással 1443-ban kifejlesztető koreai Szedzsong vagy Kemal Atatürk, aki az arab helyett 1928-ban „latinizálta” a török írást, s evvel mindketten hatalmas lökést adtak annak, hogy tömegessé váljon a könnyű és gyors írástanulás azok között, akik korábban el voltak zárva tőle). És melléjük állíthatjuk a valódi innovátorokat: a szláv írás, a glagolita ábécé két megalkotóját, Cirillt (827–869) és Metódot (815–885), az örmény írást az V. század elején kialakító Meszrop Mastocot (362–440), sőt akár egészen a „*homo literatus sumericus Urukeus*”-ig is visszamehetnénk az időben. Ennek az elképzelt, ismeretlen írástudónak a lehetőségével Marvin Powell nyomán az asszirológusok időznek el szívesen, annyira úgy tűnik számukra, mintha létezett volna egyetlen kreatív és játékos kedvű írnök, aki elkezdte az írásjeleket tudatosan és következetesen szaporítani az Uruk IV. korszakban. A már-már kultúrhéroszi magasságokba emelkedő írásteremtők mellett számos kisebb jelentőségű változás mögött is azonosítható személyek rejtőznek. Ahogy a karoling minuszskulát, a modern írásképhez vezető betűformát a Nagy Károly hívására Aachenbe költöző brit bencés szerzeteshez, Alcuinhoz (735–804), Tours kolostorának későbbi apátjához köthetjük, ugyanúgy vezethető vissza például a humanizmus hivatali írásbeliségének átalakulása Coluccio Salutati (1331–1406) tevékenységére.²⁵

A szociologizáló megközelítés történetfilozófiai, az evolúciós szemlélet antropológiai irányba való mozgása és. kiterjesztése szinte észrevétlenül egy harmadik „iskolába”, a *szóbeliség-írásbeliség diskurzus*ba szaladt bele.

Mivel rendkívül gazdag, jól ismert és elmélyülten elemzett irányzatról van szó, szöveggyűjteményekkel, egyetemi kurzusokkal, vitairódalommal, önálló historiográfiával,²⁶ nagyon komoly és többrétegű magyar

²⁵ Boccaccio barátjaként 46 évesen lett a firenzei Signoria titkárává (kancellárként a hivatalnokszerkezet vezetőjévé), ő kezdte el nyilvános okiratokban alkalmazni a stílust és a klasszikus szövegek dallamosságát. *A választékos latinság tevékenysége következtében vált az államiratok szükséges kellékévé: „a többi államok titkárai olvasták és másolták azokat, s így egy új hivatalos nyelv mintaképeivé lettek”. Így a szakszerű humanisták előtt megnyíltak a pápai kúrián, a kényurak udvaraiban s a köztársaságok irodáiban a bizalmi állások (Symonds 1882 II, 90–91).*

²⁶ A XX. század elejéig visszanyúló előképek és gondolatszórványok után az úgynevezett torontói iskola tevékenységének köszönhető az intézményesedés. Eric Havelock (1963), valamint Jack Goody és Ian Watt (1963) írásaihoz köthető az indulás, Walter Ong (1982) sok kiadást megért könyvéhez a szintézis. A kérdéskör magyar nyelvű alapirodalmához Nyíri (1998) olvasása, illetve a Neumer Katalin szerkesztette (már számos kritikai elemet is felvonultató) tanulmánykötet (Neumer 2003) a legjobb kiindulópont.

receptióval, épp csak felidézzük (Neumer 2003, 9 felhasználásával) a legfontosabb kiindulópontokat. A kutatók elsősorban a szóbeliségről az írásbeliségre való váltás hatáskövetkezményeit és természetét veszik számba. Azokat az „alapvető társadalmi, episztemológiai, a tudás szerkezetét illető, valamint mentális változásokat”, amelyek többek között az „individuális, racionális-érvelő, logikus gondolkodást, az analízist és a gondolatok összehasonlítását” tették lehetővé. Az írással *megváltozik a nyelvhez való viszony, értelmet nyer a történetiség, átalakul a kapcsolattartás módja, a jelentéscsere új közösségmértben valósulhat meg (gyengítve a helyi kultúrákat)* (Nyíri 1998, Keszeg 2008).

A szóbeliség-írásbeliség iskola központi kérdése az írásosság anatómiája és az írott kultúrával párhuzamosan tovább élő szóbeliség jellegzetességei, világtörténeti dimenzióban vizsgálva. Emiatt nem eshet a romantikus irányzat hibájába, és az írásbeliségbe való „nagy átmenetet” követően is figyelemmel kell kísérenie az írással kapcsolatos alapvető társadalmi változásokat. Sokáig úgy tűnt, hogy a „másodlagos szóbeliség” (a hangrögzítés, a rádió és az audiotekhnológia XIX–XX. századi fejleményei) és a *másodlagos írásbeliség* (a digitális kultúra új írástechnikái és „interfészvilága”) kategóriáival megőrizhető az elmélet koherenciája és érvényessége, sőt az infokommunikáció internettel beköszöntő forradalma felfokozta az érdeklődést az „előtörténet” iránt. Csakhogy a William Mitchell nevéhez kötött úgynevezett *képi fordulat* (*pictorial turn*, 1994) vagy a Gottfried Boehmtől származó *ikonikus fordulat* (*ikonische Wendung*, 1995) az egész építmény újragondolására készítette a kutatókat. Elvégre a képtechnika mindvégig jelen volt az írástechnika „kis világaiban” (maga az íráskép is „kép”), másrészt a nyelvi gondolkodás elsőbbségére épülő teóriák egyre kevésbé voltak képesek az érzékelés, a jelentésképzés és a kognitív műveletek sokszínűségét és teljességét lefedni a képi gondolkodás beemelése, sajátosságainak integrálása nélkül.

Ez az a pont, ahonnan a továbblépés már csak egy új fogalmi térben és még komplexebb modellekkel történhet meg. A környezetével információs folyamatok ciklusain keresztül kapcsolatot tartó egyének és közösségek információs antropológiája (*information anthropology*) és az *információs viselkedést* változatos módon *támogató technológiák* (eszközök, eljárások, intézmények) összekapcsolásakor valamennyi érzékszervi-reprezentációs aktivitás, valamennyi elmeművelet és az elmetartalmak valamennyi tárgyiasítási típusa egységes rendszerben válik kezelhetővé. Az információ-történeti megközelítés tehát új absztrakciós szintet teremt – és ennek részeként az „írás” alacsonyabb szintre kerülő jelenségének új kontextusokat biztosít.

Információ és írás – egy platóni idea végnapjai

„Ahogy egyre mélyebben haladunk előre az információtechnológia új korszakába, a tudás tárolása, megőrzése és legfőképpen szétszórása egyre kevésbé függ az írástól, ahogy az aktuálisan rendelkezésre áll. A számítógépek... úgy tárolják az információt, ahogy egykor, a szóbeliség korszakában az emberi agy tette. (...) Talán itt az ideje, hogy újragondoljuk az írás fogalmát, és ne abból a szempontból nézzünk rá, hogy mennyire hatékonyan rögzíti a nyelvet, hanem hogy mennyire hatékonyan rögzíti az információt: azt az információt, amely oly lényegbevágó adott társadalmak gazdasági és politikai túlélése szempontjából.”

1984. Ekkor jelent meg Albertine Gaur (1930–2006) *The History of Writing*²⁷ című könyve, amelynek az előszavából (1984, 7) idéztünk. Ha az információs nézőpont írástörténeti meghirdetésének időpontját keressük, keresve sem találunk alkalmasabb évet.²⁸

Ez még akkor is igaz, ha Gaur megközelítése, minden érdeme ellenére, csak részlegesnek és korlátozottnak mondható. Mert noha prog-

²⁷ A könyv népszerűségére jellemző, hogy (nagy-britanniai) megjelenése után egy évvel a New York-i Scribner is kiadta, 1987-ben már a második kiadás készült el (British Library), majd 1992-ben a Cross River Pressnél jött ki egy javított változat, majd annak reprintje.

²⁸ Nem érdektelen tény, hogy Gaur paleográfusként választja tárgyát és jegyzi első publikációit – például a keleti íráshordozókról írott füzetben (Gaur 1979) vagy sok korábbi részkutatását összegző átfogó kalligráfia-történetében (Gaur 1994) –, és csak később kezd el új utakat törni az írástörténetben. Nyíri Kristóf nagyszerű és elmélyült tanulmányait szem előtt tartva fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy Gaur azok sorába tartozik, akik Ausztriában születtek, iskolázódtak, de tudományos életművüket angolszász nyelvterületre költözve hozták létre, nem függetlenül azoktól a szellemi behuzalozódásoktól, amelyek tipikus diskurzusok újszerű megközelítést tettek lehetővé számukra. Gaur a bécsi egyetemen etnológiát és filozófiát hallgatott, majd 1955-ben kezdett a londoni egyetem keleti és afrikai tanulmányok intézetében indiai és tamil kultúrával foglalkozni. Később a British Museumban dolgozott, majd a British Library igazgatóhelyettese volt. Írástörténeti munkássága mellett továbbra is publikált az indiai nők helyzetéről. Halála évében jelent meg lírai memoárja ausztriai gyerekkoráról (Gaur 2006). Nyírié az érdem, hogy a képiség kontextusában elsőként hivatkozott akadémiai székfoglalójában (Nyíri 1992) Gaur Rosemary Sassoonnal írt *Signs, Symbols and Icons* című könyvére (Sassoon–Gaur 1997).

ramszerűen hirdet információs fordulatot (*informational turn*),²⁹ és további két monográfiában építi tovább gondolatmenetét (Sassoon–Gaur 1997, Gaur 2000), kiindulópontjai legalább három vonatkozásban leszűkítők:

1. Az információs nézőponthoz való eljutásnak kétségkívül fontos forrása, kiváltója, okozója mindaz, amihez a modern számítástechnika látványos fejlődése révén a nyolcvanas és kilencvenes években eljutottunk. Az *információ-központú interpretáció érvényessége* azonban független a pillanatnyilag adott információtechnológiai megoldások minőségétől és jellegétől: már az írástörténet kezdeteinél is ugyanúgy alkalmazható és alkalmazandó, mint mai, információintenzívnek nevezett világunkban.
2. A platóni idea megcáfolásához Gaur egyik érve³⁰ a „nem természetes nyelvi formákat” rögzítő írástípusoknak (zenei notáció, kottairás, mozgásállapotok rögzítése táncírással és más, speciális notációval, a süketnémák szimbolizációs gyakorlata; részletesebben: Boone 2004) a tárgyalásba vonása.³¹ Ezek azonban (elsősorban) nem azért lényegesek, mert nem nyelvi mivoltuk gyengíti a platóni magyarázó erőt, hanem azért, mert segítenek a probléma-tér kitágításában, a platóni diskurzustól függetlenül. Az emberi

²⁹ Az „információs fordulat” *terminus technicus*ként szerkezetét tekintve a képi fordulat analógiája, valójában nincs szerves kapcsolat a két fogalom között. Egyesek szerint Thomas Pynchonnek köszönhetően, „kritikai metanarratívaként” már a múlt század hatvanas éveiben megszületett, explicit módon azonban csak az ezredforduló után kezdték használni különböző, hol a technológiára, hol az információ fogalmának újszerű megközelítésére építő elméletek: az agykutatásban (Beaulieu 2004), de különösképp a filozófiában (Floridi 2002, Adams 2003), ahol a kérdésnek ma már önálló internetes műhelye is van (<http://theinformationalturn.net/>). Egy holland kutatóintézet, a NARCIS 2003 vége óta vizsgálja általában a tudományok kutatásban, osztrák tudósok a bölcsészettudományokra (Hofkirchner et al. 2005), mások a tudománygazdaságtanra is kiterjesztik (Mirowski–Sent 2002). Legújabbban a városkutatók leltek rá az „információs fordulatra” hasznos metaforaként (Kelley 2013). Több mint érdekes, hogy a történettudomány ebben a formában soha nem beszélt a saját információs fordulatáról, mert avval, ahogyan az *információtörténelem (information history)* önálló irányzatként megszületett, végső soron átfogóbb szemléletváltást formulázott.

³⁰ A másik, esetünkben kevésbé lényeges érv konkrét történeti argumentum: ha a platóni idea igaz lenne, akkor már sikerre kellett volna vezetniük a japán kultúrában időnként felbukkanó kísérleteknek az ideografikus írás alfabetikusra cserélésére. Márpedig a hosszabb tanulási idő ellenére a hagyományos japán írás jól vizsgázik: a cseréje nélkül is sikeres a modernizáció (Gaur 2000, 3).

³¹ Mindezt egészen részletesen a Sassoonnal írt, *Signs, Symbols and Icons* című könyvében fejti ki (Sassoon–Gaur 1997). Ezeknek az írásformáknak amúgy mind van már lexikonja és szintaxisa, így akár kvázinyelvnek is nevezhetnénk őket.

tevékenységkészlet egészen különböző területein terjesztik ki az információkezelő képességet, egyszerre jelentve önálló tárgyakat, „doméneket”, de illusztrálva a multiszenzorialitás fontosságát és a különböző érzékszervi csatornákkal kapcsolatos tárgyiasítási lehetőségek rendszerszintű összekapcsoltságát is.

3. Az információs folyamatok közül Gaurnál (is) a *tárolás* emelkedik alapvető jelentőségűvé, lássuk, hogyan:

Az információtárolás és az arra használt anyag szempontjából három szakaszt különíthetünk el: az orális tradíciót, amelynél az információ a memóriából változatlan formában előhívható; az írásesetében a függetlenül tárolt információkat az emberi elmék „visszakeresik” és feldolgozzák; az információtechnológiában pedig az információ tárolásának módja az egyes felhasználók számára előformálja (manipulates) az információt magát, és ebből fakadóan kiegészítő, új információkat teremt (Gaur 1984, 47).³²

Mindez javarészt (mint az idézetből is kiderül) a szóbeliség-írásbeliség diskurzus folyománya. A *Preface to Plato* előszavában már Eric Havelock fő tétele is az információtárolás technikájának megváltozása Homérosztól Platónig. Később nem véletlenül „fűződött be” ebbe a diskurzusba az írásbeliség előtti és avval párhuzamosan létező memóriatechnikák vizsgálata. Csakhogy a tárolás (*storage*) és annak természetes párja, a visszakeresés (*retrieval*) az *információs műveletek készletének*, illetve a tárgyiasított *információs objektumok használati szituációkészletének* csak egy bizonyos részét teszik ki. A problémátér sokkal összetettebb.

Ha a hiányolt „teljesség” felé kívánunk eljutni, előbb-utóbb mindenképp szükségessé válik az egyes írásemlékek, illetve objektumok soktényezős tipológiai besorolása. Emiatt a következő időszakban sokkal nagyobb felbontású, részletes modellek megalkotására van szükség. Gondoljuk csak végig: ugyanannak a jelcsaládnak, ugyanannak az írásrendszernek a használatában óriási különbségek lehetnek attól függően, hogy, mondjuk, gazdasági nyilvántartást támogatnak-e (*reprezentáció-és memóriasegédletként*), a *jelentéscserét* és ezen keresztül különböző

³² Utolsó nagy összegző művében Gaur kicsit továbbépíti a kiinduló gondolatot: „az írás, bármely formájában, az egyénnek a csoporttal való interakcióját teszi lehetővé, olyan volumenű tudás megszerzésével, amely messze meghaladja a (szóbeliség révén) elérhető memóriamennyiséget, szabadon variálhatóvá téve ennek a tudásnak az elemeit, új következtetésekig (értsd: új információkig – Z. K. L.) jutva” (Gaur 2000).

társadalmi aktorok *cselekedeteinek összehangolását és/vagy az ismeretek terjedését* szolgálják-e (például és leginkább a levelezéssel), vagy *ismeretelemek akkumulációja és új tudások megteremtése* érdekében szerveződnek (lásd az újabban nagy figyelmet kiváltó listák, katalógusok, szabványosított hivatali dokumentumok, úrlapok világát).³³

A formáját tekintve írásként azonosított objektum által hordozott információs tartalom pedig nemcsak a funkció, a szerep, a használat oldaláról teendő mérlegre, hanem annak tudásával és feltáráásával, hogy egy hosszú és transzformációkkal tarkított *információáramlási lánc melyik szakaszáról* beszélünk épp. Nem a pillanat, az állapot az érdekes, hanem a folyamat, a *flow*. Másképpen: *a hordozott információnak élettörténete van*.³⁴ Születése, különböző pályákon keresztül különböző átfogóbb információs alakzatokba épülése (sémákba, ha a folyamat individuális szakaszán járunk, megvalósítva többek közt azt, amit tanulásnak hívunk) és közösségi megosztása, cseréje (ha a kommunikáció áramába kerül).

Az információ legfontosabb célfüggvénye az *értékesülés*, amiben változatos módokon tárható fel az írásba fagyott alakváltozatok szerepe. Egy információ hosszú és gyakran nehezen rekonstruálható életútja során csak az emberi fejben, a mindenkori megismerő entitás részeként lehet információ. Tárgyasítva, jelállapotában csak holt, de dekodolással az *információs készlet/vagyon* újrateregethető része. De hány áttétel, átkapcsolás van a jelfázis és az elmefázis(ok) között? Kevés jel hogyan befolyásol sok elmét? Gondoljunk csak a környezetet folyamatosan információs tartalommal dúsító *jelezésre (signage)*, ahol egyetlen jel (mondjuk, határ- vagy tulajdonjel) akár évszázadokon keresztül szolgálhat tömegek koordinációjának eszközeként). Sok jel miként befolyásol kevés elmét? Hányan olvasnak el egy írást, legyen az kézíratos, nyomtatott vagy elektronikus? Különböző fejekben milyen különböző transzformációs pályák nyílnak? Az információ hatására milyen tudásfolyamatok változnak meg, miképpen befolyásol döntést és cselekvést? Meddig tart az információ saját élete, mikortól „olvad fel” átfogóbb alakzatokban, hogyan avul el, s mindez hogyan érinti a jelváltozatait? Az írásos formájában megsemmisített (vagy betiltott) információ hogyan él túl a fejekben, és hogyan objektiválódik újra? Az áramláso-

³³ A listák iránt az érdeklődést Umberto Eco egyidejűleg minden világnyelven megjelenő könyve keltette fel (Eco 2009), válogatásunkban pedig Krász Lilla tanulmányából tudhatjuk meg, mekkora jelentősége lett a táblázatos jelentésformának a XVIII. század végén.

³⁴ Nagyjából úgy, ahogyan Brown és Duguid (2000) az „információ társas életéről” gondolkodik, javarészt persze üzleti kontextusban és az új média közegében.

kat milyen ponton és hogyan befolyásolják hatalmi eszközök, érdekek, divatok?³⁵

Hogyan néz ki az írott dokumentumok idő- és energiamérlege? Mennyi időbe telik az (írás)jelek létrehozása,³⁶ és mindez milyen költségekkel jár? Mennyi utat tesznek meg az írás(jelek) fizikailag, és mennyi idő alatt? Ennek milyen költségei vannak? Az információ hasznosulása-értékesülése hogyan billenti valamilyen irányba az idő- és energiamérleget? Hogyan „játszanak át” egymásba ezek az „anyagi” szempontok?

A lehetséges kutatói kérdéseknek csak egy kis körét tettük fel. Talán sikerült érzékeltetni velük, milyen sajátlagos megközelítési keretet jelenthet az információ-központú írástörténet. S amennyiben relevánsnak minősítünk egy szempontot, abból könnyen levezethetőek kutatási hipotézisek, megfogalmazhatóak kutatási célok, amelyek írástörténeti nyersanyagon (sok esetben a már létező szakirodalom „újrahasznosításával”) az információs folyamatokra vonatkozó történeti ismereteink elmélyítéséhez járulnak hozzá.³⁷

³⁵ Nem véletlen, hogy írás és politika viszonya az ezredforduló óta mind népszerűbb vizsgálati tárgy. A világtörténeti beágyazást nyújtó Gaur (2000) mellett nagyszerű betekintést ad az újkori Anglia viszonyaira Nigel Wheale (1999).

³⁶ Itt ne feledkezzünk el a *gyorsírás* hosszú kultúrtörténetéről, amely makacsul próbálja az emberi beszéd tempóját szimultán rögzítéssel követni. De az a tudomány, művészet és gyakorlati tudás, amit *infografikának* hívunk, és történetét a XVIII. század óta írja, szintén értelmezhető az időtengely mentén: hiszen funkciója az, hogy nagy mennyiségű egyedi jelből álló információs objektum esetében a lényeg, az alapösszefüggések szempontjából minél gyorsabban, minél élményszerűbben tegye lehetővé a befogadást – különösen az írástörténetben mostohán kezelt, de sokkal jobb sorsra érdemes számjelek, illetve *sámírás* révén előálló adattömegek esetén.

³⁷ Eközben természetesen számos historiográfiai teendő akad „hagyományosabb” írástörténeti terepen is. A nagy hagyományú magyar paleográfia kiemelkedő egyéniségeivel, az írásbeliség kutatásának magyar úttörőivel sokkal intenzívebben lehetne foglalkozni. A lassan újrafelfedezett Hajdu Helga mellett például Szentiványi Róberttel (1880–1961), Istványi Gézával (1913–1943). Ideje újra elővenni Szilágyi László 1943-as Összehasonlító írástörténetét vagy Várkonyi Nándor ugyanebben az évben megjelent írástörténetét.

Irodalom

Könyvek

- Annus, Amar (szerk.) 2010: *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*. Chicago (IL), Oriental Institute of the University of Chicago.
- Brandi Karl 1911: *Unsere Schrift : drei Abhandlungen zur Einführung in die Geschichte der Schrift und des Buchdrucks*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht.
- Brown, John Seely – Duguid, Paul 2000: *The Social Life of Information*. Cambridge (MA), Harvard Business School Press.
- Eco, Umberto 2009: *Vertigine della lista*. Milánó, Bompiani. (Angolul: *The Infinity of Lists* [Rizzoli], magyarul: *A lista mámore* [Európa]).
- Gaur, Albertine 1979: *Writing Materials of the East*. London, British Library.
- Gaur, Albertine 1984: *The History of Writing*. London, British Library.
- Gaur, Albertine 1994: *A History of Calligraphy*. New York, Cross River.
- Gaur, Albertine 2000: *Literacy and the Politics of Writing*. Bristol, Intellect.
- Gaur, Albertine 2006: *Spring And No Flowers: Memories of an Austrian Childhood*. Bristol, Intellect.
- Gelb, Ignace J. 1963: *A Study of Writing*. 2nd Ed. Chicago, University of Chicago Press.
- Hajnal István 1993 [1933]: *Technika, művelődés* (szerk., vál., bevez. Glatz Ferenc). Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- Havelock, Eric A. 1963: *Preface to Plato*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Houston, Stephen D. (szerk.) 2004: *The First Writing. Script Invention as History and Process*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jakó Zsigmond – Manolescu, Radu 1987: *A latin írás története*. Budapest, Európa (<http://mek.oszk.hu/03200/03226/03226.rtf>, utolsó letöltés: 2013. november 17.)
- Kalyanaraman, Srinivasan 2013: *Indus Writing in ancient Near East Corpora and a dictionary*. Sarasvati Research Center.
- Keszeg Vilmos 2008: *Alfabetizáció, írásszakások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- Lawrence-Mathers, Anne – Hardman, Phillipa 2010: *Woman and writing c.1340 – c.1650. The Domestication of Print Culture*. York, York Medieval Press.
- Mirowski, Philip – Sent, Esther-Mirjam (szerk.) 2002: *Science Bought and Sold. Essays in the Economics of Science*. Chicago, University of Chicago Press.
- Murphy, James Jerome (szerk.) 2001: *A Short History of Writing Instruction: From Ancient Greece to Modern America*. London, Routledge.
- Nyíri, Kristóf 1989: *Keresztút. Filozófiai esszék*. Budapest, Kelenföld.
- Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) 1998: *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, Áron.
- Ong, Walter J. 1982: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London – New York, Routledge.
- Powell, Barry B. 2012: *Writing. Theory and History of the Technology of Civilization*. Chichester, Wiley-Blackwell.
- Robinson, Andrew 2003: *Az írás története*. Budapest, József Műhely.
- Sassoon, Rosemary – Gaur, Albertine 1997: *Signs, Symbols and Icons*. Exeter, Intellect.

- Schmandt-Besserat, Denise 1988: *Before Writing I–II*. Austin (TX), University of Texas Press.
- Stiennon, Jacques 1960: *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIIe siècle. Reflet d'une civilisation*. Párizs, Belles-Lettres.
- Symonds, John Addington 1882: *Renaissance Olaszországban*. Budapest, MTA.
- Thomas, Rosalind 1992: *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tóth István György 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Wheale, Nigel 1999: *Writing and Society. Literacy, Print and Politics in Britain 1590–1660*. London – New York, Routledge.

Könyvrészlet

- Boone, Elizabeth H. 2004: Beyond writing. In Houston, Stephen D. (szerk.): *The First Writing. Script Invention as History and Process*. Cambridge, Cambridge University Press. 313–348.
- Fügedi Erik 1984: „Verba volant...”. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In uő – H. Balázs Éva – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Budapest, Akadémiai. 107–130.
- Goody, Jack – Watt, Ian 1963: The Consequences of Literacy. *Comparative Studies in Society and History*, 5., 1963/3. (April). (Könyvben: In Goody, Jack [szerk.]: *Literacy in traditional societies*. Cambridge, Cambridge University Press. Magyar fordítása: Goody–Watt 1998.)
- Goody, Jack – Watt, Ian 1998: Az írásbeliség következményei. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, Áron. 111–128.
- Hajnal István 1932: Racionális fejlődés és írásbeliség. In uő 1993: *Technika, művelődés* (szerk., vál., bevez. Glatz Ferenc). Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 29–36.
- Hajnal István 1933: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In uő 1993: *Technika, művelődés* (szerk., vál., bevez. Glatz Ferenc). Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 37–64.
- Hofkirchner, Wolfgang – Fuchs, Christian – Klauninger, Bert 2005: Informational Universe. A Praxeo-Onto-Epistemological Approach. In Martikainen, Eeva (szerk.): *Human Approaches to the Universe*. Helsinki, Luther-Agricola Society. 75–94.
- Neumer Katalin 2003: Ongon innen és túl [bevezető]. In uő (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Budapest, Gondolat. 7–22.
- Nyíri Kristóf 1992: Hagyomány és képi gondolkodás. <http://mek.oszk.hu/09900/09953/09953.htm>, Később megjelent: Zemplényi Ferenc et al. (szerk.) 2003: *Látókörök metszése*. Budapest, Gondolat. 333–349.
- Nyíri, Kristóf 1998: Bevezetés. Adalékok a szóbeliség-íráskultúra paradigma történetéhez. In uő – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, Áron.

Trigger, Bruce 2004: Writing systems: A Case Study in Cultural Evolution. In Houston, Stephen D. (szerk.): *The First Writing. Script Invention as History and Process*. Cambridge, Cambridge University Press. 39–68.

Tanulmány folyóiratban

- Adams, Frederick 2003: The Informational Turn in Philosophy. *Minds and Machine*, 13., 2003/4. (November), 471–501.
- Beaulieu, Anne 2004: From brainbank to database: the informational turn in the study of the brain. *History and Philosophy of Biology & Biomedical Science*, 35., 2004/5., 367–390.
- Demeter Tamás 2007: A magyar filozófia szociológizáló hagyománya. *Világosság*, 48., 2007/4., 5–20.
- Floridi, Luciano 2002: What is the philosophy of information? *Metaphilosophy*, 33., 2002/1–2., 123–145.
- Kalla Gábor 1996: Az információtárolás és -átadás korai technikái Mezopotámiában. A számolókövektől az archaikus táblákig. *Világtörténet*, 18., 1996. ősz–tél, 36–62.
- Kelley, Matthew James 2013: Urban experience takes an informational turn: mobile internet usage and the unevenness of geosocial activity. *GeoJournal*, May, 1–15.
- Mezey László 1966: A latin írás magyarországi történetéből III. Az írásbeliség intézményeinek írástechnikája. *Magyar Könyvszemle*, 82., 1966/4., 285–304.
- Nyíri Kristóf 1988: Társastudat: A szociológizáló ismeretelmélet gyökereihez. *Világosság*, 29., 1988/6., 368–377. (Kötetben: Nyíri 1989, 37–45.)
- Zouhar Jakub 2010: De re diplomatica libri sex by Jean Mabillon in outline. *Listy Filologické*, 133., 2010/3–4., 357–388.

Összefoglaló

A tanulmány az írástörténet-írás négy korszakának áttekintésétől jut el a komplex információ-háztartás részeként kezelt jelhasználatig, ami az információtörténeti nézőpont megjelenésének tekinthető e nagy hagyományú kutatási területen.

Az írásrendszerek kultúrtörténeti nyersanyaggá tételének romantikus és a paleográfiai periódus pozitívista paradigmája után az *írásbeliség társadalomtörténetének* három, módszerében, megközelítésében, céljaiban és absztrakciós szintjében egymástól határozottan elkülönülő informális iskolája jött létre (a szociológizáló, az evolúciós és az antropológiai-történetfilozófiai irányzat). Az információs nézőpont megjelenését Albertine Gaur (1930–2006) munkásságához kötve újfajta kutatói kérdések mutatják be, miként válhat sajátlagos megközelítési keretté az információ-központú írástörténet. A tanulmány egyúttal bevezetőül szolgál e tematikus válogatás többi szövegéhez.

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk kizárólag tanulmányokat, valamint rövid és esszé jellegű recenziókat közöl.

A tanulmányok és az esszérecenziók hossza ne haladja meg az 1 ív terjedelmet (40 ezer leütés lábjegyzetekkel és szóközökkel). Egy ívnél hosszabb írásokat csak különösen indokolt esetben közlünk. A rövid recenziók terjedelme 10 ezer leütés lehet.

A kéziratokat kizárólag elektronikusan, MS Word formátumban kérjük a szerkesztőkhöz eljuttatni a kiado@szazadveg.hu címre.

A tanulmányokat a tézis és a kapcsolódó gondolatmenet 8-10 soros összefoglalójával együtt kérjük benyújtani. (Ez azonban nem számít bele a fenti terjedelmi korlátba.)

Kérjük, hogy a jegyzeteket lábjegyzetekben helyezték el (ne végjegyzetben), és ezek számát is korlátozzák a szükséges minimumra.

A hivatkozásokat lábjegyzetben kérjük elhelyezni. Ezek formája: (Felkai 2006, 525).

A bibliográfiát a tanulmány végén helyezték el. Itt a következő formát kérjük használni:

Könyvek: Fukuyama, Francis 2006. *Amerika válaszüton. Demokrácia, hatalom és neokonzervatív örökség.* Fordította Tomori Gábor. Budapest, Századvég Kiadó.

Könyvfejezet, könyvrészlet: Eigner, Peter 2009. Der „Sieghartismus”. Rudolf Sieghart und die Verquickung von Wirtschaft und Politik. In Halmos Károly et al. (szerk.) *A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, Századvég Kiadó. 452–462.

Tanulmány folyóiratban: Schlett István 2001. A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban. *Századvég*, új folyam 20. szám 39–65.

A három sornál hosszabb idézeteket kérjük behúzással kiemelni és külön bekezdésben elhelyezni.

A kiemelést a szövegben kurziválva kérjük jelezni, a vastagítást folyóiratunk nem használja.

A szerkesztőség

Anyakönyvvezető a Ferencvárosban ©Fortepan/Krasznai Gyula

Marshall McLuhan – Robert K. Logan

Az ábécé: találmányaink alfája és ómegája^{*}

Az ábécé története

h

a meg kellene határoznunk az ember legjellemzőbb vonását, amely elválasztja az állatvilágtól, kétségkívül a nyelvet választanánk. A régi görögök és rómaiak úgy vélték, hogy „a beszéd teszi emberré az embert”. A többi ujjal szembe fordítható hüvelykujj és a felegyenesedett testtartás minden bizonnyal kulcsfontosságú szerepet játszott az ember állatoktól való elkülönülésében, ám az értelmi képességek döntő kvantumugrása a beszéd kialakulásával ment végbe. Benjamin Whorf és Edward Sapir munkássága bizonyítja, hogy a beszélt nyelv ténylegesen befolyásolja, szervezi és alakítja az ember gondolkodását és azt a módot, ahogyan a világot érzékeli. A nyelv nemcsak a kommunikáció, hanem egyszersmind a gondolkodás és a percepció közvetítő közege is.

Az írásbeliség megjelenéséig a legfőbb kommunikációs eszköz a beszéd volt. Az írás kialakulásával új kommunikációs közeg jött létre, és az ember intellektuális fejlődésében lehetővé vált egy második kvantumugrás, „ellentétben a klasszikus felfogással, miszerint a változás nem szülhet új dolgokat” (Bunge 1970, 203–204). James Breasted leszögezte: „Az írás és a feljegyzések rögzítésére alkalmas rendszerek felta-

^{*} A szöveg az *Et Cetera* folyóiratban jelent meg (McLuhan–Logan 1977), Logan javaslatára és engedélyével közöljük. Fordította: Rohonyi András.

lálása nagyobb hatást gyakorolt az emberi faj felemelkedésére, mint bármely más intellektuális teljesítmény az emberiség egész pályafutása során. Carlyle, Kant, Mirabel és Renan egyöntetűen az írásban vélték felfedezni a civilizáció kezdeteit.” (Breasted 1926, 23.)

Azokat a hatásokat, amelyeket az írás az ember intellektuális, társadalmi, gazdasági és politikai életére gyakorolt, elsőként talán Harold Innis kanadai gazdaságtörténész tette alapos vizsgálat tárgyává:

„...az írás művészete transzperszonális memóriával ajándékozta meg az emberiséget.¹ Az emberek művi úton kiterjesztett és bár-mikor ellenőrizhető memóriához jutottak hozzá, olyan tárgyra és eseményekre vonatkozóan, amelyek aktuálisan nem voltak jelen sem a közvetlen környezetükben, sem az emlékeik között. Így elmé-jükkel a dolgok helyett inkább a szimbólumok felé fordulhattak, s a konkrét tapasztalatok körén túllépve behatolhattak a fogalmi kapcsolatok világába, térben és időben egyaránt kitágítva az univerzum határait. (...) Az írás hallatlan mértékben felerősítette az absztrakt gondolkodás képességét. (...) Az ember hatalma és cselekvési potenciálja nagyjából az írásos feljegyzések tökéletesedésével és egyre terjedő használatával arányosan növekedett.” (Innis 1971, 10–11.)

Innis szerint a kő- és agyagtáblákba vésett írás vallási alapokon álló bürokratikus papi államszervezetek kialakulását segítette elő, és a feljegyzések tartósságának köszönhetően lehetővé tette az ember számára az idő legyőzését. Másfelől a papíron rögzített írás a katonai jellegű állami berendezkedésnek kedvezett és a tér áthidalására nyújtott módot, annak köszönhetően, hogy a papírra írt információ könnyedén szállítható volt akár igen nagy távolságokra is. A Római Birodalom összeomlását Innis a papírforrások kimerülésének tulajdonította.

Ha az írás valóban úgy hatott a birodalmak arculatának formálódására, ahogyan Breasted és Innis tételezik, akkor ez annyit jelent, hogy a különféle írásrendszerek sajátos formájának döntő szerepet kell játszania felhasználói gondolkodásának alakításában. Nem csupán az írásbeliség birtokában levő, illetve azt még nélkülöző népek gondolkodási mintái között számíthatunk jelentős különbségre, hanem összemérhető eltérések mutatkoznak a jelentősen különböző írásrendszereket használó társadalmak gondolkodásmódjában is.

¹ A szöveggörnyezetből kiragadott idézet itt kissé félrevezető: ezt a tételmondatot Innis az *Empire and Communications* szövegében „Becker has stated that...” bevezetéssel, vagyis Becker megállapításaként közli, korrekt hivatkozással (C. L. Becker, *Progress and Power*. Stanford University, 1936) – a ford.

Innis rámutatott azokra a megkülönböztető hatásokra, amelyeket egy bizonyos médium, például a papír, az agyag vagy a kő használata a társadalom szerveződésére gyakorol. Hasonlóan fontos szerepet játszik egy társadalom gondolkodásmódjának befolyásolásában az a mód is, ahogyan a beszélt nyelv, a kimondott szó képi kódolása történik. Óriási különbség van az ideografikus (piktografikus) képírás, a szótagírások és az alfabetikus írásrendszerek, valamint az ezek által kialakított gondolkodási minták között (McLuhan 1962, 1964). Hasonlítsuk össze például a kínai és az európai kultúrát! A nyugati alfabetikus és a kínai írás az írás lehetséges módozatainak két ellentétes végletét képviseli. Az ábécé betűi a fonetikus elkülönülő beszédhangok vizuális megjelenítésére szolgálnak. A kínai írásjegyek ezzel szemben az adott szó jelentését közvetítik, piktografikus úton. Következésképpen kevésbé absztrakta és kevésbé specializáltak, mint az ábécére épülő írás alapelemei. A kínai és a nyugati gondolkodási minták éppen olyan markáns eltéréseket mutatnak, mint az írásrendszereik.

A nyugati gondolkodásmód – a keletivel összehasonlítva – igen absztrakt. Nyugaton, és csakis Nyugaton megszületett az újításoknak egy jellegzetes sora, amely a nyugati gondolkodás alapját képezi. Ide tartozik (az ábécé mellett) a kodifikált jog, az egyistenhit, az elvont tudomány, a formális logika és az individualizmus. Mindezek az újítások, ideértve az ábécét is, egy igen keskeny földrajzi sávon belül jelentek meg, nevezetesen a Tigris és az Eufrátesz folyók völgye, valamint az Égei-tenger között, éspedig a Kr. e. 2000-től Kr. e. 500-ig terjedő, szintén igen szűk időzónán belül. Ezt nem tekinthetjük véletlennek. Azt nem állítjuk ugyan, hogy az ábécé és a többi újítás között közvetlen ok-okozati kapcsolat állna fenn, annyit azonban kijelenthetünk, hogy a fonetikus ábécé különösen fontos szerepet játszott az események ilyen konstellációjában, biztosítva az alapokat és a megfelelő *háttért* ahhoz, hogy mindezek az újítások kifejlődhessenek, kölcsönösen támogatva egymást.

Az ábécé és a használatával elősegített absztrakt, logikus és szisztematikus gondolkodás hatásai magyarázzák, hogy a természettudományok fejlődése miért nem Keleten, hanem Nyugaton indult meg, dacára annak, hogy a kínaiaknak sokkal kifinomultabb technológiai kultúrájuk volt. Ők dolgozták ki az első fémkohászati eljárásokat, hatalmas öntözési rendszereket alkottak meg, és hámba fogták az állatokat. Kínai találmány a papír, a tus és a tinta, a mozgatható betűmintákkal történő nyomtatás, valamint a puskapor, a röppentyű és a tűzijáték, továbbá a porcelán és a selyem. Nyugaton az egyistenhit és a törvénykönyvekbe foglalt jogrend is jelentős mértékben hozzájárult számos egyetemes érvényű törvény megfogalmazásához, amelyek a tudomány alap-

vető építőkövei. A legkorábbi tudósok szinte mindegyike – Thalész, Anaximenesz, Anaximandrosz, Anaxagorasz és Hérakleitosz – törvényalkotó is volt a maga közösségében, és mindannyian hajlottak az egyistenhitre. Valamennyien úgy vélték, hogy az univerzumban egységes elvek uralkodnak (Logan é. n.).

A fonetikus írás alapvető szerepet játszott a Nyugat intellektuális fejlődésében. Keleten nem ment végbe hasonló. Annak a megértéséhez, hogy az ábécé miért éppen Nyugaton, nem pedig Keleten fejlődött ki, elég szemügyre vennünk a beszélt kínai nyelv jellegzetességeit. Minden kínai szó egyetlen szótagból áll. Mivel azoknak a hangoknak a száma erősen korlátozott, amelyek egy-egy ilyen szóban megjelenhetnek, a kínai szavak hangalakjára óriási mértékű redundancia jellemző. A sí hangalakot például 239 különböző szó öltheti fel. Ilyen körülmények között csekély indíttatás érvényesülhet egy fonetikus ábécé kialakítására. A nyugati nyelvek ugyanakkor szinte kínálják magukat az alfabetikus átíráshoz, mivel sokkal inkább töredezett szerkezetűek.

Eredetileg minden írásrendszer ideografikus formában jött létre, amelyben egy-egy szó eszmei tartalmát, jelentését valamilyen jel volt hivatott hordozni (Diringer 1963). A kínai írás sohasem haladta meg ezt az ideografikus szintet. A Kr. e. 3500, illetve 3000 körül kialakult sumer és egyiptomi írás olyan szótagjelölő rendszerekké fejlődött tovább, amelyekben az írásjelek az egyes szótagok hangalakját jelenítették meg. Az egyiptomiak megtartották a hieroglifáikat, s az ideogrammak és szótagjelek vegyes rendszerét használták. Ezekon a jeleken kívül beiktattak 22 további írásjelet is egy-egy mássalhangzó megjelenítésére, amelyek akár ábécé gyanánt is szolgálhattak volna. E jeleknek a használatát azonban az idegen tulajdonnevek rögzítésére korlátozták, ennél fogva ez a jelkészlet még nem tekinthető igazi ábécének.

Az első primitív ábécét egy sémita törzs tagjai, a szeiriták² fejlesztették ki, akik a Sínai-félsziget sivatagaiban rezes bányásztak az egyiptomiak számára. A Biblia midianiták vagy keniták néven tesz említést róluk, az ő törzsük körében időzött Mózes a Sínai-félszigeten. A szeiriták a saját sémi nyelvükhöz alkalmazták a 22 egyiptomi mássalhangzójelet. Ezt a primitív ábécét használták fel azután a föníciaiak és a zsidók. A Közel-Keletről áterjedt az indiai szubkontinensre is, ahol a bráhmí eredetű írásrendszerek, a páli és a szanszkrit ábécé alapját képezte. Mindezek az írásformák a fonetikus elvre épültek, ám a magánhangzók jelölése nélkül, és éppen ezért még nem alkotnak valódi fonetikus ábécét.

² Angolul: *Seirites*. A Holt-tenger közelében húzódó Széir hegység vidékén élt törzs, egyes bibliai források szerint Ézsau utódai. „Szeiriták” néven a latin Vulgatából 1626-ban magyarra fordított Káldi-Biblia említi őket – *a ford.*

A görögök átvették a sémi ábécét a föníciaiaktól, és magánhangzók beillesztésével igazi fonetikus ábécévé alakították. Az ily módon kiteljesedett görög ábécé azután elterjedt más kultúrákban is, és az összes modern nyugati ábécé alapjává vált, beleértve a miénket is. Az ábécét csupán egyetlenegyszer találták fel az emberiség története során, és a hatásai – mint látni fogjuk – éppen olyan páratlan fontosságúnak bizonyultak, mint maga az eredeti gondolat.

A magánhangzók beillesztésével a görög ábécé lett az ember által valaha kifejlesztett legkifinomultabb írásrendszer. Hatása természetesen jóval nagyobb volt, mint amit a korábbi, primitívebb fonetikus írásrendszerek, például a babilóniai szótagábécé vagy a csak mássalhangzókat tartalmazó sémi ábécé kifejthetett. Ezeknek a korábbi fonetikus írásrendszereknek a hatásait sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk.

A babilóniai szótagírás az ábécéhez hasonlóan ösztönzőleg hatott a dolgok osztályokba sorolásának fejlődésére. A babilóniai jelkészlet (*szillabárium*) megújítása és 600-ról 60 jelre való leegyszerűsítése ugyanarra az időszakra esett, amikor Hammurápi törvénykönyvét bevezették. A törvénykönyv – azon túlmenően, hogy a törvényeket szisztematikusan rendezték el benne – az egységes súly- és más mértékek bevezetésével elősegítette egyszersmind az egységes és szabványosított eljárások használatára való áttérést az egész Babiloni Birodalomban. A sémi ábécé a zsidó népre tette a legnagyobb hatást. Az osztályozási készségek fejlődése világosan megmutatkozik jogrendszerük kodifikálásában, valamint abban a szisztematikus törekvésükben is, hogy történelmüket részletesen feljegyezzék – az első népként, amely ezt valóban meg is tette. Az ábécé használata révén ösztönzött absztrahálási készség nyilvánul meg a zsidók teológiai fogalmaiban is, egy olyan nép hagyományait emelve absztrakt elméleti szintre, amely elsőként hagyatkozott csakis egyetlen isten imádatára. Az igazi monoteizmus a Sínai-hegyen kezdődik, amikor Mózes az „Isten ujjával írott” törvénytáblákkal leereszkedik (Exodus, 24:12). Ez az a pillanat a zsidók történetében, amikor szellemi horizontjukon egyidejűleg jelennek meg az egyistenhit, a becikkelyezett törvény és a szisztematikus írásmód forradalmi újításai.

A sémi ábécéből magánhangzók hozzáadásával a görögök hozták létre az első igazi fonetikus ábécét, amely – mindössze 20–30 írásjegy vagy betű használatával – alkalmassá vált bármely nyelv kimondott szavainak pontos és egyértelmű leírására. „Az eredeti görög találmány megoldotta a szavak elemekre bontásának alapvető feladatát, és azóta sem szorult tökéletesítésre.” (Havelock 1976, 61.)

A valódi fonetikus ábécé hatásai elsősorban magukat a görögöket érintették, akik elsőként dolgozták ki és alkalmazták a gyakorlatban. A görög ábécét Kr. e. 700 körül vették használatba (Carpenter 1933, 1938). A görögök a mítoszokra épülő szóbeli hagyományok ápolásától mintegy 300 év leforgása alatt eljutottak egy racionális és logikus kultúra megteremtéséig, amely megvetette az alapokat a logika, a természettudományok, a filozófia, a pszichológia, a történettudomány és a politológia, valamint az individualizmus kifejlődéséhez. Vajon minek tulajdonítható az eredetileg kifejezetten közösségi jellegű csoportkultúra gyors átalakulása, egészen az individualista szemléletű szkepticizmusig? Úgy véljük, hogy az ábécé meghatározó szerepet játszott ebben a sokrétű fejlődési folyamatban, amely leginkább talán az ideák elvonatkoztatásával és osztályozásával jellemezhető.

Maga az *idea* szó már önmagában is jelzi az írni-olvasni tudás terjedésével indukált fordulatot a gondolkodásban. Ez a szó a homéroszi görög nyelvben még nem fordul elő, s az *eidosz* szóból származik, amely a „vizuális képmás, képzet” fogalmára utal.³ Az ábécé sajátos, rejtélyes módon képesnek bizonyult a vizuális érzékelést elválasztani a többi érzékszerv közvetítette információk sokaságától, domináns szerepet biztosítva a vizuális percepció számára. Az ábécét alkotó fonetikus betűk mint egységes és változatlan elemek folytonos, széles körű mindennapi használata az írásban ösztönözte más helyzetekben is adott elemek vizuális összeillesztését és megfeleltetését, megteremtve az alapokat a görög logika, a geometria és általában a racionális gondolkodás kialakulásához. Maga az igazság eszméje is – a dolgok és az intellektus összekapcsolásával – egyfajta megfeleltetésen alapul. Egyszerűbben kifejezve: a valósághű ábrázolásra való törekvés megjelenését a művészetekben egyértelműen a görögökhöz szokás társítani, írásbeli kultúránk első korszakában (Gombrich 1960).

A fonetikus ábécé egyszersmind az egész elvonatkoztatási folyamat paradigmájaként is szolgált, mivel az írott a kimondott szó absztrakciója, amely viszont nem más, mint a holisztikus tapasztalat absztrakciója. A szó a fonetikus ábécé eszközével leírva kétszeres absztrakciós szint a pusztán beszélt nyelvet meghaladva. Leírásához a kimondott

³ Az angol nyelvű eredetiben: *indicating „visual image”*. Megjegyzendő, hogy az *eidosz* görög szó angol megfelelőiként online források leggyakrabban a *form, kind, nature, sort, species* (magyarul: alak, forma, jelleg, faj, fajta) szavakat adják meg. Igaz ugyanakkor, hogy az *eidosz* és az *idea* kifejezés is a látásra utaló indogermán „vid” gyökérről vezethető vissza, vagyis elsődlegesen a külső, a látás számára megjelenő alakot, formát jelentette a görög nyelvben. Filozófiai használata azonban eltér a köznyelvi jelentéstől: Platón és Arisztotelész a dolgok nem anyagi elemét jelöli az *eidosz* kifejezéssel. [A ford.]

szót először is fel kell bontani szemantikailag értelmezhetetlen fonémák alkotóelemeire, amelyeket azután az önmagukban szintén értelmetlen betűk jelenítenek meg. A fonetikus ábécé használata ösztönzőleg hatott az absztrakt gondolkodás fejlődésére:

„[A görögök] az írásbeliség megjelenésével egyszerre csak rendezettnek látták a maguk univerzumát. Megújult világlátásuk azonban összeütközésbe került a szóbeli hagyomány világából örökölt szókinccsükkel. Ez a konfliktus vezetett azután egy mindenféle absztrakt gondolat kifejezésére alkalmas szókészlet állandó alapelemeinek kialakulásához. A forma és a tér, az anyag és a mozgás, az állandóság és a változás, a minőség és a mennyiség, az összekapcsolás és a szétválasztás – mindezek a fogalmak és gondolati műveletek egy ma már közkinccsnek számító, mindannyiunk számára elérhető tudásvagyonhoz tartoznak, annak köszönhetően, hogy a Szókratész előtti gondolkodók kikövezték az utat kreatív alkalmazásukhoz a tudatosság szintjén.” (Havelock 1963, 207.)

Az ábécé paradox módon azáltal tette lehetővé a görögök számára szóbeli kultúrájuk erőteljes polifóniájának csökkentését, hogy segítette kiválasztani és logikailag (vizuálisan) összekapcsolni világuk korábban egyidejűleg megjelenő, zenei karakterű elemeit. Míg a görögök absztrakciós és fogalomalkotási módszere a logikai kapcsolat megteremtése volt, a XX. század absztrakt művészete és tudománya éppen az ellenkező módon érvényesül, mintegy kiszűrve, kiiktatva a dolgok logikai (vizuális) kapcsolatait térben és időben egyaránt. Ez az eljárás korunk művészetét és filozófiáját visszavezeti a zenei formákhoz. Míg a görögök absztrakciós törekvései feláldozták az akusztikus és zenei elemeket a vizuális és logikai kapcsolatok oltárán, addig a mi nonfiguratív és absztrakt művészetünk és tudományunk éppen fordítva igyekszik céljait elérni.

A görög ábécé nemcsak mintát nyújtott a dolgok osztályozására, hanem egyúttal hathatósan táplálta azt a rendszerezési hajlamot is, ami a Kr. e. 700-tól 400-ig terjedő időszakban a görög analitikus gondolkodás egyik meghatározó vonása volt, különösen a logika, a tudomány és a történetírás terén. Az ábécé – amellett, hogy absztrakciós és klasszifikációs paradigmaként szolgált – modellértékű eszköz egyszersmind a dolgok összetevőkre bontásához és szétválasztásához is. Használatakor minden egyes szó az azt alkotó hangokra, illetve a hangokat megjelenítő betűkre bomlik fel. Eric Havelock kimutatta, hogy a görögök felfogása az anyag atomos szerkezetéről – miszerint minden anyag felosztható nagyon kicsiny elemi részecskékre – összefüggésben áll az ábécé

használatával: „...meglátták az atomista szemlélet hasonlóságát ahhoz, amit az ábécé tett a nyelvvel, és az atomokat a betűkhöz hasonlították” (Havelock 1976). A görögök eredményei a dolgok felosztása és szétválasztása terén messze túlmutatnak az anyag atomos szerkezetével kapcsolatos elgondolásaikon. Felismerték, hogy az írás révén az, ami a feljegyzésekbe kerül és így megőrződik, egyúttal elválasztódik az író személyétől, és a továbbiakban csupán egy könyvben vagy egy tekercsen létezik. A tudás objektív identitásra tesz szert, elválasztva a birtokosától. A görögök ily módon kifejlesztették az objektivitás és a kívülálló, elfogulatlan megfigyelés fogalmát, a megismerő vagy a tudást birtokló személyt elválasztva tudásának tárgyától. Ebben érhetőek tetten a tudományos megismerési módszer kezdetei, valamint annak a kettősségnek a forrásai, amit a görögök teremtettek meg egyfelől a művészetben és a költészetben honos szubjektivitás, másfelől pedig a filozófia és a tudomány berkeiben uralkodó objektív gondolkodás között. A művészetben a percepciónak elsőbbsége van a koncepcióval szemben, ám a tudomány világában a módszer uralkodik mindkettő fölött.

A görögök találmánya maga a „természet” (*physis*) fogalma is, amely náluk lényegében az objektív külső világhoz tartozó dolgok osztályára utal. A „természet” nem foglalja magába az embert, sem annak bármely alkotását, így például az ábécét sem, s talán éppen ez indokolhatja, hogy a görögök miért nem tanulmányozták soha az *okozatokat*, még a saját technológiájuk hatásait sem, ami kétségtől komoly fogyatékoság objektivitásuk tekintetében. Lehetséges ugyanakkor, hogy éppen az embernek a természettől való megkülönböztetése tette lehetővé a nyugati gondolkodók számára, hogy a természetet tanulmányozandó tárgynak vagy kiaknázandó forrásnak tekintsék.

A görögök nem foglalkoztak az emberi alkotásokhoz kötődő *entelekheiák*⁴ vagy formális okozatok vizsgálatával, figyelmük csupán a természetes formákéira terjedt ki, ideértve az ásványokat, a növényeket és az állatvilágot is. Amikor Akhilleusz találkozik Patroklosz szellemével, csalódottan így szól: „Lám, valóban tovább élünk a halálunk után, de entelekheiák híján.” Bárminek az *entelekheiája* mintegy annak az energiának és erőnek a funkcionális örvénylése, amit az működése révén kifejezésre juttat. A csupán vizuális vagy logikai kapcsolatok felismerése, amit a fonetikus ábécé táplál és erősít az írni-olvasni tudó ember látásmódjában és gondolkodásában, aligha segíti a környezeti

⁴ Arisztotelész tanítása szerint minden természeti jelenség magában hordja fejlődésének kezdettől fogva adott belső célját. Minden mozgás és változás célja az, hogy valamilyen alany megszüntetésével új alany keletkezzék. Az *entelekheia* a beteljesült cél, amire a megvalósulás folyamata irányul. [A ford.]

és szerkezeti formák összekapcsolását azok felhasználóival. Edward T. Hall éppen ezt a sajátos hézagot fedezi fel a „a nyugati gondolkodás pompás építményében”, amikor megállapítja: „A nyugati felfogás egész egyszerűen arra épül, hogy az ember fejlődési folyamatai, különösen a viselkedés tekintetében, függetlenek a környezeti tényezőktől és hatásoktól.” (Hall–Hall 1975, 7.) Ami a környezetből ered vagy ökológiai értelemben holisztikus jellegű, annak az ábécére támaszkodó gondolkodás lineáris formái számára megközelíthetetlen, akusztikus vagy szimultán struktúrája van.

Fontos újabb klasszifikációs lépést jelentett a görög gondolkodásban az egyén elválasztása a társadalomtól. Platón bevezette a psziché vagy lélek fogalmát, amelyből azután az egyén eszméje kifejlődött. *Az állam* című művében Platón „...megismertette olvasóját az autonóm személyiség doktrínájával, és ezt azonosította a racionális gondolkodás forráshelyeként...” (Havelock 1963, 207). Azt, hogy az ábécé is hozzájárult az ember fejlődéstörténetének ehhez a különleges eseményéhez, bizonyosan nem ismerhette fel sem Platón, sem Arisztotelész. Más görög tudósokhoz hasonlóan ugyanis ők is elkerülték saját alkotásaik hatásainak tanulmányozását.

Agyunk bal és jobb féltekéjének eltérő funkciói és az ábécé szerepe a féltekék elsőbbségének meghatározásában

A neurofiziológia újabb eredményei azt a hipotézist támasztják alá, hogy az ábécé bevezetése kedvező helyzetet teremtett a logikus, racionális gondolkodás és a tudomány kifejlődéséhez. A neurofiziológusok megállapították, hogy miközben van bizonyos mértékű redundancia, átfedés az agy két féltekéjének funkciói között, a bal és a jobb félteke alapján véve más-más speciális feladatokat hajt végre. A jobb félteke személyiségünk művészi, intuitív, spirituális, holisztikus, szimultán, nem folytonos vagy kreatív oldalát irányítja, míg a bal félteke vezérli pszichénk lineáris, vizuális, logikai, analitikus, matematikai és szóbeli megnyilvánulásait.

Elgondolásunk szerint az ábécé olyan lineáris és vizuális környezetet hozott létre a szolgáltatások és tapasztalataink világában (ideértve mindent, az építészettől és az országutaktól a valóságábrázoló művészetig), amely elősegítette a bal oldali vagy lineáris félteke érvényesülését és domináns szerepének kialakulását. Ez a feltevés összhangban áll

Alekszander Lurija orosz neurofiziológus kutatási eredményeivel, aki megállapította, hogy az agynak az a területe, amely a lineáris sorozatalkotást s ennél fogva a logikai, matematikai és tudományos gondolkodást vezérli, a bal félteke prefrontális régiójában (a homloklebeny elülső részében) található:

„Az egy-egy szó leírásakor végbemenő mentális folyamat még egy további speciális feladat megoldását is magába foglalja: a betűk megfelelő sorrendjének felállítását az adott szó kialakításához. Lashley már sok évvel ezelőtt felfedezte, hogy a sorrendiség elemzésében az agynak egy olyan zónája vesz részt, amely különbözik a térbeli elemzéshez használttól. Széles körű vizsgálataink során a szekvenciális elemzésért felelős régiót a bal félteke elülső régiójában lokalizáltuk. (Luria 1910, 66–73.)

Lurija eredményei azt mutatják, hogy a „lineáris gondolkodás” kifejezés nem csupán szófordulat, hanem agyunknak egy olyan tényleges tevékenységére utal, ami a bal oldali agyfélteke elülső régiójában megy végbe. Jelzik továbbá, hogy az ábécé használata a lineáris szekvenciák hangsúlyozásával az agynak ezt a területét stimulálja. Lurija megállapításai rávilágítanak, hogy az írott ábécé a maga lineáris struktúrájával hogyan lehetett képes megteremteni a racionális nyugati világszemlélet, a tudomány és a technológia kifejlődésének kedvező feltételeket.

Az ábécé elválasztotta és elszigetelte a vizuális teret az érzékelhető tér sok más fajtájától, köztük a szaglás, az érintés, a mozgás és az akusztika világának érzékelteitől. Ez tette lehetővé az euklideszi térfelfogás kialakulását, annak lineáris, homogén, folytonos és statikus vonásaival. Amikor a neurofiziológusok a „térbeliség” meglehetősen homályos attribútumát társítják a jobb féltekéhez, akkor az auditív-taktilis és számos másfajta érzékelésünk szimultán, nem folytonos terére utalnak. Az analitikus geometria euklideszi tere agyunk bal féltekéjének sajátos produktuma, míg holisztikus érzékelő rendszerünk többdimenziós tereit a jobb félteke vetíti elénk.

A zéró rejtélye

A görögök, akik elsőként kifejlesztették a teljesen fonetikus ábécét, annak folytonos sorozatot alkotó betűhelyeivel, akaratlanul is kizárták a zéró „lehetőségét” kultúrájukból. Az egyik nagy történelmi paradoxon abban áll, hogy bár a görögök találták fel a logikát és a formális geo-

metriát, a zéró fogalmához sohasem jutottak el, és így algebrájuk csupán marginális jelentőségű maradt. A görögök Parmenidész logikájától vezetettve egyszerűen elvetették a nem létezés gondolatát mint logikailag következetlen feltevést. Arisztotelész úgy tartotta, hogy a természet irtózik a vákuumtól. A görögöket a szó szoros értelmében a logikájuk gátolta meg abban, hogy eljussanak a zéró fogalmáig. Ugyanakkor a hinduk a nem létezést tekintették spirituális életük céljának, a Nirvánához vezető utat látva benne. A hinduk a maguk szóbeli kultúrájában – szinte teljesen nélkülözve minden logikai szigort – pusztán intuíció révén megalkották a zéró fogalmát és a hindu-arab számjegyeket, amelyeket ma is használunk. Ők voltak az úttörői minden ma is alkalmazott számítási algoritmusunknak, beleértve az összeadás, a kivonás, a szorzás, az osztás és a négyzetgyökvonás matematikai műveleteit, s az ő érdemük az algebra kifinomult matematikai rendszerré fejlesztése. A hinduk által kidolgozott és az arabok közvetítésével Európába eljuttatott matematikai fogalmak nélkül sohasem következhetett volna be a reneszánsz tudományos forradalma. A hindu algebra fektette le az alapokat Descartes, Leibniz és Newton munkásságához.

A nyomtatás felerősíti az ábécé hatásait

Ha a fonetikus ábécé teremtette meg az *alapokat* vagy a kedvező környezeti feltételeket az agy bal oldali féltékéjének intenzívebb igénybevételéhez, akkor a nyomtatás még sokszorosán felerősítette ezt a hatást az egyéni olvasók esetében is, de még inkább az olvasás szokásának elterjesztése útján. Maga a betűszedés mestersége is mintaértékű tevékenységgé vált az erősen szegmentált, szekvenciális műveletek megszervezése tekintetében, és elősegítette a precíz mérések terjedését, amelyekre oly nagy szükség volt a megbízható analitikai és kísérleti eljárások kifejlődéséhez. Tycho Brahe, Galilei és mások kísérleti és megfigyelési technikáinak kifejlődése nélkül a reneszánsz tudósok sohasem törhettek volna ki a görög elméleti gondolkodás korlátai közül, ami viszonylag közömbös maradt a fizikai világ tökéletlenségeivel szemben. A pontosan megrajzolt, sokszorosítható sematikus ábrák alkalmazásának hatásai a botanikában és az anatómiában teljesen új távlatokat nyitottak meg e tudományok fejlődése előtt. Stillman Drake *A korai tudomány és a nyomtatott könyv* című könyvében megállapítja, hogy a nyomtatás tette hozzáférhetővé – mégpedig minden korábbinál sokkal szélesebb körben – azokat az ókori eredetű szövegeket, amelyek döntő fontosságúnak bizonyultak a humanizmus és a tudomány újjászületésé-

hez (Drake 1970, 43–52). A nyomtatásnak köszönhetően jóval szélesebb körben váltak elérhetővé a zéró, a helyi érték és az algebra hindu fogalmait közvetítő arab szövegek is. Mindezek a matematikai fejlemények alapvető szerepet játszottak „a tudomány felemelkedésében”. A nyomtatás egy másik fontos hatása a tudományos ismeretek terjesztése volt az egyetemek falain túl is, mert az egyetemeken a tudás az akadémikusok monopóliuma volt, s továbbfejlődése így korlátozott maradt. A tudományos felfedezések legnagyobb része a reneszánsz idején olyan nem akadémikus tudósok nevéhez kötődik, mint Kopernikusz, Brahe és Galilei.

A szóbeli hagyomány újjáéledése a nem nyomtatott, elektromos média révén

Míg az ábécé és a nyomtatás elsősorban az agy bal féltékéjének lineáris tevékenységeit erősítette fel, addig az elektronikus technológia által teremtett új, holisztikus és szimultán információs környezet éppen a jobb féltéke működését aktivizálja, elősegítve teljes kapacitásának kihasználását. Az elektromosság a fény sebességével terjed, és inkább szimultán, nem lineáris és akusztikus jellegű, rezonáló érintkezési felületeket hoz létre környezetünkkel, mintsem folytonos összeköttetéseket. Az agy jobb féltékéje speciálisan alkalmas az efféle holisztikus, *figura-háttér* szerveződésű környezet kezelésére, amit a szimultán információfeldolgozás és mintafelismerés igényel. A természetnek az agy bal féltékéjére jellemző módon szegmentált, ok-okozati kapcsolatokra koncentrálnó leírása nem birkózhat meg többé a nukleáris szintig lebontható új ökológiai környezettel.

Az óraműként felfogható newtoni univerzum a fény sebességével avul el, és helyébe a kvantummechanika, az általános relativitás és a modern csillagászat holisztikus, nem lineáris megállapításai lépnek. Einstein általános relativitáselmélete nem a newtoni tér passzív keretei közé helyezve írja le többé az anyag egyedi összetevőinek kölcsönhatásait. Az ő világában az anyag gravitációs kölcsönhatások révén hozza létre a „teret”, amely visszahat magára az anyagra. A lineáris, folytonos, végtelen és statikus euklideszi tér átadja helyét a dinamikus rezonáló

nem lineáris, nemeuklideszi, véges és zárt univerzumnak, amely visszahajlik önmagába – „tisztá időben az ember látja a háta közepét is”.⁵

Az atomfizika világában a részecskék és a hullámok megkülönböztetése feltételezi azok egymást kiegészítő jellegét. A fény részecsketermészetűnek mutatkozik, amikor a fémek felszínéből elektronokat lök ki (fotoelektromos hatás), míg az elektronok hullámként viselkednek (elektrondiffrakció). A Heisenberg-féle bizonytalansági elv értelmében nem lehet egyidejűleg pontosan megmérni valamely részecskének a helyét és az impulzusát. Kénytelenek vagyunk a természet valószínűségi jellegű leírásához folyamodni, elfogadva, hogy a részecskéket valószínűségi hullámok reprezentálják. Az atomokat összekapcsoló kémiai kötések ezeknek a valószínűségi hullámoknak a rezonanciái (Pauling 1960). Az elemi részecskék, amelyekből az anyag felépül, maguk is egymás rezonáló kombinációinak tekinthetők.

Az információk azonnali továbbítását biztosító elektromos szolgáltatási környezet, melynek elsőként megvalósult példája a telegráf, új társadalmi *hátteret* teremtett, elősegítve a szóbeli kultúra újrafelfedezését. Ez tükröződött az élénk érdeklődésben is, ami a XIX. század során a népmesék, a népi kultúra és az antropológia eredményei iránt megnyilvánult. Ez utóbbiak viszont a pszichológiában a XX. század elején bekövetkezett változásokkal függtek össze. Freud éppen akkor készítette elő annak a még a felvilágosodás idején, a newtoni fizika és a nyomtatás hatásait tükröző mentalitás jegyében kialakult mechanisztikus pszichológiának a trónfosztását, amikor Planck közzétette a nem folytonos energiakvantumok elméletét. Freud visszatérítette az orvostudományt a betegek szavak használatával történő gyógyításának hagyományához. Laín Entralgo vizsgálatai feltárták, hogy amikor az ókori görögök szilárdabb tudományos alapokra helyezték orvostudományukat, lemondtak a gyógykezelések szóbeli elemeiről, hogy csupán a szomatikus kúrákra összpontosíthassák figyelmüket. Freud pszichoterápiája visszatérést jelentett a törzsi orvoslás sámánisztikus hagyományaihoz és a „ráolvasásos gyógyításhoz” (Entralgo 1970).

A szóbeli hagyomány újjáéledésének bizonyítékai fellelhetők a XIX. és a korai XX. század művészeti, zenei és irodalmi világában egyaránt. Jól példázza ezt többek között az is, ahogyan Mark Twain a helybeli tájszólást használja a *Huckleberry Finn* szövegében, ahogy a szimbolisták kerülnek költészetükben az ideológiai összefüggéseket, vagy Joyce *Finnegans Wake* című művének stílusában és szerkezetében. Ugyanígy

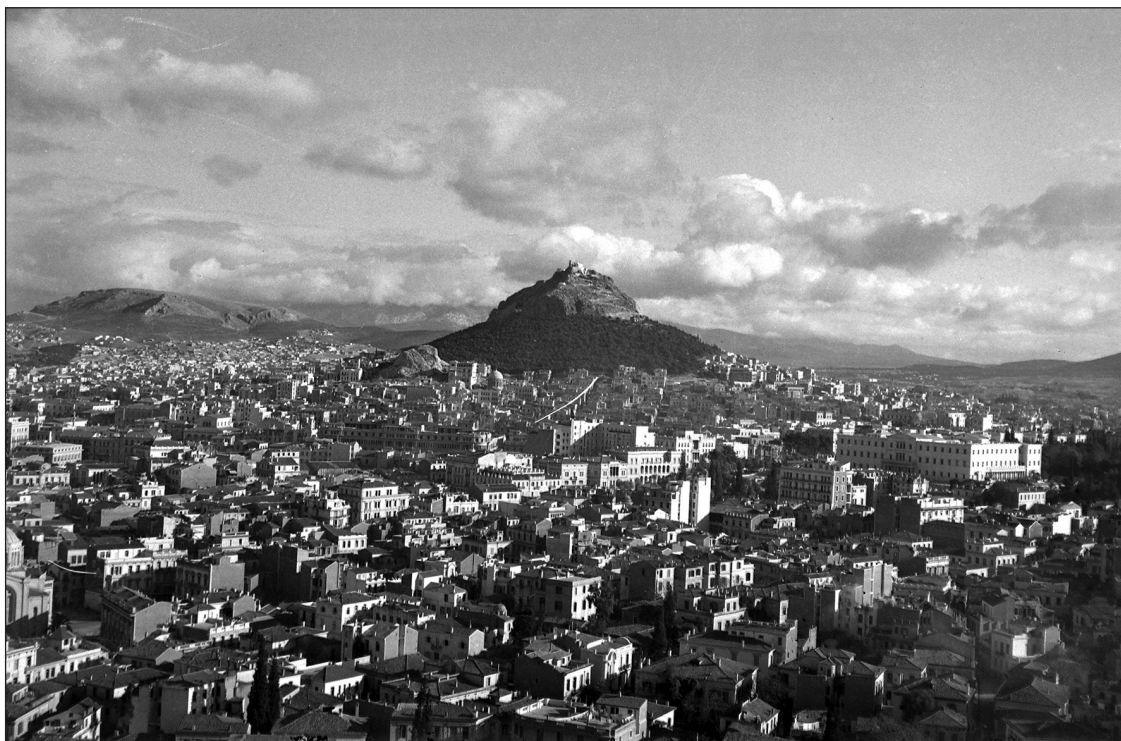
⁵ Az idézet forrása feltehetően egy Saskatchewan kanadai tartományra utaló szólásmondás, miszerint a préri ott olyan sík, hogy körbe lehet látni a világot („so flat that on a clear day you can see the back of your head”) – a ford.

tetten érhető továbbá a dzsessz és a rock népszerűségében, melyek eredete mélyen gyökerezik az afrikai zene ritmusában, de a hangok melodikus összekapcsolásáról való lemondásban, az atonális zenében, valamint az afrikai motívumok használatában és a diszkontinuitásban Picasso és a kubista iskola absztrakt festményei is.

Irodalom

- Breasted, James H. 1926: *The Conquest of Civilization*. New York – London, Harper and Brothers.
- Bunge, Mario 1970: *Causality: The Place of the Causal Principle in Modern Science*. New York, Meridian.
- Carpenter, Rhys 1933: The Antiquity of the Greek Alphabet. *American Journal of Archaeology*, 37., 1933/1., 8–29.
- Carpenter, Rhys 1938: The Greek Alphabet Again. *American Journal of Archaeology*, 42., 1938/1., 58–69.
- Diringer, David 1947: *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*. London, Hutchinson.
- Drake, Stillman 1970: Early Science and the Printed Book: The Spread of Science Beyond the Universities. *Renaissance and Reformation*, 6., 1970/3., 43–52.
- Entralgo, Laín 1970: *The Therapy of the Word in Classical Antiquity*. New Haven, Yale University Press.
- Gelb, Ignace J. 1963: *Study of Writing*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gombrich, Ernst H. 1960: *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. New York, Pantheon.
- Hall, Mildred – Hall, Edward T. 1975: *The Fourth Dimension in Architecture: The Impact of Building on Man's Behavior*. Santa Fe (NM), The Sunstone Press.
- Havelock, Eric 1963: *Preface to Plato*. Cambridge, Harvard University Press.
- Havelock, Eric 1976: *Origins of Western Literacy*. Toronto, Ontario Institute for Studies in Education.
- Logan, Robert K. é. n.: *The Poetry of Physics and Physics of Poetry*. Előadás a University of Torontón (kézirat).
- Luria, Alexander R. 1910: The Functional Organization of the Brain. *Scientific American*, 22., 1910/3. (március), 66–73.
- McLuhan, Marshall 1962: *The Gutenberg Galaxy*. Toronto, University of Toronto Press.
- McLuhan, Marshall 1964: *Understanding Media. The Extensions of Man*. New York, McGraw-Hill.
- Pauling, Linus 1960: *The Nature of the Chemical Bond*. Ithaca, Cornell University Press.

Athén, a Likavitosz-domb 1935-ben ©Fortepan

Németh György

Üzenet a démonoknak^{*}

Charaktér urak

a Kr. u. II. század folyamán bukkannak fel a *charaktérek*nek nevezett varázsjelek a görög és latin nyelvű átoktáblákon, és egyre nagyobb helyet követelnek maguknak. Sok közülük megegyezik a görög betűkkel, de a betűk szárának végére egy-egy apró kört rajzoltak. Innen származik német, angol és francia nevük is (*Brillenbuchstabe, ring letter, signe pommeté*). A charaktérek eredete és értelmezése a mai napig tisztázatlan.¹ Tény azonban, hogy a görög és latin mágián kívül bekerülnek a zsidó és arab varázslatokba is, és a középkortól a kora újkorig jelen vannak az európai hagyományban. Azt, hogy charaktéreknek nevezték e jeleket, Szent Ágostontól tudjuk: „Itt találjuk meg az összes olyan amulettet és balzsamot, amelyeket elutasít az orvostudomány, akár ráolvasásokra, akár bizonyos charaktéreknek nevezett titkos jelekre, akár egyes dolgok felfüggesztésére vagy megerő-

^{*} A tanulmány az OTKA K 81332: Párhuzamos kutatások az antik mágia köréből: az átoktáblák és a varázsgemmak című projekt keretei között készült.

¹ Volt aki a délarab írásból eredeztette e jeleket (Grohmann 1933, 31–32), más az ékírásból (Winkler 1930, 37; 133–165), megint más a zodiákus jeleiből, amelyek egyikével-másikkal valóban megegyeznek (Collins 2008, 74). Csakhogy a *charaktérek* száma nem 12, hanem mintegy 2 ezer. Az ártó mágiába bizonyosan az amulettekről kerültek át a charaktérek, vö. Gordon 2011, 24: „*We should probably assume that the contrast between the divination recipes and the bulk of formulary contexts employing charaktères represents a vulgarisation of their initial protective function, limited to practitioners themselves when confronted with danger from the divine world. To that extent, charaktères became typical or characteristic features of everyday magical practice, their implied – or even actual – readers the practitioner’s clients.*”

sítésére, sőt valamiképpen eltáncolására is alkalmazzák is azokat, de nem azért, hogy kialakítsák a testben a megfelelő egyensúlyi állapotot, hanem bizonyos rejtett, vagy akár nyilvánvaló jelentések kedvéért.” (Augustinus: *De doctrina Christiana*, 2, 20; Szent Ágoston 2003.) Azon túl, hogy szerepük – a *voces magicae*-hez, a varázsszavakhoz hasonlóan – nyilvánvalóan a varázslat nyomatékosítása, hatékonyságának növelése volt, nehéz bármit is mondani róluk. A nagy *defixio* (átoktábla) kiadások (Auguste Audollent és Richard Wunsch) nem sok figyelmet szentelnek a karaktereknek, nem adnak rajzot róluk, a szövegekben csak jelzik a helyüket (*signa magica*). Ez a szemlélet szinte napjainkig jellemző, Jan Tremel *Magica agonistica* című kötetében még 2004-ben is egyszerűen Z betű (*Zeichen*) jelzi a karaktereket, és a számukra sem utal semmi. Éppen ezért csak most kezdődött el egyáltalán számbavételük és egy karakter-adatbázis kialakítása.² Ha e jelek valóban jelentettek valamit egyenként vagy meghatározott sorozat, „varázsszó” formájában a varázsló számára, akkor feltételezhetnénk, hogy más karaktereket vagy jelsorozatokat találunk, mondjuk, a szerelmi és a rontó mágiában vagy éppen az amuletteken. Ez azonban nem így van, úgy tűnik, szinte bármelyik jel bárhol előfordulhat. Ráadásul az is bizonytalan olykor, hogy mely jeleket tekinthetjük önálló karakternek, és melyeket valamely jel egyszerű változatának. A csillag alakú jel négy egymást közepesen metsző, egyforma hosszú vonalból áll, mind a nyolc végén egy-egy kis karikával. De ha csak három vonal metszi egymást (vagyis hat végük van), az már egy másik karakter vagy a varázsló volt felületes?

A karaktereket olykor titkos nyelvnek tekintették, amelynek segítségével a démonokkal lehetett kapcsolatot teremteni (például Augustinus),³ máskor viszont önálló, megszólítható démonoknak (Collins 2008, 75):

„Legszentebb *Charaktér* urak, kössétek meg, kössétek meg alaposan a lábukat, a kezüket, inaikat, szemüket, térdüket, bátorságukat, ugrásukat, korbácsukat (?), győzelmét⁴ és megkoszorúzását Porphyrasnak és Hapsikratésnak, akik a középtől balra (állnak rajthoz), és a többi velük tartó kocsihajtót a Kékektől Eugenius istállójából.” (Tremel 2004, 108, Nr. 6.)

² Kirsten Dzwiza számítógépes adatbázisa a közeljövőben készül el és válik nyilvánossá.

³ *De doctrina Christiana* 2, 24, 37: „Így azok a jelek is, amelyek a démonokkal való veszedelmes szövetség alapját alkotják, az adott jelmagyarázatoknak megfelelően hatékonyak.” (Szent Ágoston 2003.)

⁴ A szöveg egyes számra vált.

Ez az apameiai *defixio* a Kr. u. V. századból származik, és – három római példához hasonlóan – önálló személyiséget tulajdonít a karaktereknek, akik képesek megkötni az ellenfél kocsihajtóinak győzelmét. A felirat két első sora összesen nem kevesebb mint 36 karaktert tartalmaz, őket szólítja fel a varázsló cselekvésre. Figyelemreméltó, hogy az egyiptomi asztrológiában is éppen 36 *dekánra* osztották a „csillag-időt” (Kákosy 1982, 164–165; 1998, 189–190). Egy IV. századi varázspapirusz „erős isteneknek” nevezi a hat odarajzolt karaktert, és előtte felsorol hat vagy nyolc *vox magicaként* is ismert „nevet” (*chrémillon Muloch, kampy, chré óphthó, Maskelli-ige, Erékisiphthé/Iabezebyth*). A tagolástól függ, hogy azonosíthatjuk-e ezeket a neveket a karakterekkel, vagy sem, a jeleket mindenesetre így szólítja meg a varázsló: „erős istenek” (Preisedanz–Henrichs 1973–1974, VII 417–422; Collins 2008, 77).

A római varázsló így könyörög egy Kardélos nevű férfi szörnyű megbüntetéséért: „És te, szent Eulamón és szent Karakterek, és szent segítők, akik a szentséges szent Synphóna jobbán és balján (ültök).” (Audollent 1904 [DTAud], 155[. átoktábla], 19–20[sor].)

Valószínűleg ugyanaz a mágus így átkozza el a római kocsiversenyzőket: „És hozzád (könyörgők) szent Eulamón és szent Karakterek, hogy igazátok le Artemioszt, akit Hospésnek is neveznek, Sapéda fiát, és különösen Euthymioszt, akit Maximus Gidasnak is neveznek, Paschasia fiát...” (DTAud, 159, 50–58.)

Három kocsihajtó, Eugenius, Artemius és Domninus ellen irányul az a töredékes varázslat, amelyben a karakterek még előkelőbb társaságba kerülnek: „És szent angyalok, és szent Segítők, és szent Karakterek (...) hogy igazátok le és kössétek meg...” (DTAud, 162, 22–23.)

A karakterek gyakorisága

Az Audollent könyvében és cikkeiben kiadott 320 átoktábla közül összesen 58 lamella tartalmaz karaktereket, ezek közül 26 rajzokat is.

Charaktér	Rajz	Lelőhely	Átok tárgya
DTAud 122.	–	Bordighera.	phylaktérion ⁵
DTAud 141.	+	Róma.	?
DTAud 145.	+	Róma.	?
DTAud 146.	+	Róma.	?

⁵ Gordon 2011, 24, Nr. 42.

DTAud 147	–	Róma	?
DTAud 148	–	Róma	?
DTAud 149	+	Róma	?
DTAud 150	+	Róma	?
DTAud 151	+	Róma	.kocsiverseny?
DTAud 155	+	Róma	Cardelus ellen
DTAud 156	+	Róma	Adeodatus ellen
DTAud 160	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 161	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 163	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 165	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 167	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 168	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 169	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 172	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 174	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 176	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 181	+	Róma	?
DTAud 187 (?)	+	Róma	kocsiverseny
DTAud 198	–	Róma	kikapós feleség ellen
DTAud 208	+	Puteoli	magánszemélyek
DTAud 209	–	Puteoli?	nevek (<i>oscus</i>)
DTAud 241	–	Karthágó	kocsiverseny
DTAud 243	–	Karthágó	kocsiverseny
DTAud 245	+	Karthágó	.kocsiverseny?
DTAud 256	–	Karthágó	amulett? ⁶
DTAud 258	–	Karthágó	?
DTAud 260	+	Karthágó	?
DTAud 262	–	Karthágó	amulett ⁷
DTAud 266	–	Hadrumentum	szerelemi
DTAud 272	–	Hadrumentum	kocsiverseny
DTAud 273	–	Hadrumentum	kocsiverseny
DTAud 274	–	Hadrumentum	kocsiverseny
DTAud 275	–	Hadrumentum	kocsiverseny
DTAud 276	–	Hadrumentum	kocsiverseny
DTAud 277	–	Hadrumentum	kocsiverseny
DTAud 278	–	Hadrumentum	kocsiverseny

⁶ Audollent 1904, 357: „Propter fascinum in v. 9 utrum defixio an φυλακτήριον sit lamina incertum est.”

⁷ Kotansky 1994, 374, Nr. 63.

DTAud 279	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 280	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 281	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 282	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 283	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 284	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 285	-	Hadrumetum	kocsiverseny
DTAud 298	+	Hadrumetum	?
BCTH 1905.1	+	Hadrumetum	kocsiverseny
BCTH 1905.2	-	Hadrumetum	kocsiverseny
BCTH 1906.1	-	Hadrumetum	kocsiverseny
BCTH 1906.2	-	Hadrumetum	kocsiverseny
BCTH 1908.1	-	Hadrumetum	?
BCTH 1908.2	-	Hadrumetum	Esychis ellen
BCTH 1908.3	-	Hadrumetum	Esychis ellen
BCTH 1910	+	Hammam-Lif	Lucius ellen
<u>DTAud 299</u>	<u>-</u>	<u>Ammaedara</u>	<u>ima büntetésért</u>
58			26

Az 58 tábla közül az újabb kutatások szerint 3 amulettnek, illetve *phylaktérionnak* bizonyult (DTAud 122; 256; 262). 12 esetben nem tudjuk eldönteni a varázslat tárgyát (ezeket kérdőjellel jeleztem a listában), mert vagy nagyon töredékes a tábla, vagy pedig csak karakterek, illetve rajzok láthatók rajtuk. 7 tábla irányul néven nevezett magánszemély(ek) ellen, 1 pedig szerelmi kényszervarázslat. A DTAud 299 egy *prayer for justice*, bűnös megbüntetését kérő ima. Többségük, összesen 33 tábla kocsiversenyek manipulálására készült. Ez utóbbiak közül a Róma városiak ikonográfiailag és szerkezetükben meglehetősen egységesek. A rajzokon kívül leggyakrabban hat karaktert használnak, a λ , Θ , X, Y és a Z görög betűkből származó, kicsit módosított jeleken kívül (a λ , X, Y és Z *ring letters*, a Θ belsejében pedig egy x látható a vízszintes *hasta* [vonall] helyett) a négy egymást középen metsző vonalból álló, a *hasták* végén karikákkal díszített csillagot.⁸ Változatosabb, de még így is többnyire görög betűkből levezethető *ring letters* a pusztán csak rajzokat és karaktereket tartalmazó táblákon láthatók (DTAud 145, 146). Ez az egységesség azzal magyarázható, hogy egy mágikus műhely kortárs termékeivel állunk szemben, amelyek felvonultatták a IV–V. századi mágia teljes eszköztárát. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert

⁸ Richard Gordon megállapítása szerint 31 „alapjel” alkotja a legtöbb karakter alapját. Ezek a görög ábécé betűi és az F, S, V, -, +, téglalap, négy egymást metsző vonalból álló csillag és a rombusz (Gordon 2011, 28).

két tábla nem kocsiversenyzők, hanem magánszemélyek (Cardelus, DTAud 155; Adeodatus, DTAud 156) ellen irányul, mégis ugyanazokat a vizuális eszközöket (például a lófejű démon alakját) használják, mint a kocsiversenyzők esetében. Ez a mágikus műhely így dolgozott, és talán csak azért felülreprezentáltak a kocsiversenyzők ellen irányuló átkok, mert azok maradtak fenn, vagy ez képezte a műhely fő, nyilván legjövendelmesebb profilját. Vagyis megállapíthatjuk, hogy az ikonográfiát sokkal inkább a műhely, semmint az átok tárgya határozta meg.

A karakterek területi megoszlása

A karaktereket tartalmazó táblák területi megoszlása két fő csomópontot mutat, Rómát és Hadrumetumot (ókori város a mai Tunézia területén). A 22 római tábla közül 12 kocsiversenyzők, 2 magánszemélyek ellen irányul, 8 célszemélye bizonytalan. A 23 hadrumetumi tábla közül 18 kocsiversenyzők és lovak, 2 magánszemély ellen irányul, egy szerelmi kényszervarázslat, 2 célszemélyét nem ismerjük.

Dél-Itáliából három, karaktereket is tartalmazó átkot ismerünk kizárólag magánszemélyek ellen, Karthágóból ötöt, amelyből kettő kocsiversenyek manipulálására szolgált, a Karthágó közelében fekvő Hammam-Lifből egyet (magánszemély, Lucius ellen), valamint egy különös *prayer for justice*-t Ammaedarából (ma a nyugat-tunéziai Haidra).

A területi különbségeket tovább hangsúlyozza, hogy a karaktereken kívül rajzokat is tartalmazó táblák túlnyomó többsége Rómából került elő (20), míg Hadrumetumból csak 3, Karthágóból pedig 2.

A római táblákon kevés karakter bukkan fel rendszeresen, ezek is elszórtan a táblán, legfeljebb rövid sorozatokat alkotva, mint például $\lambda\Theta X$ (DTAud 155), $\Theta\lambda Y$ (DTAud 156, 160, 167), $\Theta\lambda$ (DTAud 161) vagy ΘXY (DTAud 163).

A hadrumetumi átoktáblák azonban valóságos mágikus mondatokat alkotnak 5, 6 vagy 8 karakter mindig azonos sorrendben való felsorolásából, és egy táblán egy sorozat akár hétszer is előfordulhat, sőt két sorozatot is találhatunk azonos táblán. A jelek azonban valamivel távolabb állnak az egyszerű görög betűkből közvetlenül levezethetőktől.

A hadrumetumi charaktérsorozatok

Van még egy kevésbé vizsgált sajátossága a karaktereknek. Olykor valóságos mágikus „mondatot” alkotnak, és e jelcsoport következetesen ugyanolyan varázslatok során jelentkeznek, más jellegűeknél pedig sohasem. Az egyik legjobb példa erre három latin nyelvű hadrumetumi tábla, amelyek mindegyike a *Sarbasmisarab vox magicá*val kezdődik, ezt követi nyolc karakter, majd 35, illetve 26 ló elátkozása, nyilvánvalóan az ellenfelek istállóiból (DTAud 272–274). A táblácskákat ugyanabban a hamvasztásos római sírban találták. Az egyezés oka nyilvánvalóan az volt, hogy a táblák ugyanattól a kéztől származtak. A táblákon szereplő karakterek önmagukban is ritkák, az egyik sorozatban például a negyedik egy Z, amire a négy végponti karikáján kívül középen is húztak egy gyűrűt, vagy a következő sorozatban a hatodik, amely elfordítva és három karikával ellátva szerepel.

⊕ ⊖ ψ ζ ϑ ϣ Ϟ ϟ

○ Ψ ε ϛ ∨ ⊕

A DTAud 276–283. sorozatot ugyancsak a hadrumetumi temetőben találták, és mindegyiken szerepel az alábbi hat karakter:

A második és a harmadik módosított formában az előző sorozatban is megjelenik, az ötödik pedig egy karthágói táblán bukkan fel. Ez a sorozat is kocsiversenyzők ellen irányul, amelyek neve részben egybeesik. E nyolc táblán kívül még kettő került elő később ugyanezzel a jelsorozattal (Audollent 1905, 379–384), az egyikén kétszer, a másikon pedig négyszer szerepel a „mágikus mondat”. Ugyancsak kocsiversenyzők és lovak az átok céltáblái, részben ugyanazok a személyek, a vörösek istállójából. A második tábla b oldalán egy újabb charaktérsorozat tűnik fel, ami a DTAud 278 b oldalán is szerepel. Nyilvánvaló tehát, hogy egy viszonylag rövid időszak termésével állunk szemben, és a varázsló ugyanaz a személy, aki kocsiversenyek manipulálására szakosodott. A kérdés az, hogy az ismétlődő „mágikus mondatok” magyarázata

miben keresendő: a tematika vagy a mágus azonosságában? Erre a kérdésre azonban sajnos nem tudunk megnyugtató választ adni.

A karakterek elhelyezkedése a defixiók szövegében

A karakterek négyféle elosztásban jelenhetnek meg az átoktáblákon.

1. Egy sor karakter a tábla első vagy utolsó sorában, másutt azonban nem. Számuk meghatározott (3, 6, 12, 14). A DTAud 198 első sorában legalább hét jel látható, de a tábla bal felső sarka letört (bosszú kikapós feleségen). A DTAud 299 utolsó sorában 16 teljesen egyedi karakter látható (*prayer for justice*).⁹ Ugyancsak egyedi három karakter zárja a BCTH 1905, 2. feliratot (Hadrumetum, kocsiverseny).¹⁰

2. A karakterek négy oldalról keretbe foglalják a feliratot. Karthágóból származik a DTAud 241 (kocsiverseny), Hadrumetumból pedig a DTAud 284 (kocsiverseny). Több táblát görög betűs *voces magicae* foglalnak keretbe.¹¹

3. A karakterek kis számban, elszórtan fordulnak elő a feliraton. Ez jellemzi az eredetileg Wunsch által kiadott Róma városi átoktáblákat és a karthágói DTAud 256-ot (*phylaktérion?*). A római táblákon két-három karakterből álló rövid sorozatokkal és elszigetelt jelekkel is találkozunk.

4. A karakterek „mágikus mondatokat” alkotnak, és a legfontosabb ellenfeleket fogják körbe két oldalról, illetve többször ismétlődnek a feliraton. Ez jellemzi a hadrumetumi kocsiverseny-táblákat. Kisebb mági-

⁹ Köztük két szív alakú.

¹⁰ Ez a karakterek használatának korai típusa lehet. Az egyik legkorábbi példa az Augustodunumban talált II^p tábla, amelynek első sora egy-egy *ring letter*rel kezdődik és végződik: X ABRASAX X [AE 1979, 407]. A Leptis Magna *circus*ában talált átoktábla egy sorban 12 egyszerű karakterrel kezdődik, majd 12 *voces magicae*, valamint négy ló és egy kocsihajtó elátkozása következik (Tremel 2004, 180; Kr. u. IV. század). Az egyes karakterek és *voces magicae* azonosítását megnehezíti, hogy a fordított E kétszer is előfordul a karakterek között, de a *voces magicae* között nincs két egyforma. Igaz, lehet, hogy csak a varázsló hibázott.

¹¹ Görög betűs *voces magicae* foglalja két sorból álló keretbe a karthágói *Ezer amfora* forrásából (*Fontaine des milles amphores*): ARTHU LAILAM SEMESEILAM AEËIOYÓ BACHUCH BAKAXICHUCH MENE BACHUCH ABRASAX BAZABACHUCH MENE BAICHUCH ABRASAX (Audollent 1933, 3–4. felirat). A varázsigék azonosak egy Kr. u. IV. századi római átoktábláéval, amit egy Politoria nevű rabszolganő készített a műhelyvezető, Clodia Valeria Sophrone ellen (vö. Gager 1992, 169–171).

kus jelsorok is előfordulnak ugyanitt a szöveg egy-egy sorában (például DTAud 266, 9–11; szerelmi kényszervarázslat).¹²

Ezek a típusok térben és időben, valamint az átok jellegét tekintve is eltérnek egymástól, és meghatározott helyi (Róma városi, dél-itáliai, hadrumetumi, illetve karthágói) mágikus műhelyekre voltak jellemzők. Az átoktábla eszközeinek kiválasztásában a műhelyek játszottak döntő szerepet, nem pedig az átok tárgya, bár a „mágikus mondatok” szinte kivétel nélkül kocsiversenyek manipulálására szolgáltak.

Irodalom

- Szent Ágoston [Augustinus Aurelius] 2003: *A keresztény tanításról [De doctrina Christina]* (ford. Böröczki Tamás, szerk. Heidl György). Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz.
- Audollent, August 1904: *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis, quam in totius Occidentis partibus propter Atticas, in Corpore Inscriptionum Atticarum editas*. Párizs, Fontemoing.
- Audollent, August 1905: Lecture de deux tabellae defixionis trouvées à Sousse. *BCTH*, CLXXXII–CLXXXIII.
- Audollent, August 1933: *Les inscriptions de la „Fontaine aux mille amphores” à Carthage. Extrait du Cinquième Congrès International d’Archéologie, Alger (14–16 Avril 1930)*. Alger, Société Historique Algérienne. 120–140.
- Cagnat, René 1903: Les tablettes magiques d’Hadrumète. *Journal des savants*, 1903, 256–264.
- Collins, Derek 2008: *Magic in the Ancient Greek World*. Malden (MA) – Oxford, Blackwell.
- DTAud = Audollent, August 1904: *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis, quam in totius Occidentis partibus propter Atticas, in Corpore Inscriptionum Atticarum editas*. Párizs, Fontemoing.
- Gager, John G. 1992: *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Gordon, Richard L. 2002: Shaping the Text: Innovation and Authority in Graeco-Egyptian Magic. Horstmanshoff, Herman F. J. et al. (szerk.): *Kykeon. Studies in Honour of H. Versnel*. Leiden–Boston–Köln, Brill. 70–111.
- Gordon, Richard L. 2005: Competence and „felicity conditions” in two sets of North African curse-tablets (DTAud nos. 275–85; 286–98). *MHNH*, 5., 61–86.
- Gordon, Richard L. 2011: Signa nova et inaudita: The theory and practice of invented signs (charaktères) in Graeco-Egyptian magical texts. *MHNH*, 11., 15–44.

¹² Az elátkozott kocsiversenyző hasán egy „mondat” szerepel öt jelből (ΘΖΕΘΧ) (Audollent 1905.1); egy ló rajza fölött egy „mondat” a 6. sorban (Hadrumetum, kocsiverseny). Erről sajnos nem maradt fenn rajz (DTAud 285).

- Grohmann, Adolf 1933: H. A. Winkler: Siegel und Charaktere. *Archiv Orientalní*, 5., 311–315.
- Kákosy, László 1982: Decans in Late Egyptian Religion. *Oikumene*, 3., 163–191.
- Kákosy, László 1998: A Naos with a Decan-Atum in Cairo. *Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 38, 1998/1–3., 185–190.
- Kotansky, Roy 1994: *Greek Magical Amulets. The Inscribed Gold, Silver, Copper and Bronze Lamellae I*. Published Texts of Known Provenance. Opladen, Westdeutscher.
- Preisedanz, Karl – Henrichs, Albert (szerk.) 1973–1974: *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri I–II*. Stuttgart, Teubner (2. kiadás).
- Tremel, Jan 2004: *Magica agonistica. Fluchtafeln im antiken Sport*. Nikephoros, Beihefte 10. Hildesheim, Weidman.
- Winkler, Hans A. 1930: *Siegel und Charaktere in der muhameddanischen Zauberei*. Berlin–Lipcse, Walter de Gruyter.
- Wünsch, Richard 1897: *Defixionum tabellae. IG III, 3. Appendix*. Berlin.
- Wünsch, Richard 1898: *Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom*. Lipcse, Teubner.

Az egykori Valero selyemgyár a Honvéd utcában, Budapesten
©Fortepan/Somlai Tibor

A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében*

az ősi szárazföldi Selyemút, mely Rómát (majd Bizáncot) kötötte össze Kínával, a világtörténelem egyik legösszetettebb kereskedelmi rendszere volt. Több mint 1500 éven keresztül biztosította a kereskedelmi árucikkek mellett az információ, a művészet, a vallási eszmék, a találmányok stb. szabad áramlását, megteremtve egy olyan világot, amelyben számos kultúra: így a kínai, indiai, iráni vagy görög-római civilizáció különleges elegye jöhetett létre, hiszen a Selyemút egyedülálló kapcsolatot teremtett az említett, látszólag távoli kultúrák között. Ma sokan úgy vélik, a multikulturalizmus modern jelenség, fogalom; valójában azonban elegendő egy pillanást vetni például Belső-Ázsia elmúlt bő kétezer éves történetére, hogy világossá váljék, ha más keretek között és más minőségben is, a multikulturalizmus már az ókortól kezdődően jelen van a térségben. Ennek viszont számos következménye volt a Selyemút mentén élő népek vallási életére, gondolkodásmódjára, kultúrájára nézve.

Különösen izgalmasak azok a kérdések, melyek a Selyemúton használt nyelvekre vagy a kereskedelmi hálózat mentén alkalmazott írásbeliségre, esetenként kancelláriai gyakorlatra vonatkoznak. A nyelvhasználatra, illetve az írásbeliségre vonatkozó egy-egy részkérdés vizsgálata azonban nem pusztán nyelvészeti vagy paleográfiai eredményekkel

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

szolgálhat számunkra, hanem segítséget nyújthat e komplex rendszer – mely valójában sokkal több volt egyszerű kereskedelmi útvonalhálózatnál – mechanizmusainak jobb megértéséhez.

Jelen tanulmányban a belső-ázsiai Selyemút mentén a III–IV. század folyamán virágzó egyik kiemelkedő fontosságú település, Nija rendkívül izgalmas írásbelisége (az ott talált *kharosthí* dokumentumok),¹ valamint a településen használt egyik nyelv (a *gandhári*) vizsgálata révén kívánom az említett multikulturális világ egy kevésbé ismert szegmensét feltárni, nyelvtörténeti, epigráfiai és paleográfiai, valamint művelődéstörténeti adatok segítségével.

Választásom azért is esett erre a településre, mert a Selyemút történetének kutatásában kiemelkedő szerepet játszó magyar tudósok egyik legjelentősebbikének, Stein Aurélnak köszönhetjük Nija „homokba temetett városának” felfedezését és több ízben történő régészeti kutatását is.

Az élete zömét brit szolgálatban töltő magyar régész, Stein Aurél 1900-ban ugyanis a belső-ázsiai Selyemút vidékére vezetett első expedíciója során egy a mai Kína területén, a Takla-Makán sivatag peremén elhelyezkedő ősi romvárost fedezett fel. A Kr. u. III–IV. században virágkorát élő egykori település, Nija romjai közül számtalan elképesztően jó állapotban maradt régészeti lelet mellett sok száz kézzel írott dokumentumot ásott ki (Felföldi 2007).

Ezek az úgynevezett kharosthí írással íródott, a sivatag homokjában csodálatos állapotban megőrződött indiai nyelvű dokumentumok hihetetlenül izgalmas képet festenek a korszak társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyairól. Remekül megvilágítják az indiai, a kínai és a klasszikus görög-római kultúra korábban nem ismert belső-ázsiai expanziójának történetét, de betekintést engednek az egykor ott élt emberek mindennapaiba is. A dokumentumok tartalmuktól eltekintve is rendkívüli fontosságúak, ugyanis írásuk, nyelvük, a dokumentumok nyersanyaga, az elkészítésük, hitelesítésük vagy titkosítási technikájuk egyúttal a helyi kancelláriai gyakorlat egyedülálló kordokumentumaivá teszi őket.

A nijai ásatások során a településen egyedülálló módon a természetes anyagokra (fára, bőrre) írt kharosthí feliratos emlékek képezték az egyik legnagyobb számban fellelt tárgytípust. Ennek oka az volt, hogy a települést a felhagyását követő évszázadokban kiürítő „kincskere-

¹ A kharosthí eredeti formája a *kharoṣṭhī*, az egyszerűség és könnyebb értelmezhetőség kedvéért írtam át az alakot.

sők” számára ezek a dokumentumok teljességgel értéktelenek voltak.² Elolvasni vagy más formában hasznosítani sem tudták őket. Nem úgy a közelmúlt és a jelen kutatói, tudósai, akik számára épp ezek számítanak talán a lelőhely legbecsesebb emlékeinek.

Nija története részben az itt előkerült nagyszámú kharosthí dokumentum révén vált igazán értékesé. Ezek a dokumentumok teszik ugyanis lehetővé számunkra, hogy ne csupán a régészeti leletekre támaszkodjunk az egykor itt élt emberek életének mind alaposabb megismerésére tett erőfeszítéseink során – mint annyi más lelőhely esetében –, de az általuk írt és olvasott írásos emlékekre is.

E dokumentumok egy egyedi, közel 1500 éve nem használt írással, egy mára már kihalt dialektusban íródtak, olyan nyersanyagokra (hol fára, bőrre, hol pedig papírra vagy selyemre), amelyek már önmagukban számos kérdést vetnek fel a kutatóban; a dokumentumokat (különösen a fából készületeket) ráadásul korábban sehol nem látott, speciális módon alakították ki, titkosították és hitelesítették, miközben egyedülálló – a kulturális sokszínűség iskolapéldáinak számító – pecséttekkel látták el őket.³ Az iratok tehát már önmagukban rengeteg információt hordoznak az őket készítő közösség nyelvéről, írásbeliségéről, kancelláriai gyakorlatáról, nyersanyaghasználatáról és kiterjedt kapcsolatrendszeréről; összességében tehát a kultúrájáról. Ezen információk összegyűjtése tehát elengedhetetlenül fontos e helyi közösség társadalmi mechanizmusainak megértése szempontjából.

Egy korábbi hosszabb tanulmányomban már feldolgoztam e különleges forráscsoport előkerülésének, majd tudományos kiadásának nemritkán kalandos történetét (Felföldi 2004), egy másik cikkben pedig a dokumentumok különleges nyersanyagaival foglalkoztam (Felföldi 2005).

A Nijában előkerült kharosthí dokumentumok nyelve és írása egyaránt az úgynevezett gandhári kultúra területére, azaz a mai Északnyugat-India, Pakisztán és Észak-Afganisztán vidékére vezet bennünket (vö. Dani 1986, 251–252; Glass 2000, 1).⁴

² Tüzelőnek elvinni őket ilyen távolságból értelmetlen lett volna.

³ A pecsétképek között a kínai feliratos vagy indiai (például elefántot ábrázoló) pecséttek mellett számos klasszikus görög-római típusú is előkerült, mely többek között Pallasz Athénét vagy éppen Erószot ábrázolja.

⁴ A kharosthí írás és a *gandhári prákrit* nyelv teljességre törekvő online bibliográfiáját Stefan Baums és Andrew Glass állította össze és frissíti folyamatosan: *Bibliography of Gāndhārī Studies* (http://gandhari.org/a_bibliography.php, utolsó letöltés: 2013. nov-

A Gandhára felemelkedését megelőző időszakban sok tucat (zömében indoíráni) nyelv élt egymás mellett Északnyugat-Indiában és a környező közép-ázsiai területeken, azonban – jelenlegi ismereteink szerint – ezek egyike sem jutott igazán meghatározó szerephez mint az egyes etnikai csoportok közötti kommunikációs csatorna vagy közvetítő nyelv. A helyzet a Perzsiát egyesítő, majd Dareiosz és Xerxész révén a későbbiek folyamán Hellászt is megtámadó Akhaimenida-dinasztia Kr. e. VI. századi keleti irányú terjeszkedését követően változott meg gyökeresen.

A területet elfoglaló perzsák két tartományt, azaz *szatrapiót* is létrehoztak a vidéken (Gandhárát és Szindhét). Az Akhaimenidáknak a központi közigazgatás és a helyi adórendszer megfelelő fenntartásához és így közvetett módon uralmuk konszolidációjához igen nagy szükségük volt egy olyan nyelvre, amelyet a helyi törzsekkel, etnikai csoportokkal való kapcsolattartásra közvetítő nyelvként fel tudtak használni.⁵ Az Akhaimenidák e két tartományban végül az egyik helyi nyelvet, az úgynevezett északnyugati prákritot (más néven gandhárít) kezdték el alkalmazni.⁶ A gandhári valójában a középipind vagy prákrit nyelvek egyike volt (Rhie 1999, 340).⁷

A középipind nyelvek (így a prákrit dialektusok) kialakulásának kronológiája még ma sem teljesen tisztázott. Ez részben visszavezethető arra is, hogy már a korai szanszkrit szövegemlékek, így a *Rigvéda* is tartalmaz szórványos prákrit nyelvi elemeket. Nagyon valószínű, hogy a szanszkrit és a középipind nyelvek hosszú ideig párhuzamosan is léteztek. A középipind ilyenformán talán kevésbé kronológiai alapokra épülő terminus, mintsem egyfajta klasszifikációs kategória.⁸ A csoportba tar-

ember 11.). Ugyanitt egy ugyancsak folyamatosan frissülő gandhári szótár is található: *Dictionary of Gāndhārī* (http://gandhari.org/a_dictionary.php, utolsó letöltés: 2013. november 11.).

⁵ Csakúgy, mint Mezopotámiában, valamint a szintén perzsa fennhatóság alá kerülő Szogdiában stb., ahol a közvetítőnyelv a korszak egyik *lingua franca*ja, az arameus lett.

⁶ A nyelvet 1946-ban Harold Walter Bailey nevezte el névadó területéről gandhárinak (Bailey 1946). Egykori használói nem így nevezték, nem tudjuk, hogy pontosan mi volt a neve.

⁷ A prákrit kifejezés a szanszkrit *prākṛtam* 'korábbi', 'eredeti', 'alacsonyabb rendű', 'népnyelvi' szóból származik, szemben a szanszkrittal, amely a *samskṛtamra* megy vissza, amelynek a jelentése: 'összerakni', 'díszített', 'tökéletesített', és nyilvánvalóan a szanszkrit nyelv rendkívüli morfológiai, szintaktikai és szemantikai gazdagságára és Páninire, a szanszkrit nyelv szabályainak állítólagos rögzítőjére (szerkesztőjére) utal (Fortson 2010, 219).

⁸ A középipind nyelveket hangtani értelemben az egyszerűsödés, így a szóvégi mássalhangzók lekopása jellemzi. Morfológiailag mind a főnév-, mind az igeragozás egyszerűsödött a szanszkrithez képest, például a számos különféle múlt idő egyetlen múlt idő-

tozó nyelveket így gyakran regionális alapokon különböztetik meg (és nevezik el – lásd például a gandhárít), de ez a kategorizálás sem feltétlenül célravezető e nyelvek határokön átnyúló, széles körű használata, valamint a társadalmi osztályok közötti nyelvhasználati különbségek miatt.⁹ Ráadásul a prákrit nyelvek további sajátos utakat járt be. Így a Nijában lelt dokumentumok prákrit nyelve (a nijai prákrit vagy más néven *krorainai*) számos vonásban különbözik a gandhári (afganisztáni) gandhárítól, idővel jól láthatóan attól eltérő módon változott (Fortson 2010, 220).

A perzsa központosítási törekvések eredményeként a Kr. e. VI–V. századtól kezdődően a mai pakisztáni–indiai határvidéken egy egységesülő „hivatali” gandhári prákrit dialektus kezdett kialakulni; az egységes kommunikációs nyelv pedig megteremtette e nyelvileg és etnikailag sokszínű vidék bizonyos szintű integrációját is. A Kr. e. III–II. századra a gandhári vált Gandhára és legfontosabb központja, Taxila környékének leginkább beszélt nyelvévé (Liu 2010, 47; Samad 2011, 8).

E folyamatba sem a Kr. e. IV. század utolsó harmadában a perzsákat felváltó, ide Nagy Sándor hadjárata révén eljutó görögök, sem pedig a területre a Kr. e. II. század folyamán beköltöző nomád törzsek, így a *jüecsik* (pinyin átírás szerint: *yuezhik*) nem tudtak érdemben beleszólni. Olyannyira így volt ez, hogy a Nagy Sándor halálát követően itt létrejövő úgynevezett Görög–Baktriai Királyság, de a jüecsik helyi megtelepedése után felemelkedő *kusán* dinasztia is sikerrel integrálta az Akhaimenidák által preferált gandhári nyelvet saját közigazgatási, hivatali struktúrájába.¹⁰

A gandhári prákrit nyelv elterjedése és beemelése a Perzsa Birodalom hivatalos nyelvei közé maga után vonta egyúttal egy olyan írás megjele-

ben egyesült stb. Egy új szintaktikai rendszer is kialakult: feltűnt az osztott *ergativitás*, ami által az alany grammatikai pozíciója (esete) függ az igeidőtől (például jelen időben az alany alanyesetben áll, míg múlt időben ugyanabban az esetben mint, a tárgy) stb. (Fortson 2010, 221).

⁹ Azaz a nyelvhasználat a korszakban gyakran nem területi, sokkal inkább társadalmi kérdés volt; azaz egy magasabb társadalmi osztályban (kasztban) élő alapvetően más nyelvet használt, mint egy alacsonyabb osztályba (kasztba) tartozó „honfitársa” (Fortson 2010, 219).

¹⁰ Az Afganisztánból a kilencvenes évek végén előkerült nagy terjedelmű gandhári nyelvű munkák megerősítették, hogy Gandhárában a Krisztus születését követő századokban egy nagyon komoly korpusz létezhetett, amelyben a didaktikus költészettől a vallási szövegek kommentárjain át nagyon sok minden helyet kapott (Salomon 1997; Samad 2011, 209). A fennmaradt kéziratok azonban csupán apró töredékei az egykori hatalmas gyűjteménynek.

nését is, amely a korábbi típusoknál alkalmasabb volt a gandhári nyelvű szövegek feljegyzésére.

A kharosthí írás kifejlődésében tehát nagy valószínűség szerint ugyancsak az Akhaimenidák játszottak döntő szerepet (vö. Dani 1986, 255–256; Glass 2000, 1–2). Az óperzsa közigazgatás és adórendszer hatékony munkájához elengedhetetlenül fontos volt ugyanis a magas szintű írásbeliség és kancelláriai gyakorlat. A perzsa tartományok hétköznapiiban az Akhaimenidák nem az óperzsa nyelv lejegyzéséhez is gyakorta használt, de bizonyos tekintetben nehézkes ékírást, hanem sokkal inkább az arameust részesítették előnyben.¹¹ Valószínűleg Gandhárában és Szindhben is így történt volna, azonban a perzsák számára nagy valószínűség szerint korán nyilvánvalóvá vált, hogy az arameus írás igazából alkalmatlan a gandhári nyelv pontos lejegyzéséhez. Szükség volt tehát egy olyan írás kifejlesztésére, mely alkalmasabbnak tűnt a gandhári hangzókészletének visszaadására. Ez az igény eredményezte végül egy az arameus alapjaira épülő új írásnak, a kharosthínak a kifejlődését (Dani 1986, 256–257; Glass 2000, 12).¹²

Mire a Kr. e. IV. század végére a perzsa uralom megszűnt Gandhárában, a gandhári prákrit feljegyzésére szolgáló kharosthí írás széles körben elterjedt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nyugati irányból terjeszkedő görögök és a délkeleti irányból hódító indiai Maurják is átvették a használatát (Dani 1986, 252; Rhie 1999, 339–340; Samad 2011, 8–9). Miután a görögök elfoglalták Gandhárát, még csupán görög felírtos érmeket verettek a területen, de már I. Démétriosz görög–baktriai uralkodó (kb. Kr. e. 200–180) kétnyelvű (*bilingvis*) görög–kharosthí felírtos érmeket is kezdett kibocsátani. Ezt nyilvánvalóan nem tette volna meg, ha erre nem lett volna társadalmi igény.

A kharosthí írás gyorsan növekvő népszerűségét mi sem jelzi jobban, mint hogy az indiai Maurja-dinasztia egyik legkiemelkedőbb alakja, Asóka (kb. Kr. e. 325–283) Kr. e. III. századi feliratait már ugyancsak részben gandhári nyelven készítette el. Ilyenek Asóka mánszehrái és

¹¹ Az arameus (vagy arámi) a föníciai betűírás egyes elemeire építő írás volt; a Kr. e. VIII. század végétől kezdődően széles körben elterjedt a Közel-Keleten, és számos írástípus (például a *nabateus*, az arab vagy a héber) ősvé vált.

¹² Nem véletlen tehát, hogy a kharosthí írás – csakúgy, mint az arameus – jobbról balra íródik (Hansen 2004, 286), és ezzel egymagában áll az indiai írások között (Dani 1986, 251). A kharosthí név eredete máig vita tárgya. A név használatát Terrien de Lacouperie javasolta 1886-ban (Terrien de Lacouperie 1886–1887, 60–61), többek között a *Lalitavistara* című indiai munka kínai fordítására hivatkozva, amelyben a *K'(i) alushet'o* név jelenik meg (vö. Dani 1986, 251; Yang 2004, 294). Buddhista és *dzsaina* szövegekben számos változatban előfordul, az eredetije talán a szanszkrit *khara-oṣṭha* 'ass-lip', azaz 'számárszáj' lehet (Glass 2000, 10–11).

sháhbázarhi ediktumai is (vö. Glass 2000, 2; Samad 2011, 215; lásd még: Fortson 2010, 220; Neelis 2012, 15). A helyzet a Maurjákat a területen felváltó, nomád eredetű *szaka* (ázsiai szkíta) királyok, így Mauesz korában (Kr. e. I. század) sem változott meg jelentősen.

A Kr. e. II. században a Kína határvidékéről a *hsziungnuk* [pinyin átírás szerint: *xiongnuk*] (azaz az ázsiai hunok) támadásai elől Közép-Ázsiába érkező nomád jüecsiktől származó kusánok Kr. u. 60 körül terjesztették ki fennhatóságukat Gandhára egész területére. Mindez nagyon komoly társadalmi-gazdasági változásokat eredményezett a térségben: fellendült a kereskedelem és az urbanizáció is (Kumar 2007, 5–6; Samad 2011, 23). A kusánok tehát számos alapvető változást generáltak; egy dolgon azonban nem változtattak: a közigazgatás és a kultúra nyelve továbbra is a gandhári maradt, ennek feljegyzéséhez pedig az esetek többségében továbbra is a kharosthí írást használták (Salomon 1998, 42–56). Ekkortájt azonban már egy másik írástípus, a *bráhmí* is egyre szélesebb körben kezdett elterjedni a Kusán Birodalom területén (vö. Liu 2010, 47; Neelis 2012, 15–16).¹³

A gandhári nyelv és a kharosthí írás, úgy tűnik, nem állt meg Gandhára határainál, a Maurjáknak, szakáknak és kusánoknak köszönhetően délkelet, India felé is terjedni kezdett, mégis leginkább keleti-északkeleti irányban figyelhető meg „offenzívája”, amiben komoly szerepe volt a javarészt a területről kirajzó kereskedőknek és a buddhista hittérítőknak, valamint az ő révükön a gandhári kultúra és a kelet felé sugárzó buddhizmus térnyerésének (Padwa 2004, 28).¹⁴ E folyamatokban a Selyemút úthálózata és kommunikációs csatornáit játszottak kiemelkedő szerepet (Zürcher 2007, 22–23; Liu 2010, 58). Amellett, hogy a Selyemúton zajló hétköznapi élet *lingua francájává*

¹³ A kharosthí és a bráhmí közötti váltás (a IV. század végétől kezdve a kharosthí írást nagy lendülettel szorította ki a bráhmí (Liu 2010, 47) egyik előjele lehetett az a néhány kharosthí és bráhmí írást egyaránt tartalmazó tábla, amely a két írás „őrségváltásának” korszakhatárán, a III–IV. század fordulóján keletkezett Belső-Ázsiában, Nijában. A változás nagy valószínűség szerint összefüggésben állt azzal, hogy a buddhizmus közvetítő nyelve a gandhári helyett mindinkább a szanszkrit és a hibrid szanszkrit lett (Neelis 2012, 18). Ez utóbbi hangzókészletének lejegyzéséhez a bráhmí használata viszont kétségkívül praktikusabbnak tűnt. Van egyébiránt olyan elképzelés is, miszerint a bráhmí létrejötté időben akár meg is előzhette a kharosthí írás kialakulását, s ily módon a két írástípus hosszú ideig párhuzamosan is létezhetett (Kumar 2007, 25).

¹⁴ A buddhizmus azonban csak Gandhárában válhatott mintegy „államvallássá”. Ennek okai szerzeágazóak (ezeket számba veszi: Samad 2011, 11–12), jelen dolgozatban azonban nincs mód ezen okok alapos kifejtésére. Itt most csak azt a kiemelkedő szerepet hangsúlyozom, amelyet ez a terület a buddhizmus közvetítésében játszott (vö. Brough 1965).

válhatott a gandhári, egyúttal tehát a buddhista missziós tevékenység *par excellence* nyelvéné is lett (Zürcher 2000, 174, 40. jegyzet; Bernhard 1970, 55–62; idézi: Samad 2011, 209).¹⁵

A folyamat egyes lépései is megfoghatóak: míg Krisztus születését megelőzően valóban csak Közép-Ázsia és Északnyugat-India területéről ismerünk kharosthí feliratokat (vö. Neelis 2012, 18), addig a Kr. u. I. századból már kerültek elő gandhári nyelvű, nyírfakéregre írt kéziratok és kharosthí–kínai feliratos kétnyelvű érmék a Tárím-medencéből is (vö. Rhie 1999, 257, 32. jegyzet, 339).¹⁶ A Kr. u. II. századra datálható az első hosszabb terjedelmű Tárím-medencei kharosthí betűs kézirat, a Belső-Ázsiában meggyilkolt francia utazó, Dutreuil de Rhins által felfedezett khotani *Dharmapada* is (vö. Stein 1921, 243; Brough 1962; Dani 1986, 252; Rhie 1999, 340).¹⁷ Ezek ismeretében talán már annyira nem is meglepő, hogy a III. században Nija (és a Niját magában foglaló Shanshan Királyság) közigazgatásának a kínai mellett a gandhári prákrit vált hivatalos nyelvéné, és a kharosthí a legfontosabb írásává (Stein 1907, 368–369; Kumar 2007, 25; Liu 2010, 58).¹⁸

¹⁵ Buddhista írástudók jól képzett csoportjai például hozzáfogtak a mahájána *Tripitaka* gandhári átültetéséhez is. Egyik kötetet a másik után fordították le, hogy a buddhista papság és a misszionáriusok hasznára lehessen térítő tevékenységük során. A Selyemút mentén létrejövő buddhista kolostorok szinte mindegyike rendelkezett könyvtárral és *scriptoriummal*, ahol ezeket a buddhista munkákat másolták (feltehetően Nijában is volt ilyen).

¹⁶ A kusán és indoszkíta kétnyelvű érmék mintájára ugyanis az I. század folyamán Khotan uralkodói kínai–kharosthí bilingvis feliratos érméket kezdtek el veretni (Liu 2010, 47; Neelis 2012, 24). Az úgynevezett sino-kharosthí érmék, amelyek egyik oldalán kínai, a másik oldalán pedig kharosthí felirat olvasható, a kharosthí írás átalakulási fázisára datálhatók. Lin Meicun 175–220 közé teszi tehát ezeket (idézi: Rhie 1999, 257, 32. jegyzet, 339; lásd még: Glass 2000, 7).

¹⁷ Bár ez nagy valószínűséggel nem a Tárím-medencében íródott, feltehetően közvetlenül Gandhárából kerülhetett át Khotan mellé (Brough 1962, 2). A Gandhárából származó szövegek elengedhetetlenül szükségesek voltak a buddhista misszionáriusok és tudósok számára, akiknek legfőbb feladata az volt, hogy a magukkal vitt szövegeket azon népek nyelveire fordítsák le, amelyeket missziós szándékból felkerestek. Ezeknek a kharosthí írásos gandhári szövegeknek a fordításai olyan központokban, mint Tunhuang (Dunhuang), Lojang és Hszian (Xian) maradtak fenn, ahol a kínai szerzetesekkel való együttműködésnek köszönhetően megszülettek e buddhista munkák kínai fordításai is a Kr. u. II–VII. század között (Samad 2011, 211).

¹⁸ Az afganisztáni Kabul közelében lévő Wardak mellett talált bronzváza kharosthí felirata – annak paleográfiája alapján – időben mindenképpen megelőzi a Tárím-medencei kharosthí dokumentumokat, ezért – miután a váza legkésőbb Kr. u. 179-re datálható – a kharosthí írás megjelenését Nija környékén a II. század legvége előttre nem keltezhetjük (vö. Rhie 1999, 342, 36. jegyzet).

A kharosthí írás egészen a bráhmí írás széles körű elterjedéséig, azaz mintegy a 400-as évek elejéig lehetett használatban a területen (egyes vélemények szerint egészen a VII. századig még előfordult a használata – vö. Salomon 1998, 47; Glass 2000, 1–2). A kharosthí „diadalútját” mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egészen a korszak kínai fővárosáig, Lojangig (Luoyang) jutott, amit az itt előkerült kharosthí felirat is remekül igazol (Brough 1962, 517–530; Rhie 1999, 340; Zürcher 2000, 158). Ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy ez idő tájt sokan el tudták olvasni e feliratokat a kínai fővárosban is (ahol jüecsik, *szogdok* és *párthusok* egyaránt éltek), különben nem lett volna értelme kharosthíval írni e feliratot.

Fokozatos eltűnése részben a kharosthít favorizáló Shanshan Királyság meggyengülésével, majd megszűnésével, részben pedig a mahájána buddhizmus – inkább a szanszkritot és a hibrid szanszkritot preferáló – új irányzatainak terjedésével hozható összefüggésbe (tekintve, hogy ez utóbbiak inkább a bráhmí írást részesítették előnyben) (Stein 1907, 369; Rhie 1999, 343).¹⁹

A nijai kharosthí írásbeliség egyik legnagyobb kérdése persze, hogy a helyieknek a gandhári prákrit vajon az anyanyelvük volt-e, avagy pusztán a hivatalos érintkezés során általuk használt kancelláriai nyelv (csakúgy, mint a középkori Európában a latin). Ennek eldöntése azonban roppant nehéz.

A kutatók jelentős része szerint a gandhári prákrit a vidékre költöző „indiai” (azaz a gandhári kultúra területéről érkező) lakosság anyanyelve volt (Henning 1948, 603, 3. jegyzet; Xinjiang 2009, 408).²⁰ A helyzetet azonban jócskán bonyolítja, hogy a nijai prákrit több tekintetben is eltér az eredeti gandhári dialektusoktól (Salomon 1998, 42–55; 1999, 3; Hansen 2004, 286), de több jel mutat arra is, hogy a közösség nyelvi-etnikai viszonyai ennél lényegesen sokszínűbbek voltak. Így

¹⁹ A kharosthínál jóval szélesebb körben elterjedt bráhmí (vö. Glass 2000, 1) a IV. század folyamán fokozatosan változott: kettévált egy északi és egy déli típusra. Az északi típusból fejlődött ki később a *devanágari*, amely a szanszkrit és a hindi nyelv máig használt írástípusává vált, s mint ilyen gyorsan terjedt a Selyemúton, végleg kiszorítva immár nemcsak a kharosthí írást, de végül az ősénekekné tekinthető bráhmít is (Fortson 2010, 221).

²⁰ Abban a kérdésben, hogy ez a beköltözés a Kusán Birodalom katonai okkupációjához, azaz a kusánok belső-ázsiai katonai térfoglalásához köthető, avagy más okai voltak, még nem jutott nyugvópontra a tudomány.

vannak adataink arra vonatkozóan, hogy Nijában egy kisebb létszámú – alapvetően iráni nyelvű – khotani csoport is élhetett,²¹ amit az itt előkerült egyik (640. számú) kharosthí írásos dokumentum is bizonyít. Ez egy tevé adásvételéről szól, és khotani szaka (azaz iráni típusú) nyelven is megfogalmazták. Vannak jelek arra is, hogy a szintén iráni típusú nyelvet beszélő közép-ázsiai szogdok ittlétével is számolnunk kell, Henning ugyanis szogd jövevényszavakat és személyneveket vélt felfedezni a dokumentumokban (Henning 1948, 603, 3. jegyzet; Xinjiang 2009, 408, 414).²² Teljesen világos az is, hogy a környező nomád csoportok (386. dokumentum) Nijába történő beköltözésével is számolnunk kell (Liu 2010, 58), ezek nyelvi és etnikai hovatartozása azonban erősen kérdéses (Hansen 2004, 289). Ha nem is nagyszámú és nem is állandó lakosságnak, de kínaiak is számba jönnek.

Nija népeisége tehát mindenképpen kevert volt: „indiaiak”, khotaniak, szogdok, környékbeli nomádok, kínai kereskedők nagy valószínűség szerint egyaránt megtalálhatóak voltak itt, köszönhetően a Selyemút itt húzódó vonalának.²³

A Nijában előkerült dokumentumok egyik legnevesebb kutatója, Thomas Burrow alapvetően nem vitatta a település nyelvi-etnikai sokszínűségét, de az itt előkerült dokumentumokban szereplő mintegy 1000 tulajdonnév és további 150 szó alapján végül arra a következtetésre jutott, hogy az itt élő őslakosság alapvetően egy *tohár* (azaz indoeurópai) dialektust beszélő csoport lehetett, amely a Kucsából és Karasahrból ismert tohár nyelvjárásoktól eltérő (azoknál talán korábbi nyelvéllapotot tükröző?) dialektust használhatott (Burrow 1935a, 667–675; Brough 1965, 605; Atwood 1991, 163; vö. Tucker 2003, 176). Így véleménye szerint Nija és a Shanshan Királyság nyelve alapvetően nem az indiai eredetű gandhári prákrit volt, és nem is egy Khotanban elterjedt iráni

²¹ Khotan kb. 240 km-re helyezkedett el nyugati irányban Nijától (Hansen 2004, 289).

²² Ugyanakkor nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy miután például a személynévadás mindig egyúttal divatjelenség is (nem pusztán etnikumjelző), ezért rendkívül óvatosan kell fogalmaznunk, amikor hasonló nyelvi elemekből egy-egy adott etnikumra vonatkozó következtetéseket kívánunk levonni. Ez persze nem zárja ki Henning felvetését.

²³ A dolgot tovább árnyalja, hogy bizonyos etnikumok esetében elvben több beköltözési hullámot is feltételezhetünk. Az egyik nijai épület (az N. XXIV. számú komplexum) „titkos irattárából” származó szanszkrit szövegek akár a helyi indiai írásbeliség egy másik (későbbi) rétegét is képviselhetik. Ezek között vannak egyes buddhista tanításokra vonatkozó emlékeztetők (512. dokumentum), a *Mahábháratából* származó részletek (523.) és egy *prátimoksa* szöveg. Ezek a szanszkrit szövegrészletek Valerie Hansen szerint olyan személyre utalhatnak, aki közvetlenül Indiából érkezett ide (tehát nem azonos a gandhári meghonosító korábbi beköltözőkkel), és semmiképp sem volt helyi illetőségű (Hansen 2004, 298).

típusú nyelv (szaka), hanem egy feltehetően erős iráni hatás alatt álló tohár dialektus (vö. Burrow 1934, 1935a, 1935b, 1936).

Burrow elképzelését furcsamód a kharosthí írásbeliség nijai megjelenésének kronológiája is alátámasztani látszik. Ami a nijai dokumentumokat illeti, azokat minden kétséget kizáróan helyiek írták, számos jel mutat arra ugyanis, hogy a táblák a településen készültek (így az ott előkerült „félkész” táblák, író tollak stb.).

A dokumentumok datálása alapján a kharosthí írásbeliség tehát valamikor a II–III. század fordulóján jelenhetett meg Nijában. A régészeti leletanyagból lesűrhető információk alapján viszont mindenképpen a település ennél korábbi létrejöttével kell számolnunk. Ebből viszont az is következik, hogy a Nija folyó völgyében megtelepedő közösség eredetileg bizonyára nem használt írást.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a Burrow által tohár nyelvűnek meghatározott őslakosság a Shanshan Királyság területéről érkező beköltöző csoportok hatására honosította a helyi viszonyokra a beköltözőkkel együtt ideérkező gandhári prákrit nyelvet és a kharosthí írást, amely révén egy a gandháriaktól eltérő helyi prákrit dialektus (az úgynevezett krorainai prákrit) és egy helyi kharosthí paleográfiai gyakorlat alakult ki (vö. Atwood 1991, 163).²⁴ A terület azonban ekkoriban már erős kínai hatás alatt is állt (Liu 2010, 58–59) (még ha kínai csapatok nijai megtelepedésére nincsenek is adataink). Ez utóbbi eredményeként jött létre egy olyan egyedi kancelláriai szokás, mely a gandhári nyelvet és a kharosthí írást ötvözte a kínai kancelláriai gyakorlat anyag- és formahasználatával, valamint (legalábbis részben) annak hitelesítési gyakorlatával. Mindez együtt egy rendkívül egyedi jelenséget eredményezett, amely példa nélkül áll a térség és a korszak egész történetében.

Nem kétséges tehát, hogy a Nijában előkerült dokumentumok írása és nyelve (de pecsétjei stb. is) egy olyan sokszínű, multikulturális s ily módon rendkívül színes, de egyben összetett és bonyolult világot tárnak elénk, ahol az indiai, perzsa, kínai, belső-ázsiai vagy klasszikus görög-római hatások békében, teljes harmóniában megfértek egymás mellett. S most csupán egyetlen, viszonylag rövid ideig lakott település egyetlen forráscsoportjáról esett szó.

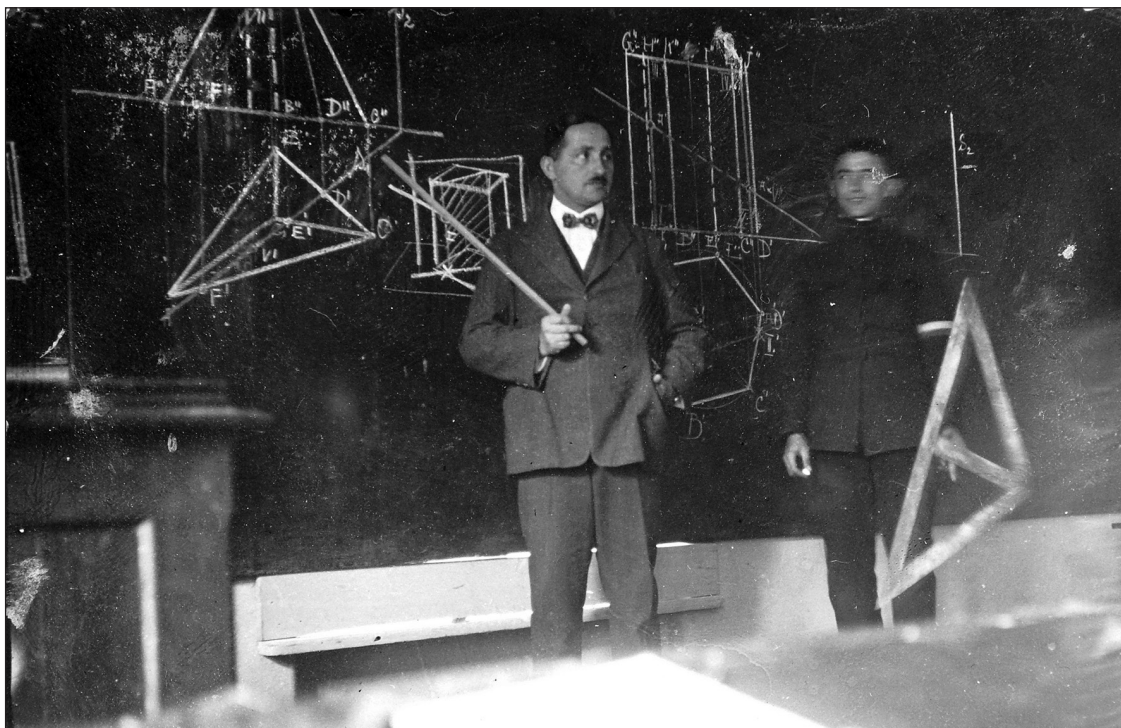
²⁴ A nijai kharosthí írás – csakúgy, mint a krorainai prákrit – tehát eltért a gandhári eredetitől, a különbségek egy helyi variáns kialakulásának irányába mutattak (vö. Rapson 1905, 210–221; Dani 1986, 253–254, 270; Glass 2000).

Irodalom

- Atwood, Christopher 1991: Life in Third-fourth Century Cadh'ota: A survey of information gathered from the Prakrit documents found north of Minfeng (Niyā). *Central Asiatic Journal*, 35., 1991/3–4., 161–199.
- Bailey, Harold Walter 1946: Gāndhārī. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 11., 1946/4., 764–797.
- Bernhard, Franz 1970: Gāndhārī and the Buddhist Mission in Central Asia. In Tilakasiri, Jayadeva (szerk.): *Añjali. Papers on Indology and Buddhism. A Felicitation Volume Presented to Oliver Hector de Alwis Wijesekera on His Sixtieth Birthday*. Peradeniya, University of Ceylon. 55–62.
- Brough, John 1961: A Kharoṣṭhī Inscription from China. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24, 517–530.
- Brough, John 1962 (szerk.): *The Gāndhārī Dharmapada*. London, Oxford University Press.
- Brough, John 1965: Comments on the third-century Shan-shan and the history of Buddhism. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28., 1965/3., 582–612.
- Burrow, Thomas 1934: Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 7., 1934/3., 509–516.
- Burrow, Thomas 1935a: Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan–II. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 7., 1935/4., 779–790.
- Burrow, Thomas 1935b: Tokharian Elements in Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 667–675.
- Burrow, Thomas 1936: The Dialectical Position of the Niya Prakrit. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 8., 2–3., 419–435.
- Burrow, Thomas 1937: *The Language of the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dani, Ahmad Hasan 1986: *Indian Palaeography*. Újdelhi, Munshiram Manoharlal.
- Felföldi Szabolcs 2004: Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok. Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica*, 28., 19–41.
- Felföldi Szabolcs 2005: Fára, papírra, selyemre és bőrre írt kharoṣṭhī dokumentumok Belső-Ázsiából. In uő (szerk.): *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszék. 131–144.
- Felföldi Szabolcs 2007: Előszó. In Stein Aurél: *Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1900–1901-ben* (ford. Halász Gyula, szerk. Felföldi Szabolcs). Budapest, Palatinus. 5–13.
- Felföldi Szabolcs 2009: Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz. *Ókor*, 8., 2009/2., 29–35.
- Fortson, Benjamin W. 2010: *Indo-European Language and Culture. An Introduction*. Chichester, Wiley-Blackwell.
- Glass, Andrew 2000: *A Preliminary Study of Kharoṣṭhī Manuscript Paleography* [MA thesis – University of Washington]. Seattle, University of Washington Press.

- Hansen, Valerie 2004: Religious Life in a Silk Road Community: Niya During the Third and Fourth Centuries. In Lagerwey, John: *Religion and Chinese Society I. Ancient and Medieval China*. Hongkong, Chinese University Press. 279–315.
- Henning, Walter Bruno 1948: The Date of the Sogdian Ancient Letters. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12., 1948/3–4., 601–615.
- Kumar, Braja Bihārī 2007: India and Central Asia. Links and Interactions. In Roy, J. N. – Kumar, Braja Bihārī (szerk.): *India and Central Asia. Classical to Contemporary Periods*. Újdelhi, Astha Bharathi. 3–33.
- Liu, Xinru 2010: *The Silk Road in World History*. New York, Oxford University Press.
- Neelis, Jason 2012: Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism. In Alcock, Susan E. – Bodel, John – Talbert, Richard J. (szerk.): *Highways, Byways, and Road Systems in the Pre-Modern World*. Oxford, Wiley-Blackwell. 12–32.
- Padwa, Mariner 2004: Archaeological GIS and Oasis Geography in the Tarim Basin. *The Silk Road*, 2., 2004/2. (December), 26–29.
- Rapson, Edward James 1905: On the Alphabet of the Kharoṣṭhī Documents. *Actes du XIVe Congrès des Orientalistes*, 1, 210–221.
- Rhie, Marylin Martin 1999: *Early Buddhist Art of China and Central Asia. Volume One. Later Han, Three Kingdoms and Western Chin in China and Bactria to Shan-shan in Central Asia*. Leiden–Boston–Köln, Brill.
- Salomon, Richard 1997: A Preliminary Survey of Some Early Buddhist Manuscripts Recently Acquired by the British Library. *Journal of the American Oriental Society*, 117., 1997/2., 353–358.
- Salomon, Richard 1998: *Indian Epigraphy*. New York, Oxford University Press.
- Salomon, Richard 1999: *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhāra: The British Library Kharoṣṭhī Fragments*. Seattle–London, University of Washington Press.
- Samad, Rafi-us 2011: *The Grandeur of Gandhara. The Ancient Buddhist Civilization of the Swat, Peshawar, Kabul and Indus Valleys*. New York, Algora.
- Stein, Marc Aurel 1907: *Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan I–II*. Oxford, Clarendon.
- Stein, Marc Aurel 1921: *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China I–V*. Oxford, Clarendon.
- Tucker, Jonathan 2003: *The Silk Road. Art and History*. London, Art Media Resource.
- Terrien de Lacouperie, Albert Étienne 1886–1887: Did Cyrus Introduce Writing to India? *Babylonian and Oriental Record*, 1., 58–64.
- Xinjiang, Rong 1998: Count Otani's Central Asian Expeditions. *IDP Newsletter*, 10., 1998. tavasz, 1–4.
- Yang, Xiaoneng 2004: *Chinese Archaeology in the twentieth century II. Major Archaeological Discoveries in twentieth-century China*. New Haven, Yale University Press.
- Zürcher, Erik 2000: Han Buddhism and the Western Region. In Idema, Wilt Lukas – Zürcher, Erik (szerk.): *Thought and Law in Qin and Han China. Studies Dedicated to Anthony Hulsewé on the Occasion of His Eightieth Birthday*. Leiden, Brill. 158–182.
- Zürcher, Erik 2007: *The Buddhist Conquest of China. The Spread and Adaptation of Buddhism in Early Medieval China*. Leiden, Brill.

Mértanóra 1923-ban ©Fortepan

Az egységesített latin nyelv és a középkori gazdasági növekedés*

nagy Károlyt 800 karácsonyán III. Leó pápa Rómában nyugat-római császárrá koronázta. Az esemény tiszteletére Alcuin, a tours-i Szent Márton-kolostor apátja egy pompás, javított latin szövegű Bibliát ajándékozott uralkodójának (Duckett 1951, 261). A 800 és 850 közötti fél évszázad során a tours-i apátság *scriptoriumában* évente két ilyen Bibliát másoltak.¹ Mindegyik példány kódex (azaz könyv) formában készült, egyenként 420–450 pergamenlapot tartalmaztak, egységes központoszással és az „írások hierarchiájával” (Bischoff 1990, 208). Ahogyan ez az új információtechnológia egységesített betűivel, nyelvtanával, beszélt és írott nyelvvel 900–1300 között bejárta Nyugat-Európát, úgy figyelhető meg a régió népességénél és vagyoni helyzetében jelentős növekedés, illetve javulás. Lehetséges, hogy a katedrálisok korában összefüggés volt a középkori latin egységesítése és a gazdasági eredmények között?

Egy közelmúltbeli kutatás szerint a középkori gazdasági növekedés hagyományos kimutatásaiból valami hiányzik. Közismert, hogy a középkori Európa népessége folyamatosan növekedett a X. századtól a „fekete halálig”, azaz a XIV. század közepén pusztító pestisjárványig, majd újra erőre kapott, és 1500 körül újra elérte korábbi csúcsát (McEvedy–Jones 1978). Ezt a demográfiai fellendülést három egyidejű fejlődéssel szokás magyarázni: a viking, a magyar és a muszlim betörések megszűntével, a távolsági kereskedelem fellendülésével, valamint a

* A fordítás alapjául szolgáló mű: Blum–Dudley 2003. Ulrich Blum a Drezdai Műszaki Egyetem, Leonard Dudley a Montreali Egyetem (Közgazdasági Tanszék) oktatója. A tanulmányt fordította: Hunyadi Zsolt.

¹ Ezekből 13 maradt ránk (McKitterick 1994, 222).

feudális rendszer megszilárdulásával. Mindegyik alkalmas arra, hogy a gazdasági tevékenység fellendülését magyarázza. Mindazonáltal Angus Maddison 2001-es durva becslései, illetve Eric Jones 1987-es feltevései azt sejtetik, hogy nemcsak a teljes kibocsátás, de az egy főre eső jövedelem is nőtt az ezredfordulót követően.² Sem a béke helyreállítása, sem a távolsági kereskedelem fellendülése, sem pedig a névleges tulajdonjogok alvállalkozókra történő átruházása nem magyarázza, hogyan lehetett Európában jelentősen nagyobb a fajlagos munka, mint azt megelőzően.

A középkori gazdaság hagyományos megközelítéseivel kapcsolatban az egyik komoly probléma abból adódik, hogy nem az egyéni viselkedésmintákon alapulnak. Avner Greif (2000) úgy érvelt, hogy a középkori Európa kereskedelmi expanziója bizonyos erőforrásokat igényelt, melyek által az egyének bízhattak abban, hogy képesek teljesíteni szerződéses kötelezettségeiket. Nemcsak magánkereskedők, de néha még uralkodók is visszalépni kényszerültek ígéreteiktől. Greif és társai 1994-ben rámutattak, hogy a latin világban hivatalos intézmények – kereskedők irányította városi önkormányzatok, városok között működő céhek, kormányok fölötti szervezetek, mint például a Hanza-szövetség – kialakításán keresztül hatékonyan tudták büntetni a szerződésektől való visszalépést. Greif munkája (1994, 912–950) szerint a muszlim világban a zsidó kereskedők informális koalíciója sikerrel sajtolt ki szankciókat olyan ügynökökkel szemben, akik nem teljesítették kötelezettségeiket. Jóllehet, ez utóbbi esetben a kereskedelem lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak, minthogy a koalíció tagjai és a nem tagok között nem jöhetett létre szerződés. Hogyan állt elő akkor az a helyzet, hogy csak Nyugat-Európában szaporodtak el azok a hivatalos intézmények, amelyek ügynökök nagy köre számára tették lehetővé, hogy kapcsolatba kerüljenek egymással, míg máshol ez nem alakult ki? Ebben a tanulmányban ezt a kérdést járjuk körbe.

Mielőtt a szerződéses viszonyokat részletesen megvizsgálánánk, vessünk pillantást az ezredforduló nyugat-európai demográfiai növekedé-

² Jones (1987, 3–4) hasonló érveket fogalmazott meg városiasodási mutatókra alapozva. Bár Maddison (2001) becslései az 1000 körüli egy főre jutó GDP-t illetően pusztán találgatások, az elképzelés, miszerint az európai szint a létfenntartás körül mozgott, hihetőnek tűnik. A Németalföldre, Hispániára, illetve a Brit-szigetekre vonatkozó becslések termelési és vagyoni adatokon alapulnak. A magas itáliai adat óvatos becslés, inkább stagnáló, mint csökkenő 1500–1820 közötti szinteken alapul. A flandriai növekedési arány egybehangzó a francia történészek becsléseivel. A más országokra vonatkozó adatokat 1820-tól visszafelé retrospektív extrapolációval nyerték, így azok nem túlzóak. Ezek az adatok együttesen azt sugallják, hogy az európaiak az egy főre jutó jövedelem szempontjából komoly előrelépést tettek a fél évezredes időszak során.

sének hagyományos kimutatásaira! Talán a leggyakrabban megfogalmazott magyarázat, hogy a VIII–X. században tapasztalt betörési hullámok megszűntek. Ahogyan a vikingek, magyarok és muszlimok rajtaütéseinek vége szakadt Nyugat-Európában, a régió képes volt újra elérni a korábbi prosperálás szintjét. Jóllehet a külső támadások szándéka jóval az ezredfordulót követően is napirenden maradt. A norvégok a XI. század folyamán teljes erejükkel támadták Angliát. A XI–XII. században az *almoravida* és *almohád* szövetség szakadatlanul zaklatta Hispániát Észak-Afrikából. A XIII. század jelentős részében a mongolok rendszeresen támadták a nyugati kereszténység keleti határvidékét, lengyel és magyar³ területeket. A X–XIII. században a támadások sikerességi aránya változott meg. A Hódító Vilmos és utódai által kiépített védelem, az Ibériai-félsziget keresztényeinek egysége, valamint a lengyel, német és magyar lovagok szívós kitartása szemmel láthatóan elvette a támadók kedvét.

Henri Pirenne-től származik egy másik magyarázat a középkori városok és hátszáguk növekedésére (Pirenne 1971, 62–75), amely szerint a X. század elején a távolsági kereskedelemben exogén növekedés figyelhető meg. Ugyanakkor Adriaan Verhulst 1989-ben arra mutatott rá, hogy a IX. század végén, illetve a X. században a városi expanzió robbanása, amire Pirenne hivatkozott, vélhetően elsősorban nem a távolsági kereskedelmen alapult. Ehelyett a Scheldt völgyének és az Északi-tenger partvidékének városaiban egy új fejlődési minta bontakozott ki. Először Bruggében, majd Gentben és Antwerpenben kereskedelmi és ipari zónák jelentek meg a hatalmas földbirtokosok erődítményei közelében. Gentben és Antwerpenben ennek az új tevékenységnek a helye elkülönült a korábbi Karoling-kori városias településtől (Verhulst 1989, 26). Úgy tűnik, hogy ezek a kereskedőnegyedek alapvetően a város egyházi és katonai népességével való üzletelésre rendezkedtek be, és korántsem a távolsági kereskedelemre (i. m., 32).

Az ezredforduló táján tapasztalható gyorsuló növekedésre a harmadik magyarázatot Douglass North szolgáltatta (1981, 132), aki a feudáliszmus kialakulására összpontosított. Bizonyos területek tulajdonjogának magánszemélyekre történő átruházása elősegítette a már létező települések közötti területek művelését. Ennek eredményeként az útonállók száma és az üzleti tranzakciós díj csökkent, és a városok fejlődésnek indultak. Ugyanakkor a középkori növekedés leggyorsabb időszakában a feudális rendszer jó néhány régióban összeomlott. Olyan városok, mint az észak-itáliai Velence, Firenze, Genova, a Németalföld

³ A ford.

déli részén Brugge, Gent és Ypres függetlenné váltak feudális uraiktól. Maddison 2001-es becslései szerint mégis éppen ezeken a területeken nőtt leggyorsabban az egy főre eső jövedelem.

E hagyományos magyarázatok mindegyikének van hiányossága és igazságmagva is. A megfigyelt nyugat-európai expanzió elképzelhetetlen lett volna, ha az idegen támadók folyamatosan felprédálják a felhalmozott javakat, ha a távolsági kereskedelem kellően drága lett volna ahhoz, hogy megakadályozza a regionális széttagolódást, és a katonai előkelő réteg nem tartotta volna tiszteletben alávettjei tulajdonjogát. Lehettek további okok is, amelyek nemcsak a gazdasági növekedés szükséges feltételeit teremtették meg, hanem a termelékenység növekedésére is ösztönzőleg hatottak? Greifnak (2000) igaza van, magyarázatként az is elképzelhető, hogy bizonyos változások az egyének számára megkönnyítették szerződéses kötelezettségeik hatékonyabb teljesítését. A helyi katonai vezető réteg szövetségei a zsákmányszedők elűzésében, a távolsági kereskedelmi megállapodások pedig a tulajdonjog tiszteletben tartásában segítettek.

Egy összetett társadalomban a kötelezettségvállalás szükséges feltétele az információtechnológia, amely lehetővé teszi, hogy a szerződés több példányát alacsony költségen tárolják, és a szerződő felek könnyen össze tudják őket hasonlítani az egymást követő ügyletek során.⁴ Néhány évtizeddel ezelőtt Harold Innis vetette fel, hogy egy kommunikációs médium, amely megfelel e feltételeknek, magyarázatot adhat a késő középkori nyugat-európai gazdasági növekedés felgyorsulására. „A letisztult, precíz és egyszerű karoling minuszkula – írta – felváltotta az írásfajta sokféleségét, és egy hatékonyabb kommunikáció alapját teremtette meg.” (Innis 1950, 148.)⁵ Ahogy idővel csökkent az információ tárolásának költsége, érvel Innis, az egységesített írás a társadalom termelékenység-növelő újjászervezéséhez vezetett. Bár ez az információtechnológiai feltevés első látásra elfogadhatónak tűnik, súlyos hiányosságok terhelik. Először is, a felmutatott bizonyíték még jóindulattal is erősen körülményfüggő. Noha a kronológiája helyes, Nagy Károly uralkodása és az érett középkor gazdasági megújulása között tetemes a fáziseltolódás, számos hiátussal az oksági láncolatban. Másodsor, kísérlet sem történt arra, hogy cáfolható előrejelzéseket generáljanak, hogy elméletileg megvizsgálják, egy ilyen újításnak milyen hatásai van-

⁴ Manfred Holler és Jacques-François Thisse (1996, 177–182) megállapította, hogy minimális kutatás folyt eddig a társadalmi modellek kialakításánál felmerülő tisztán koordinációs nehézségekről. Amint arra Michael Adams (1996, 364) rámutatott, nem feltétlenül szükséges, hogy egy társadalmi modell hatékony legyen.

⁵ Magyar fordítása a Gondolat–Infonia gondozásában fog megjelenni.

nak az egyénekre. Harmadrészt, a feltevést nem vetették alá empirikus próbának. Valójában a középkori adatsorok gyenge minősége eleve kizárhatnak egy ilyen próbát.

A jelen tanulmány a középkori európai gazdasági növekedés információtechnológiai magyarázatának szisztematikusabb vizsgálatát végzi el. Az első részben azokat a releváns történeti bizonyítékokat vesszük sorra, amelyek Innis 1952-ben bekövetkezett halála óta kerültek napvilágra. Bemutatjuk, hogy a gazdasági tevékenységben decentralizáció ment végbe és új oktatási intézményeket hoztak létre. Mindkét fejlődés nyilvánvalóan az írott és beszélt latin nyelv egységesítését követte. A második részben megvizsgáljuk a két fejlődés közötti lehetséges kapcsolatok bizonyítékait. Kitérünk a kolostorok szerepére az új technológia elterjesztésében, az egyházi iskolázottságú tudósok szerepére a jogi fejlődésben, valamint az újonnan írástudóvá vált csoportok szerepére, akik az uralkodókkal szembeni korlátozások írásban való rögzítését szorgalmazták. Alkalmazva Ronald Coase vállalatokról megfogalmazott elméletét (1937, 386–405), azt állítjuk, hogy az információátvitel költségeinek csökkenése a döntéshozatal decentralizációjához és a humántőke határtermékének⁶ növekedéséhez vezet. Végül, a harmadik részben az elméletet 77 európai város és városias település 1000–1300 közötti népességnövekedési adatain teszteljük. Úgy találjuk, hogy az információtechnológiai hipotézis figyelemre méltó magyarázatot ad a neoklasszikus növekedési modellhez ebben az időszakban.

Az áttekintendő fejlődés

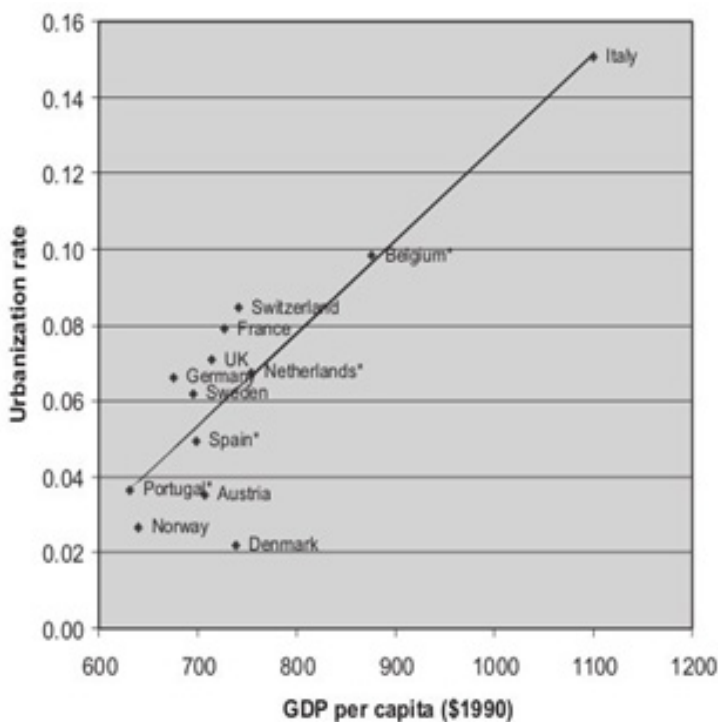
Lássuk a megmagyarázandó jelenségeket! Az első adatsor Nyugat-Európa 1000–1500 közötti egy főre eső jövedelmében, a városiasodás fokában, illetve az oktatási rendszerben beállott változásokat követi. Az adatok második csoportja az új információtechnológia fejlődésére és elterjedésére vonatkozik a gazdasági változásokat megelőző időszakban.

⁶ A határtermék a termelési tényező egy egységgel történő növelésének hatását mutatja a megtermelt mennyiségre. A határtermék hasonlóan viselkedik a határhaszonhoz. Eleinte nő a termelés, majd egy maximumpontot átlépve csökkenni kezd. Érvényesül a csökkenő hozadék elve, miszerint ahogy egyre jobban növeljük a termelési tényezők felhasználását, úgy egyre kisebb mértékben nő a termelés. A határtermék jele: MP (*marginal product*). <http://ecopedia.hu/hatartermek>, utolsó letöltés: 2013. november 5. (a szerk.).

Gazdasági decentralizáció és az új oktatási intézmények felemelkedése

1. ábra. Az egy főre jutó jövedelem (dollárban, 1990-es árfolyamon) és az urbanizációs arány 1500-ban⁷

Mi jellemezte Nyugat-Európa gazdaságát a középkor utolsó fél évezredében? Maddison (2001, 264) az 1500 körüli egy főre jutó jövedelem becsléseit az 1. ábra vízszintes tengelyén szemlélteti a modern kori Európa országai szerint.⁸ Meglehetősen nagy szakadék tátong a legszegényebb ország, azaz Portugália és a leggazdagabb, vagyis Itália között; ugyanakkor minden ország jövedelemszintje meghaladta a 600 dolláros szintet, amelyet 1990-es nemzetközi dollárárfolyammal számított. Az utóbbi összeg talán 50 centtel magasabb, mint a megélhetési szint (i. m., 206). Amint azt a függőleges tengely mutatja, a legnagyobb bevételű Itália és

⁷ A tranzitkereskedelem jelentőségéhez igazítva (Bairoch–Batou–Chèvre 1988, Maddison 2001).

⁸ A becslések elkészítéséhez használt módszertan leírásához lásd Maddison 2001, 244–248.

Belgium volt egyúttal a legurbanizáltabb is 1500-ban.⁹ Sajnos nincsenek megbízható becslések az 1500 előtti idősakra az egy főre eső jövedelemről. Mindazonáltal általánosan elfogadott, hogy egészében véve az ezredforduló táján a jövedelmi szintek a megélhetési szinthez állhattak közel. Ekkortájt a urbanizáció aránya is alacsony volt. Ezért azzal a javaslatlal élünk, hogy a városiasodás növekedési arányai az 1500 előtti egy főre jutó jövedelem növekedési arányainak közelítéseiként használhatók.

Vessünk most egy közelebbi pillantást az érett középkor urbanizációs modelljére, a pestisjárványt megelőző idősakra összpontosítva. Az első évezred vége és a XIII. század vége között a latin kereszténység városi népessége megháromszorozódott.¹⁰ Ugyanakkor ez a növekedés nem az összes város egyforma expanzióján keresztül ment végbe, sokkal inkább a legnagyobb városi központok demográfiai hanyatlása révén, amelyet sok kisebb város elképesztően gyors növekedése követett (van Werveke 1971). Például a kontinens északi részén a három legnagyobb városnak 1000-ben – Regensburg, Mainz és Laon – egyszerre csökkent a népessége, míg három kisebb központ – Párizs, Gent és Köln – négyszeresére növelte lakosságát és megelőzte riválisait. Ehhez hasonlóan, az Alpoktól délre a három legnagyobb központ közül kettő – Sorrento és Róma – népessége csökkent, és helyüket Genova és Milánó vette át, amelyek szintén kivételes gyorsasággal növekedtek.¹¹ A szerencse ilyenén megfordulásának feltűnő jele, hogy a fenti városok közül azok, amelyek kifejezetten nagynak számítottak 1000 körül, majd ezt követően lehasználtak, vagy nagyon közel voltak a Rajna völgyéhez a folyó középső folyásánál, vagy túl messze ahhoz, hogy onnan ellenőrzést lehessen gyakorolni felettük. Ami a növekedésnek indult városokat illeti, Köln kivételével egy 800 km széles gyűrűn feküdtek, amelynek belső pereme körülbelül 400 km-re volt a központi fekvésű német várostól, Mainztól.

A 2. ábra Nyugat-Európa kezdeti városias szerkezetét mutatja 1000 körül. Felhívjuk rá a figyelmet, hogy a legnépesebb központok

⁹ Az 1. ábrán látható lineáris regresszióban a Portugáliánál és Belgiumnál található 1-es értékű, valamint a Spanyolországnál és Hollandiánál szereplő 0,5-es fiktív változó örökíti meg leginkább a tranzitkereskedelem jelentőségét, ami növelhette a városi népesség számát a hozzáadott értékhez való hozzájárulás nélkül.

¹⁰ Bairoch és társainak becslése (1988) alapján Nyugat-Európa városi népessége 1000-ben 1 432 000-re, míg 1300-ban 4 798 000-re tehető. Vegyük figyelembe, hogy ezekből az adatokból hiányzik Palermo és Córdoba, melyekre nézve Bairoch 1000. évre vonatkozó becslései valószínűleg túlsoak.

¹¹ Milánóról nincsenek adataink 1000-ból, de Genova lakossága 15 ezerről 100 ezerre nőtt 1000 és 1300 között (Bairoch–Batou–Chèvre 1988).

Észak-Európában az egykori Karoling-törzsterületen voltak. London és Velence sosem került Karoling-uralom alá. Ahogyan Nápoly, Salerno, Szicília, de Hispánia legnagyobb része sem.

2. ábra. Nyugat-Európa városai 25 ezer fős vagy annál nagyobb népességgel 1000-ben (Bairoch–Batou–Chèvre 1988)

- 25 000–99 000 fős ⊙ 100 000 fős és nagyobb

Amint azt a 3. ábra mutatja, 1300-ban sokkal több volt a nagyváros, mint az ezredforduló táján. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a közbeeső 300 év során létrejött központok mindegyike a Mainz körüli, körülbelül 400–1200 km sugarú gyűrűben található. Továbbá azok a központok, amelyek lehanyatlottak (Laon, Mérida, Cartagena, Almería és Salerno), vagy a gyűrűn belül, vagy azon kívül fekszenek.¹² Röviden, az érett középkor városfejlődése ebben a közbeeső zónában ment végbe a korábban gyéren lakott településeknél.

¹² Méridát és Cartagenát egészen a XIII század közepéig nem sikerült visszafoglalni a muszlimoktól. Almería muszlim kézen maradt egészen 1489-ig.

3. ábra. Nyugat-Európa városai 25 ezres vagy annál nagyobb népességgel 1300-ban

- 25 000–99 000 ☉ 100 000 és nagyobb

A gazdasági döntéshozatalnak ezt a decentralizációját az új oktatási intézmények felemelkedése kísérte. 909-ben Kegyes Vilmos, Aquitania hercege alapított egy bencés kolostort Clunyben, Mâcon tőszomszédságában, éppen a Francia Királyság keleti határain belül. Az alapítólevél kikötései között, a korban szokatlan módon, a kolostor mindenféle világi befolyástól való védelme is szerepelt. A Szentszék joghatósága alá rendelték. 927-ben Odo, az aszketizmusáról ismert szerzetes örökölte meg a kolostor vezetését, s Cluny apátja maradt egészen 942-ben bekövetkező haláláig. Odo ragaszkodott a benedeki regula szabályainak szigorú megtartásához, amely megtiltotta a húsevést, valamint kiterjesztette a zsolozsmázást és a *silentium* szabályait. Ahogy szentségének a híre terjedt, más kolostorok is segítségét kérték reformjaikhoz mind Franciaországban, mind pedig Itáliában (Blumenthal 1988, 12–13).

A clunyi reformmozgalomhoz 937-ben 17 kolostor tartozott, és ez a szám 1049-re körülbelül 60-ra nőtt, még 1109-ben már 2000 apátságot számlált szerte Franciaországban, Itáliában, az Ibériai-félszigeten,

német területeken és Angliában (i. m., 14). Roger Wright ugyanakkor azt vetette fel (1982, 141), hogy a clunyi mozgalom tagjainak is köszönhető azon új sztenderdek elterjedése, amelyeket az előző században Tours-ban fejlesztettek ki. Odo maga is a tours-i Szent Márton-kolostorban tanult, mielőtt Burgundiába ment (Wollasch 1999, 167). A clunyi mozgalom nagyon nagy szerepet játszott a latin írásbeliség elterjesztésében. Szerzetesei az egyház berkein belül a reformok szószólói voltak, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a klerikusok megfelelően képzettek legyenek. Tartaniuk kellett magukat a papi nőtlenséghez, és pozíciójukat lelki kiválóságaik révén, mintsem anyagi javak vagy politikai kapcsolatok segítségével nyerték el. A XI. század végén egy új szerzetesi reformmozgalom kezdődött, amikor a regula szabályainak laza értelmezésével elégedetlen bencés szerzetesek egy csoportja a burgundiai Cîteaux-ban alapított apátságot. A XII. század közepére a ciszterci rendnek már több mint 300 filiája volt, amelyek tagjai a kétkezi munkának szentelték életüket a benedeki regula szigorú követése mellett.

A kolostorok nem pusztán a középkori humántőke intézményei voltak. Ahogyan az egyház fokozatosan megszabadult a világiak befolyásától a X. század végén és a XI. század folyamán, érsekeinek és püspökeinek írástudókra volt szükségük, hogy egyházmegyéjüket kormányozzák. Ennek megfelelően a városi székesegyházak mellett iskolák jöttek létre, amelyek a kolostorok komplementereiként az intellektuális élet központjaivá váltak (Reuter 1991, 247–249). A székesegyházi iskolák egyik legfontosabb tevékenysége a kánonjog tanulmányozása volt, azaz a katolikus egyház intézményeinek és tagjainak viselkedését meghatározó szabályoké. A XI. század végén a bolognai káptalani iskolában képzett jogászok újra felfedezték a római jogot, és elkezdték tanítani azt készséges hallgatóiknak. Az új jogi iskolából fokozatosan két „hallgatói egyetem” (*universitas studentorum*) fejlődött ki széles körű világi tanulást biztosítva. Hasonló folyamat ment végbe a XII. századi Párizsban, bár ott a professzorok az egyháziak közül kerültek ki. Montpellier és Oxford is alapított egyetemet a XIII. század első évtizedének végére (Verger 1999, 257–261).

Arra a következtetésre juthatunk, hogy 1000–1300 között Nyugat-Európában gyorsan nőtt az egy főre eső jövedelem, decentralizálttá vált a városiasodás, és új oktatási intézmények jöttek létre.

A középkori latin egységesítése

A változások magyarázatának keresése közben menjünk vissza időben az ezredforduló elé két évszázaddal, hogy arra az információtechnológiára összpontosítsunk, amelyet a középkori Európa használt. A VIII. század közepére a területek, ahol később latinul (vagy neolatinul) beszéltek, a különböző nyelvi zónákra töredezés szélére sodródtak (Wright 1967, 267). Egy szélesedő szakadék húzódott az analfabéta többség és azon kevesek között, akik tudtak írni és olvasni (Banniard 1995, 699). Ez utóbbiak között ráadásul figyelemre méltó különbségek voltak a latin írásmódjában. Legalább egy tucat prekaroling írástípus volt használatban. A Brit-szigetekről érkező missziók hatása alatt álló *scriptoriumok* félunciálist használtak, míg a dél-itáliaiak a beneventóiaként ismert kerekített írást, Észak-Itáliában és a francia területeken pedig a késő római kurzívból kialakuló kisbetűs típusok terjedtek el a dokumentumok és könyvek írásánál. Egy adott kézirat tartalmazhatott kurzív, unciális, félunciális írástípusokat az írnokok egyéni preferenciái szerint, akik elkészítették az iratot;¹³ ennek eredményeként az írásban rögzített információ visszakeresése egyre nehezebbé vált.

A központozás és a helyesírás további gondokat vetett fel az írott szövegben. A kontinensen a VIII. századot megelőzően nem hagytak ki helyet annak érzékeltetésére, hogy egy új szó kezdődik (Saenger 1990, 448). Gyakran nem jelölték a mondatok végét, sem pedig a bekezdéseket (Wright 1982, 114). A VIII. század közepétől kezdve az írott szövegek cseréjénél újabb nehézséget jelentett a helyesírási szabálytalanságok gyakoriságának növekedése. Ahogyan a beszélt újlatin népnyelvek fokozatosan egyre távolabb kerültek a klasszikus latintól, a kiejtésbeli változások arra csábították az írókat, hogy helyesírásukban is kövessék ezeket a változásokat. A helyes *pago*, *robustus* és *persona* alakok helyett *bago*, *ropustus* és *persuna* jelent meg (Keller 1978, 151). Továbbá, mint-hogy a nyugati újlatin anyanyelvi beszélők kezdték elhagyni a főnevek végződéseit, a deklináció kezdett eltűnni a köznyelvi beszédből (Kontzi 1978, 408). Így nem meglepő, hogy 750-re Nyugat-Európában az íráshasználat hanyatlott a római, de még a Meroving-korhoz viszonyítva is; az oklevelek száma „riasztó szintre” süllyedt (Brown 1994, 8). Nincs lehetőség arra, hogy megtudjuk, évente hány latin nyelvű iratot készítettek a középkorban. Mindazonáltal, ha feltételezzük, hogy a megsemmisü-

¹³ Az unciálisok különálló nagybetűk voltak, körülbelül egy hüvelyk magasságúak; a félunciálisok az unciális betűk magasságának a felét tették ki, míg a kurzív betűk összekapcsolódtak és így gyorsabban lehetett őket írni (Wright 1982, 114; Bischoff 1990, 83–111; Ganz 1995, 797).

lésükre vetített veszély aránya a vizsgált időszak elején nagyjából egyformának tekinthető, akkor a *Codices latini antiquiores*ből származó és a korszakra igazított adatok a használati gyakoriságra durva becslésként szolgálhatnak. A keresztény éra első hét évszázadából körülbelül 1750 latin kézirat maradt ránk a kontinentális Európából, ami évtizedenkénti átlag 25-öt jelent (Ganz 1987, 23–44, 26–27). Ugyanakkor a 700–750 között mindössze öt ismert, azaz az évtizedenkénti átlag mindössze egy. Arra következtethetünk, hogy a kommunikáció céljait szolgáló íráshasználat jelentősen visszaesett az antikvitás óta. Továbbá, a VIII. század közepére a laikus oktatás fokozatosan visszaszorult: Észak-Európában a városi iskolák teljesen eltűntek (Graff 1987, 40).

A VIII. század közepének információtechnológiájában, a különböző írásrendszerekkel kiegészített szóbeliséggel, az információtárolás és a megbízható visszakeresés költségessé vált az idők során. Az alapvető fontosságú információkat a döntéshozóknak fejben kellett tartaniuk. Bár használtak dokumentumokat, ezek általában nem teljes szövegek voltak, hanem pusztán feljegyzések, listák, amelyek a szóbeli utasítások felidézésére szolgáltak (Stock 1983, 16). Valójában ezek az információk hosszú távú memóriából a rövid távúba való átvitelére szolgáltak.

A VIII. század utolsó és a IX. század első évtizedeiben a Karoling Európa döntően szóbeliségen alapuló kommunikációs rendszere nagy változáson ment keresztül. A változások először a beszélt nyelvben mentek végbe, majd az írott formában is. Kellően gyorsak és széles körűek voltak ahhoz, hogy feltételezzük olyasminek a jelenlétét, amit Wright „tudatos egységesítő”-ként írt le (1991, 161). 774-ben Nagy Károly elfoglalta az észak-itáliai longobárd királyságot, és azzal a kihívással szembesült, amit ennek a hatalmas területnek a kormányzása jelentett. Hét évvel később, útban Rómába, Parmában találkozott Alcuinnal, az angolszász tudóssal (Duckett 1951, 33). Ismervén a Brit-szigetekről származó egyházi férfit, a király felajánlotta neki egy állást a *scola palatii*-ben, a királyi udvar iskolájában.¹⁴ Wright minden kétséget eloszlatott azzal kapcsolatban, hogy Alcuin Nagy Károly kérését teljesítette a beszélt latin egységes kiejtésének és nyelvtanának bevezetésével, amely különbözött az északfrancia köznyelvtől (Wright 1982, 103). Hasonló módszert használva, mint gyakorló szeminaristaként Yorkban, Alcuin ragaszkodott ahhoz, hogy minden leírt betűt kiejtsenek. Ennek az lett az eredménye, hogy a latin sokkal könnyebb lett a német anyanyelvűek számára, akik a latint második nyelvként sajátították el. Az új

¹⁴ Kétséges, hogy 794 előtt a királyi udvar iskolája szervezett intézmény lett volna (Brown 1994, 30).

hangokat azonban a Karoling Birodalom neolatin anyanyelvi beszélői nem értették könnyen. Valójában egy új nyelvet hoztak létre – a középkori latint. A „helyes” beszélt nyelvet csak úgy lehet tanítani, ha az egységes írott kódon alapul. Miután 796-ban kinevezték a tours-i Szent Márton-kolostor apátjává, Alcuin az írott latin egységesítésén kezdett el dolgozni.¹⁵ Nagyjából két évtizeddel korábban az északnyugat-francia Corbie apátja a kisbetűs kurzív írást keresztezte az eltérő szélességű félunciálissal, hogy egy letisztult, gazdaságos minuszkulás írást hozzon létre. Ezt az írást tovább csiszolták és finomították. Néhány sztenderdnek számító rövidítés kivételével a betűket szétválasztották, így azok könnyen felolvashatókká váltak. Ezzel egyidejűleg a betűk csökkentett mérete lehetővé tette az írnokok számára, hogy gyorsan írjanak, több szó férjen a drága pergamen egy-egy lapjára, mint a félunciális betűkből.

Az olvasót segítő a szöveg szerkezetének megértésében, a karoling írnokok egységesítették a központosítást is. A mondat nagybetűvel kezdődött, és pont zárta le a végét. A kontinentális kéziratokban első ízben fordult elő, hogy a szavak csoportjait szóközökkel választották el (Saenger 1990, 449). A kérdő mondatok végén a hangsúly felemelését egy eredetileg zenei szimbólum kérdőjellé történő alakításával jelezték (Bischoff 1990, 169–170). Ráadásul az írárok egyfajta hierarchiáját is kialakították. A fejezetcímeket római kapitálissal írták, az új fejezet első sorát pedig félunciálissal. Az új bekezdés kezdetét egy megnövelt nagybetű jelezte, amely kinyúlt egészen margóra (a bekezdések behúzását csak a XVII. században vezették be). A szövegtörzset pedig karoling minuszkulával írták (Gaur 1984, 172). Ami azt illeti, az írásbeli kommunikáció ezen változásainak meglehetősen csekély része származott a tours-i *scriptorium*ból; mindazonáltal a legjobb megoldásoknak a kommunikáció egységesített formájába történő integrációja Tours-hoz köthető, mégpedig Alcuin és közvetlen utódainak megbízatása idején (McKitterick 1994, 222).

A Nagy Károly halálát követő két évszázadban Európában az információtárolás hatalmas decentralizációja zajlott, amelyben a kolostorok fontos szerepet játszottak. Könyvtáraik hamarosan túlszárnyalták bármelyik világi hatalmasság könyvtárát mind a kéziratok számát, mind pedig minőségüket tekintve (Contreni 1995, 724–725). Ahogy a szerzetesi mozgalom terjedésével a tárolóhelyek száma nőtt, a másolótevékenység jelentős expanziója ment végbe. A IX. századból csak a Karoling Birodalom területéről mintegy 7 ezer kézirat maradt ránk (McKitterick

¹⁵ Alcuin szerepét az egységesített latin kialakításában lásd: Wright 1982, 114–115.

1994, 221, 235). A fennmaradt dokumentumok évtizedenkénti száma 700-szor nagyobb, mint az előző évszázad első felében.¹⁶

Az éppen most áttekintett információtechnológiai újítások világosan megelőzték az érett középkor korábban bemutatott gazdasági változásait. De van arra bármiféle bizonyíték, hogy a két eseménysor kapcsolódik egymáshoz? A következő részben visszatérünk erre a kérdésre.

Az információtechnológia és a gazdasági teljesítmény közötti lehetséges összefüggések

Az előző részben a középkori európai társadalom két transzformációjának megjelenését és időzítését tárgyaltuk. 1000 és 1300 között a gazdasági növekedési helyének elmozdulását láthattuk: a latin kereszténység központjából a periféria felé. Ezt az átalakulást megelőzte a beszélt és az írott latin egységesítése, egy olyan újítás, amely csökkentette az információátvitel költségeit. Ebben a részben a működő információtechnológia és a középkori gazdasági növekedés közötti lehetséges összefüggéseket keressük és kísérletet teszünk tesztelhető feltevések megfogalmazására.

Az összefüggések bizonyítéka

Minthogy az ezredfordulón tízből kilenc európai ember vidéken élt, az új technológia hatását mindenekelőtt a mezőgazdaságban célszerű vizsgálni. Ezen a téren az egységesített latin hatása az új technikák terjesztésében mutatható ki, a kolostorokkal egyetemben, amelyek a terjesztés aktív képviselői voltak. A középkori mezőgazdaság jól ismert újításai – a hámiga, a nehézeke és a háromnyomásos rendszer – mind ismertek voltak Nagy Károly korában. Amint azt Georges Duby kimutatta, ezek

¹⁶ Érvelhetnénk úgy is, hogy a VIII–IX. századból fennmaradt dokumentumok arányát nem lehet összehasonlítani, mert éppen ebben az időszakban váltotta fel a pergamen a papiruszt, és az előbbinek jóval nagyobb esélye volt a fennmaradásra. Két nehézség van ezzel az érveléssel. Az első, ahogyan azt Roberts és Skeat megfogalmazta (1983, 7): „az a mítosz, hogy a papirusz nem tartós anyag, minden kétséget kizáróan megdőlt”. Kiderült, hogy a papirusz erős, rugalmas és tartós. Másodsorban, Nyugat-Európában a papirusz felváltása pergamennel jóval a VIII. század előtt kezdődött és messze utána is folytatódott (i. m., 8). Röviden, a VIII–IX. századi fennmaradási arányokban beálló 700-szoros változás nem magyarázható a papirusz pergamennel történő lecserélésével.

használata a XII. század második feléig erősen korlátozott maradt (Duby 1974, 189–194). A neolatin nyelvet beszélő területeken a nagy bencés kolostorok, különösen az új clunyi mozgalom tagjai vezető szerepet játszottak az új technikák elterjesztésében. Ők rendszeresen használtak dokumentumokat, hogy értékeljék a földművelés új módszereit a művelés alá vont területeik növekedésével párhuzamosan (i. m., 214).

Minthogy a középkorban a vízi erő alapvető energiaforrásnak számított, számos manufakturális tevékenység a nagyvárosokon kívül zajlott. Joel Mokyr leírta azokat a technológiai klasztereket, amelyek az 1000 és 1300 közötti Európában fejlődtek ki (Mokyr 1990, 35–55). A XII. század elejére a felülcsapó vízkereket tüskékkel és forgatókarral illesztették össze, ami lehetővé tette a kallómalmok, sörfőzdék, sodrógépek, fűrészmalomok és késköszörűk vezérlését. A kétkezi munka iránti elkötelezettségükkel a cisztercierek fontos szerepet játszottak az új ipari technológiák kifejlesztésében és elterjesztésében a XII–XIII. század során. Például a XII. századi Yorkshire-ben a ciszterci Riveaulx és Fountains apátságai vizet használtak a malmaikhoz, fűjtatót a kovácsmunkákhoz és kallómalmot a gyapjú tömörítéséhez (Coppack 1990, 1993).

A clunyi mozgalom és a cisztercierek példáiiban az írott, közvetítő nyelv különböző eszközökkel hatást gyakorolhatott a gazdasági növekedésre. Először is, ez lehetővé tette az összetett információ szélesebb körű és gyorsabb terjedését, mint ha azt a szóbeliség közvetítette volna. Egy vízimalom tervét például az egyik kolostor elküldhette egy másiknak. Másrészt az új médium lehetővé tette a különböző technológiák eredményeinek összevetését időtől és távolságtól függetlenül, megengedve a leghatékonyabb folyamatok kiválasztását. A szórt birtokrendszer terméshozamait ily módon össze lehetett vetni évről évre. Vagy össze lehetett hasonlítani két tervet, és a leghatékonyabb jellemzőiket ki lehetett választani az új malomhoz. Végül az írott szabályokra való rendszeres hivatkozás segített fenntartani a gazdasági specializációhoz szükséges együttműködést. Például a ciszterci apátok évenkénti generális káptalanja és az alapító apátok által a filiák rendszeres vizitációja tette lehetővé a rend számára, hogy fenntartsa a benedeki regulához való szigorú ragaszkodást.

Az egységesített írott és beszélt közvetítő nyelv egyúttal lehetővé tette a hatékonyabb szerződéskötést a világi tevékenységek során. Észak-Itália városai, mint például Genova, Ferrara és Mantova, gyorsan növekedtek a X. század folyamán (Delogu 1995, 319). A városi fejlődés újjáéledésének kulcsa a szóbeli megállapodások írott szerződésekkel történő felváltása, amelyek sokkal részletesebbek lehettek és könnyebb volt nekik érvényt szerezni az idő múlásával. Az új hivatalnok, a *iudex* vagy az írástudó világi *notarius* megjelenése – amelyet a szóbeli

törvénytől az írott felé való elmozdulás kísért – tette lehetővé ezt a változást (Stock 1983, 41). A dokumentumok használata tette lehetővé azon kereskedők üldözését, akik nem teljesítették a vállalt szerződéses kötelezettségeiket. A XII. századra a Francia Királyság északi részén létezett a városi magisztrátus (*échevins*) hivatala, amely szignálta a magánjogi dokumentumokat, amelyek a városi levéltárban maradtak fenn. Genovában közjegyzői ügyletek származnak ugyanebből az időszakból (Reyerson 1999, 63).

Nem telt sok időbe, amíg a világi vezetők előnyt kezdtek kovácsolni az írástudó tisztviselők adminisztratív képességeiből. A X. század végétől az új államalakulatokat nagyjából az egyház érseki tartományának nagyságával lehetett összemérni. (Feltehetően ez volt az a legnagyobb terület, amelyet egyetlen, lóháton közlekedő ember felügyelni tudott.) Például 1050-re az autonóm Normandiai Hercegség, II. Vilmos herceg – a későbbi I. Vilmos angol király – idején nagyjából egyforma nagyságú volt a roueni érsekséggel. Vilmos kötelezte Lanfrancust, a jogász képzettségű itáliai apátot, hogy lássa el tanácsokkal Normandiával kapcsolatban, majd később Canterbury érsekévé nevezte ki, hogy angol birtokait kormányozza távolléte idején. Bár Flandria valamelyest kisebb volt, területe két érseki tartományra oszlott. A XII. századra Flandria grófjai szintén megalapozták a francia koronától való függetlenségüket. Felállították saját pénzügyi adminisztrációjukat és a római jogon alapuló jogrendszerüket.

Amikor végre az arisztokrácia és a felső középosztály jelentős aránya képes volt latinul írni és olvasni, lehetővé vált, hogy írásban rögzítve korlátozzák maguknak az uralkodóknak a hatalmát.¹⁷ Az ilyen típusú korlátozások példái az 1122-es wormszi konkordátum a pápa és a német-római császár között, az 1183-as konstanzi szerződés a császár és a longobárd liga között, valamint az 1215-ös Magna Charta az angol király és bárói között.¹⁸ Az írásbeliség szintén lehetővé tette az uralkodók

¹⁷ A latin és a muszlim világ közötti hosszú küzdelmet általában vallások közötti háborúként értelmezik. De ugyanazok az események ugyanúgy tekinthetők az alternatív szerződés szerkezetek konfrontációjának is. A muszlim seregek előszóban fogadtak engedelmisséget parancsnokaiknak. Ugyanakkor a latin keresztények, először Dél-Itáliában és a Közel-Keleten, a strukturált decentralizált szerződések új formáján, a hűbériségen keresztül kapcsolódtak egymáshoz (Ganshof 1952, 93).

¹⁸ A pápaság és a Német-római Császárság közötti investitúraharcot, a püspökök formális bemutatási (prezentációs) joga felett, gyakran ábrázolják a pápaság és a világi uralkodók küzdelemként. Jóllehet ezt – alternatív módon – az eltérő társadalmi szerveződési formák konfliktusaként is értelmezhetjük, ahol az egyik centralizált, szóbeli szerződésen, míg a másik decentralizált és írott szerződésen alapul. Az 1122-es wormszi konkordátummal a német császár elfogadta a hatalmát érintő írott korlátozásokat.

elleni kollektív szankciók megszervezését, amikor azok visszakoztak kötelezettségeik teljesítésétől, amint azt Avner Greif és társai részletezték 1994-ben. Röviden, vannak bizonyítékok az egységesített latin és a termelékenység növekedése közötti összefüggésre. A leghatékonyabb mezőgazdasági technikák elterjesztésében, az új termelési technológiák kifejlesztésében, valamint az egyházi, magán- és jogi személyek között használt írásbeli szerződések számának növekedésében, úgy tűnik, az új kommunikációs médium fontos szerepet kapott. Az új évezred első századaira egy apát, egy gróf vagy egy tehetős kereskedő sokkal több információhoz jutott, mint amennyihez a Karoling-korban a latin egységesítése előtt maga a császár jutott.

Szerződési költségek és társadalmi szerveződés

Látható, hogy a fejlett információtechnológia hozzájárulhatott a gazdasági növekedéshez az érett középkorban. De hogyan tudjuk felmérni e hatások jelentőségét a gazdasági növekedés más lehetséges forrásaival összehasonlítva? Ahogyan a bevezetőben említettük, ennek az időszaknak a gazdasági expanzióját a külső támadások elmaradásának, a távolsági kereskedelem újjáéledésének és a birtokjogok világos átruházásának tulajdonítják. Származtatható-e bármilyen cáfolható feltevés az információtechnológiai megközelítésből, amelyet ezekkel a magyarázatokkal szembe lehet?

Egy adott ipar termelésének megfelelő megszervezéséről szóló elemzésében Ronald Coase (1937, 390–391) a vállalat választását hangsúlyozta, szemben az autonóm résztvevők ezzel egyenértékű piaci kapcsolataival. Érvelése szerint az információ és a szerződés költségei voltak a megfontolás elsődleges szempontjai. Amikor az ilyen költségek magasak, érvelt Coase, egy egyszerű szerződés is elegendő, amely által a termék valamely faktora megfelel a vállalkozó elvárásainak. Ilyen körülmények között az erőforrások allokálásánál a vállalatoknak kell preferenciát élvezniük a piacokkal szemben.

Ugyanilyen módon azt láthatjuk a társadalom egészében, hogy ha az információ költséges és a szerződés drága, akkor a parasztnak és a kézműveseknek az az optimális, ha – túlélésüket biztosítandó – munkajáradékot ajánlanak az uruktól kapott elégséges erőforrásokért cserébe. North érvelése szerint (1981, 129) a földesúri szolgáltatások rendszere a szerződéses kötelezettségek eredménye volt. Annyit tehetünk hozzá, hogy a tranzakciós költségek viszont az információtechnológiától függttek. A hierarchia kínált optimális választ a magas információátárolási és visszakeresési költségekre. Térben tekintve egy ilyen hierarchikus szer-

kezet a döntéshozás központosítását implikálja. A különböző helyen tartózkodó érintetteket egy központi hivatal által kiadott parancs segítségével utasították. A költséges információátvitel bizonyos következménye, hogy ilyenkor az információk eljához kevesebb humántőke kell. A központi döntéshozót természetesen jól képzett tanácsadók segítik, de nincs szükség arra, hogy magasan képzett információspecialisták legyenek jelen állandóan a helyi termelő központokban.

Ha Coase elmélete helyes, akkor az újítás bevezetése, amely csökkenti az információátvitel költségeit, elvezethet a termelési viszonyok átszervezéséhez. Az információ, amelyet eddig központilag tároltak, mostantól különböző helyeken, többszörözve reprodukálták a tároláshoz. Olyan mértékben, amennyire az új médiumot egységesítették egy széles területen, a létező információ sokkal szélesebb körben terjed el, mint az korábban lehetséges volt. A kevésbé költséges információátvitellel kevesebbe kerül összehasonlításokat tenni korábbi eredményekkel, vagy más kerületekből származó eredményekkel, hogy a legoptimálisabb eljárást tudják kiválasztani. A megbízottak hajlottak arra, hogy használják az új tárolási technológiát, hogy komplex szerződéseket kössenek, amelyeket megbízhatóan használhatnak az idő múlásával és aránylag nagy távolságokban is. A következő tétel ezt az elvet ragadja meg.

1. tétel: Az információátvitel és -visszakérés költségeinek esése a döntéshozás decentralizálásához vezet, a parancsot helyettesítő szerződéses cserével.

Ennek eredményeként a periférikus területek sokkal gyorsabban fejlődhetnek, mint a központi mag.

Egy központosított információfeldolgozó rendszer csekély számú képzett megbízottat igényel a központi utasítási pont közelében. Ha a decentralizált információtechnológiában változás áll be, további általános képzés válik szükségessé számos megbízott számára, amelyeknek ugyanazt a feladatot kell végrehajtaniuk minden helyi döntési ponton. Ezért a következő tézist fogalmazzuk meg:

2. tétel: Amikor az információátvitel költsége esik, a humántőke határterméke emelkedik.

A tranzakciós-díj-elmélet ezért megjósolja, hogy az információátvitel költségeinek esése a humántőke felhalmozására ösztönöz. Ez a két tétel egybehangzónak tűnik a tanulmány első felében bemutatott történeti bizonyítékokkal. Először is, az egységesített latin bevezetését követő évszázadokban a jólétnek egy térbeli decentralizációja ment végbe. A VIII. században a városi konjunktúra a Karoling-területek központi magjára korlátozódott, amely a birodalom periferiájáról szerzett adókból és zsákmányokból profitált. Az új évezred első századaiban

ugyanakkor ezen központi területek fejlődése megrekedt, míg a latin kereszténység környező gyűrűje prosperált. Másodszer, a jólét térbeli szétterjedésével egy időben megjelentek a decentralizált oktatási intézmények. Nagy Károly idejében a hivatalos oktatás Észak-Európában a Karoling-udvarra és a szerzetesi intézményekre koncentrált, valamint a székesegyházakra, amelyek ezekről függtek (Contreni 1995, 709–714). Mindazonáltal a X. századtól kezdve a kolostorok új, autonóm hálózata, amelyet helyileg kormányzott káptalani iskolák és az egyetemek követtek, az új információtechnológiában képzést hozott Nyugat-Európa minden régiójába (Verger 1999, Wollasch 1999).

Lehetett-e ennek az egyszerű nyelvi kódnak az egységesítése – ami hatalmas terület felett ívelt át, politikai és nyelvi határokon átlépve – a nyugat-európai gazdasági sikernek a kulcsa? Az új médium nemcsak azt tette lehetővé az emberek számára, hogy hosszú időn keresztül tárolják az információt és nagy távolságokra juttassák el pontosan, de mivel a hálózathoz való csatlakozás költségei alacsonyak voltak, ez egyúttal a politikai hatalom decentralizációját is serkentette. Az alternatív termelő központok közötti verseny eredményének egy fontos következménye volt. Az egységesítés előnyeit nem tudták kisajátítani a monopolhelyzetben lévő szolgáltatók.¹⁹ Valahányszor egy állam megpróbált befolyást szerezni a pápaság felett, a vele szemben álló hatalmak koalíciója meg tudta akadályozni.

Egy empirikus teszt

Elemzésünk utolsó lépése annak igazolása, vajon egy specifikáció, amely megragadja a Karoling-kor információs újításait, szolgáltat-e kellő magyarázatot a neoklasszikus növekedési modellhez. A neoklasszikus modell posztulál egy jellemző ágenst, aki aszerint választja ki a megtakarításait, hogy maximalizálja diszkontált határidős hasznát. Robert Barro és Xavier Sala-i-Martin konvergenciaspecifikációjában (Barro–Sala-i-Martin 1992, 223–251) minden egyes régió gazdasága ugyanazon egyensúlyi pálya felé konvergál, a regionális gazdálkodási rendszerek bizonyos számánál felételezve az intézmények azonosságát.

¹⁹ Mind McNeill (1963), mind pedig Jones (1987) úgy érvelt, hogy a politikai verseny volt az elmúlt évezredben Európa sikerének az oka. Hozzátehetjük, hogy az egységesített információtechnológia szintén szükséges volt. Érdekes megfigyelni, hogy a IX. századtól az arab világ képtelen volt egyszerre megvalósítani a politikai versenyt és az információs rendszert.

Az első részben azzal a javaslattal éltünk, hogy a városi népességnövekedés közelítő eszközként használható az egy főre eső jövedelem növekedéséhez. Ezt a helyettesítést elvégezve, kiterjeszthetjük a sztenderd neoklasszikus modellt, hogy tesztelhessük az előző rész 1. és 2. tézisét.

A modell

Állítsuk fel a következő növekedési egyenletet j város népességére:

$$d \ln Pop_j = b_0 + b_1 \ln Pop_{0j} + b_2 Port_j + b_3 Free_j + b_3 HumCap_j + u_j \quad (1)$$

ahol $d \ln Pop$ a relatív városi növekedés az adott időintervallumban, és $\ln Pop_0$ a kezdeti népesség. $Port$ azt jelzi, hogy a város kikötő volt-e tengeri kijáráttal, u pedig egy véletlenszerű zavar.

De Long és Shleifer módszerét használva (de Long – Shleifer 1993, 671–701), $Free$ 1-es értéket vesz fel, ha a városnak volt feudális vagy kereskedelmi ura, és 0-t, ha abszolutista egyeduralkodó hatalma alatt állt. Végül $HumCap$ értéke 1 lesz, ha a városnak volt székesegyháza 1000-ben, és 0, ha nem.

Hogyan tesztelhető a középkori gazdasági növekedés információtechnológiai magyarázata a három másik feltevéssel szemben, amelyet a bevezetőben említettünk? Az elméletet, miszerint az érett középkor városi növekedése a külső támadások elmaradásának következménye, a város bázisév népessége $\ln Pop_0$ a rá következő növekedésén. Ha a b_1 együttható kisebb, mint nulla, akkor újabb megrázkódtatások hiányában azok a városok, amelyeknek 1000-ben egyensúlyi helyzet alatti volt a népességük, növekedésnek indultak a következő 300 évben. A $Port$ változó Pirenne (1971) feltevését fejezi ki, miszerint a régiók közötti kereskedelmi forgalom külső növekedése beindította a középkori városi növekedést. Tengeri kijáráttal rendelkező városoknak gyorsabban kellett nőni, mint a szárazfölddel körülvetteknek. North (1981) feltevését a $Free$ változó ragadja meg, amely szerint a feudalizmus felemelkedése csökkentette a tranzakciós költségeket a fennmaradó tulajdonjogok magánszemélyekhez vagy csoportokhoz rendelkezésével. Más dolgok is megállják a helyüket, minthogy azok a városok, amelyeket helyi előkelő vagy kereskedők szövetsége irányított jobban prosperáltak, mint azok, amelyeket egy abszolutista egyeduralkodó adóztatott.

Nézzük most az előző részben bemutatott információtechnológiai feltevést! A 2. tézisben azt állítottuk, hogy a technológia elterjedésének, amely csökkenti az információtárolás költségét, növelnie kell a humántőke határtermékét. Ezt az elméletet a $HumCap$, a humántőke-változó

fejezi ki. Ha a becsült együttható kisebb, mint nulla, akkor az új technológia azokat a városokat részesítette előnyben, ahol székesegyház volt. Az 1. tézisben azt állítottuk, hogy az információátvitel költségét csökkentő technológiának a hierarchikus szerveződési struktúrák összeomlásához kell vezetnie, amelynek eredménye a döntéshozás decentralizálódása. A középkori társadalomnak a központosított struktúra felől a decentralizált felé kell elmozdulnia. A *Ring* változó értéke legyen 1, ha a város a Közép-Rajna völgyében fekvő Mainz városát körülvevő 430–1230 km szélességű gyűrűn fekszik, egyébként az értéke 0.²⁰ Most engedjük meg, hogy a város jelenléte a gyűrűn módosítsa a *Port*, *Free* és *HumCap* változókat három újabb változót adva az (1) egyenlethez, tudniillik *Ring.Port*, *Ring.Free* és *Ring.HumCap*:

$$d \ln Pop_j = b_0 + b_1 \ln Pop_{0j} + b_2 Port_j + b_2^* Ring_j \cdot Port_j \\ + b_3 Free_j + b_3^* Ring_j \cdot Free_j + b_4 HumCap_j + b_4^* Ring_j \cdot HumCap_j + u_j \quad (2)$$

Innis tétele az újítás decentralizálásáról azt sugallja, hogy az első két együttható értéke, b_2^* és b_3^* nagyobb lesz mint 0. Az új kereskedelemre való lehetőségek nagyobbak voltak az Európa központi területei és a periferiája közötti gyűrűn. Továbbá egy nem abszolutista rezsim jelenléte előnyösebb lehetett egy város számára, ha az a közbeeső területen feküdt.

b_4 és b_4^* egy lehetséges magyarázatot nyújt a humántőke specifikumára, és ezáltal egy kiegészítő igazolást kínál arra a feltevésre, hogy az információtechnológia egységesítése volt a középkori növekedés kulcsa. Ha β_4^* , a *Ring.HumCap* együtthatója pozitív, akkor a humántőkét termelő központok, amelyek közel fekszenek a gyűrűn növekvő városokhoz, előnyt élveznek azokkal szemben, amelyek a gyűrűn kívül termelnek humántőkét. Ez az eredmény a humántőke korlátozott mobilitására utal. Ugyanakkor, ha β_4 pozitív és $\beta_4^* < 0$, akkor a gyűrűn belüli oktatási központok nincsenek előnyben gyűrűn kívül fekvőkhöz képest. A gyorsan növekvő, gyűrűn fekvő, székesegyház nélküli városok, mint Brugge, Gent, Drezda, Lipcse, Ferrara és Mantova, toborozhattak humántőkét bárhol Európában, és a gyűrűn kívül eső városok, amelyek területén székesegyház volt, profitálhattak abból, hogy ezt az igényt kielégítették.

²⁰ A térbeli változó szakaszos jellege megfelel Reuter (1990) történeti portréjának, amelyet a frank hadseregről mint a latin és germán Európa közötti jólét közvetítőjéről rajzolt.

Adatok és eredmények

A városi népességre vonatkozó becslések az 1000. és 1300. évre vonatkozóan Bairoch és társainak (1988) adatsoraiból származnak.²¹ A mintákban 74 római katolikus város szerepel, amelyeknek a népességbecslései rendelkezésünkre álltak mind 1000-re, mind pedig 1300-ra.²² Az 1. táblázat mutatja a 27 gyűrűn fekvő és a 47 azon kívül található város alapvető jellemzőit.²³

Először teszteltük a középkori gazdasági növekedés hagyományos magyarázatát egy kétváltozós egyenletet (1) használva. A legegyszerűbb specifikációval kezdtük: csak egy konstanst és a kezdeti népesség volt adva, majd ehhez adtunk értelmező változókat. Ezek a kezdeti eredmények, amelyek a 2. táblázat első két oszlopában láthatók, a középkori növekedésre ható különböző befolyásokra utalnak. Először, minthogy a konvergencia-együttható jelentősen kisebb, mint 0, úgy tűnhet, az érett középkor népességváltozásának jelentős része egy egyensúlyi helyzethez való visszatérés volt, amelyet korábbi megrázkódtatások billentettek ki, mint például a muszlim támadások és a viking betörések.

Másodszor, a kereskedelmisokk-változó *Port* jelentősen hatott a növekedésre. Az interregionális kereskedelem mindenekelőtt azokra a városokra gyakorolt kedvező hatást, amelyeknek volt tengeri kikötője. Harmadszor, a biztos tulajdonjogok, ahogyan azt a feudális vagy kereskedői kormányzat jelenléte jelezte, kedvezően hatottak a növekedésre. A mobilizálható erőforrásokért a szomszédos kisállamok között folyó verseny a gazdasági expanzió előnyére vált. Ugyanakkor a káptalani iskolát fenntartó városok nem tűnnek gyorsabban növekedőnek, mint azok, amelyekben nem volt ilyen intézmény.²⁴

²¹ Minthogy ezek az adatok a közelebb eső 1000 emberre vannak fel- vagy lefele kerekítve, a pontatlanságot csökkentendő csak azokat a városokat és városias településeket vettük figyelembe, ahol a népesség elérte vagy meghaladta a 2000 főt.

²² Ez az eljárás sajnos kizárja az 1300-as év néhány legnagyobb városát, minthogy azokra nincsenek korábbi becslések. A kimaradók között olyanok szerepelnek, mint Milánó, Firenze, Siena, Aquila, Bologna, Cremona, Perugia, Ypres, Arras, Bordeaux, Douai, Lille, Pavia és Lübeck, amelyek mindegyikének 1300-ban nagyobb volt a népessége 25 ezernél.

²³ Fontos kérdés, hogy milyen értéket vesznek fel a *HumCap* és *Free* változók, ha az adott városok 1000-ban muszlimok kezén voltak. Mivel a Granadai Királyság 1300-ban még muszlim kézen volt, kivettük a mintából. Minthogy a fennmaradó mór városokat a keresztények 1230-ra visszafoglalták, esetükben ennek az évnek értékeit vettük figyelembe.

²⁴ Megjegyzendő, hogy a *Port*, *Free* és *HumCap* közötti korrelációs együtthatók alacsonyak voltak – mindegyik 0,10 alatti.

1. táblázat. A mintavárosok jellemzői

	Karoling-mag	Gyűrű	1000-ben muszlim	Egyéb	Összesen
Városok száma	16	27	16	15	74
Átlagos népesség					
1000	17,5	13,5	72,8	14,7	27,4
1300	20,5	34,6	27,8	21,6	27,4
Átlagos változás (%)	17	157	-62	47	0
Kikötők száma	1	8	6	9	24
Szabad városok száma	4	20	15	5	44
Püspöki vagy érseki székhely ¹	12	16	12	13	53

1 Ezek a városnevek félkövér betűvel vannak szedve.

Magyárosok: Aachen, Braunschweig, Erfurt, Halle, Köln, Mainz, Regensburg, Speyer, Trier, Worms, Liège, Laon, Metz, Reims, Strasbourg, Troyes

*Gyűrűvárosok: Drezda, Lipcse, Brugge, Gent, **Amiens, Angers, Caen, Dijon, Lyon, Marseille, Párizs, Poitiers, Provins, Rennes, Rouen, Tours, Colchester, London, Winchester, Bergamo, Ferrara, Genova, Mantova, Padova, Pisa, Velence, Verona***

*1000-ben muszlim kézen lévő városok: **Badajoz, Cartagena, Córdoba, Écija, Huesca, Jaén, Jerez de la Frontera, Mérida, Murcia, Palma, Sevilla, Toledo, Valencia, Zaragoza, Palermo, Lisszabon***

*Egyéb városok: Barcelona, **Burgos, Valladolid, Narbonne, Toulouse, Bristol, Lincoln, Newcastle, Norwich, York, Dublin, Bari, Nápoly, Róma, Salerno***

A 3. oszlopban három decentralizációs változót adtunk a 2. egyenlethez, mégpedig: *Ring.Port*, *Fing.Free* és *Ring.HumCap*. Amint fentebb kifejtettük, ezek a változók mérik az értelmező változók – *Port*, *Free*, *HumCap* – és a város fekvése közötti kölcsönhatást. A gyűrűn belüli 8 kikötőváros jelentősen gyorsabban növekedett, mint a gyűrűn kívül fekvő 18. Továbbá, a gyűrűn belül található 8 szabad város sokkal gyorsabban növekedett, mint a gyűrűn kívüli 25.

2. táblázat. A nyugat-európai városok népességnövekedésének magyarázatai, 1000–1300

		(Függő változó: $d \ln POP$)				
Hipotézis	Változó	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Konvergencia						
	$\ln POP_0$	-0,634**	-0,731**	-0,699**	-0,685**	-0,677**
		7,50	9,48	9,30	9,00	7,29
Külső kereskedelmi sokkhatás						
	Port		0,539**	0,341*	0,370*	0,442*
			3,14	1,68	1,83	2,16
Tulajdonjogok						
	Free		0,392*	0,104		
			2,63	0,59		
Humántőke						
	HumCap		0,295	0,457*	0,382*	0,369*
			1,40	1,97	2,10	2,05
Decentralizáció						
	Ring.Port			0,585*	0,503*	0,453
				2,06	1,86	1,66
	Ring.Free			0,586**	0,531**	0,596**
				2,38	2,93	3,02
	Ring.HumCap			-0,219		
				0,90		
Mag						
						0,200
						1,04
Muszlim						
						-0,038
						0,16
Konstans						
		2,02**	1,66**	1,52**	1,57**	1,64**
		8,4	7,86	7,63	7,65	8,17
R ² módosítás						
		0,386	0,512	0,586	0,590	0,518
Kihagyottak száma						
		74	74	74	74	74

Megjegyzés: A függő változó: $d \ln POP$

A t-statisztikákat (kurzíválva) a véletlen mennyiségtől függő-állandó sztenderd hibáiból számítottuk ki

* 5%-os szinten az együttható szignifikánsan különbözik 0-tól (egyoldalas próba)

** 1%-os szinten az együttható szignifikánsan különbözik 0-tól (egyoldalas próba)

A decentralizációs változók beszámításának egy másik hatása is van: a humántőke (*HumCap*) változó hatása most jelentős. Ugyanakkor, minthogy a kölcsönhatási változó együtthatója, *Ring.HumCap* nem jelentős, a humántőke-termelés központjai a gyűrűn belül nem nőttek gyorsabban, mint a gyűrűn kívüliek. Ez az eredmény az írástudók figyelemre méltó mobilitásával számol a hálózatban, úgy tűnik, az utóbbi városok a körülöttük tapasztalható lassú növekedés ellenére találtak piacot a kibocsátott humántőkéjükhez. Ez összeegyeztethető az első részben ismertetett bizonyítékokkal a kommunikációs médiumok első évezred végi egységesítését illetően. Azok, akik elsajátították az írott és a beszélt latint, mobilnak bizonyultak szerte Európában.

Végül a 4. és 5. oszlopban két hibatűrési ellenőrzés látható, amelyek azt mutatják, hogy a 3. oszlop jelentős együtthatói érzéketlenek a nem jelentős változók létre és a fiktív változók hozzáadására, a germán mag elhelyezkedésére és a muszlim uralkodók jelenlétére 1000-ben.

Statisztikai adataink azt mutatják, hogy a történelmi elemzésünk által sugallt feltevés nem vethető el. Az új évezred első három évszázada során a latin egységesítése a gazdasági döntéshozatal decentralizációjához, illetve a humántőke határtermékének növekedéséhez vezetett. Az angolszász szerzetes, Alcuin által Nagy Károly birodalmában bevezetett újítás illetően gazdasági hatásai egészen a XVI. század elejéig kitarthatnak. Ekkor Európát két új fejlődés metszéspontja rázta fel: a mozgatható betűkkel való nyomtatás és a köznyelv egységesítése (Blum–Dudley 2001, 207–230).

Összegzés

Az 1000. év és a XIV. századi pestisjárvány között a gazdasági növekedésben tapasztalható gyorsulás tette lehetővé, hogy Európa népessége megkétszereződjön. A hagyományos magyarázatok ezt a fellendülést a kedvező sokkhatásoknak tulajdonítják – a külső betörések elmaradásának, a kereskedelem autonóm felívelésének és a feudális intézmények létrejöttének. Implicit módon, amikor a sokk hatásai eltompultak, a régió visszatért a preindusztriális malthusi egyensúlyi állapothoz.²⁵ Ugyanakkor Jones (1987) és Maddison (2001) azt hangsúlyozta, hogy Nyugat-Európa egy főre jutó jövedelme jelentősen nőtt 1000 és 1500 között. Olyan mértékben, hogy amennyiben ezek a becslések helytállóak, akkor az érett középkori növekedés forrásait valahol máshol kell keresnünk.

²⁵ A preindusztriális Európa malthusi modelljéhez lásd például: Galor 2000, 806–828.

Innis (1950) arra hívta fel a figyelmet, hogy a középkori európai gazdaság megértéséhez a kulcs az új információtechnológiában keresendő: a karoling minuszkulában. Újabban Wright (1982, 1991) tágította ennek a médiumnak a meghatározását, amennyiben belefoglalta a közvetítő nyelv – a középkori latin – mind írott, mind pedig beszélt formájának az egységesített alakjait, amelyek lehetővé tették, hogy a különböző nyelvjárást beszélő emberek kommunikálni tudjanak egymással. A nehézkes kínai írásrendszerrel szemben, amely szintén egységesített volt, a középkori latin a kiejtést jelölte, és csupán két tucat betűt igényelt. Az arab írástól eltérően, amely szintén a kiejtést jelöli, a középkori latin sokat köszönhet hatékony egységesítőjének, az angolszász klerikusnak, Alcuinnak (732–804).

Ebben a tanulmányban egy a tranzakciós költségeken alapuló érvrendszert tárunk az olvasó elé, amely ezt az információtechnológiai hipotézist ragadja meg. A tranzakciósköltség-modell előre jelzi, hogy a szerződési költségek csökkentésével egy könnyen dekódolható információtechnológia egységesítése először a hierarchikus struktúrák összeomlásához, majd a humántőke határtermelékenységének növekedéséhez vezet. Úgy tűnik, hogy a nyugat-európai városfejlődés ezt a mintát követte az érett középkor folyamán. Gyors gazdasági növekedés koncentrálódott az Északi-tengertől az északi és délkeleti francia területeken át az Észak-Itáliáig terjedő gyűrűn. A gyűrűn kívül fekvő városok az általuk termelt humántőke arányában nőttek, részben a gyűrűben fekvő városok ellátóiként.

Absztrakt

A hagyományos értelmezések nem képesek magyarázatot adni az egy főre eső jövedelem azon növekedésére, amely az érett középkorban megfigyelhető népességyarapodást követte. A jelen tanulmányban megvizsgáljuk azt a hipotézist, miszerint egy információtechnológiai innováció megváltoztatta az ügyletek optimális szerkezetét és növelte a humántőke produktivitását. Történeti bizonyítékokat mutatunk be ennek igazolására, elméleti magyarázatot is adunk, amely a tranzakciós költségeken alapul, és teszteljük az elmélet előrejelzéseit városi növekedési adatsorokon. Azt találjuk, hogy az információtechnológiai hipotézis jelentősen növeli a neoklasszikus növekedési modell alkalmazhatóságát az európai gazdasági növekedés magyarázatára 1000 és 1300 között.

Irodalom

- Adams, Michael 1996: Norms, standards, rights. *European Journal of Political Economy*, 12., 1996/2., 363–375.
- Bairoch, Paul – Batou, Jean – Chèvre, Pierre 1988: *The Population of European Cities, 800–1500*. Genf, Librairie Droz.
- Banniard, Michel 1995: Language and communication in Carolingian Europe. In McKitterick, Rosamond (szerk.): *The New Cambridge Medieval History II: c. 700 – c. 900*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Barro, Robert J. – Sala-i-Martin, Xavier 1992: Convergence. *Journal of Political Economy*, 100., 1992/2., 223–251.
- Bischoff, Bernard 1990: *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Blum, Ulrich – Dudley, Leonard 2001: Religion and economic growth: was Weber right? *Journal of Evolutionary Economics*, 11., 2001/2., 207–230.
- Blum, Ulrich – Dudley, Leonard 2003: Standardised Latin and medieval economic growth. *European Review of Economic History*, 7., 2003/2., 213–238.
- Blumenthal, Uta-Renate 1988: *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Brown, Giles 1994: Introduction: the Carolingian renaissance. In McKitterick, Rosamond (szerk.): *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coase, Ronald H. 1937: The nature of the firm. *Economica*, 4., 1937/16., 386–405.
- Contreni, John J. 1995: The Carolingian renaissance: education and literary culture. In McKitterick, Rosamond (szerk.): *The New Cambridge Medieval History II: c. 700 – c. 900*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coppack, Glyn 1990: *Abbeys and Priories*. London, Batsford.
- Coppack, Glyn 1993: *Fountains Abbey*. London, Batsford.
- Delogu, Paolo 1995: Lombardian and Carolingian Italy. In McKitterick, Rosamond (szerk.): *The New Cambridge Medieval History II: c. 700 – c. 900*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Duby, Georges 1974: *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*. London, Weidenfeld & Nicolson.
- Duckett, Eleanor Shipley 1951: *Alcuin, Friend of Charlemagne*. New York, Macmillan.
- Galor, Oded – Weil, David N. 2000: Population technology and growth: from Malthusian stagnation to the demographic transition and beyond. *American Economic Review*, 90., 2000/4., 806–828.
- Ganshof, François-Louis 1952: *Feudalism*. London, Longmans.
- Ganz, David 1987: The preconditions for Caroline minuscule. *Viator*, 18.
- Ganz, David 1995: Book production in the Carolingian empire and the spread of Caroline minuscule. In McKitterick, Rosamond (szerk.): *The New Cambridge Medieval History II: c. 700 – c. 900*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gaur, Albertine 1984: *A History of Writing*. London, British Library.

- Graff, Harvey J. 1987: *The Labyrinths of Literacy: Reflections on Literacy Past and Present*. London, Falmer.
- Greif, Avner 1994: Cultural beliefs and the organization of society: a historical and theoretical reflection on collectivist and individualist societies. *Journal of Political Economy*, 102., 1994/5., 912–950.
- Greif, Avner 2000: The fundamental problem of exchange: a research agenda in historical institutional analysis. *European Review of Economic History*, 4., 2000/3., 251–284.
- Holler, Manfred J. – Thisse, Jacques-François 1996: The economics of standardization: introduction and overview. *European Journal of Political Economy*, 12., 1996/2.
- Innis, Harold Adams 1950: *Empire and Communications*. Oxford, Clarendon.
- Jones, Eric L. 1987: *The European Miracle: Environments Economics and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Keller, Rudolf Ernst 1978: *The German Language*. London, Faber.
- Kontzi, Reinhold 1978: *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- de Long, J. Bradford – Shleifer, Andrei 1993: Princes and merchants: European city growth before the Industrial Revolution. *Journal of Law and Economics*, 36., 1993/2., 671–701.
- Maddison, Angus 2001: *The World Economy: A Millennial Perspective*. Párizs, OECD.
- McEvedy, Colin – Jones, Richard 1978: *Atlas of World Population History*. Harmondsworth, Penguin.
- McKitterick, Rosamond 1994: Script and book production. In uő (szerk.): *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- McNeill, William Hardy 1963: *The Rise of the West*. Chicago, University of Chicago Press.
- Mokyr, Joel 1990: *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York, Oxford University Press.
- North, Douglass C. 1981: *Structure and Change in Economic History*. New York, Norton.
- Pirenne, Henri 1971 [1927]: *Les Villes du Moyen Âge*. Párizs, PUF.
- Reuter, Timothy 1990: The end of Carolingian military expansion. In Godman, Peter – Collins, Roger (szerk.): *Charlemagne's Heir: New Perspectives on the Reign of Louis the Pious (814–840)*. Oxford, Oxford University Press.
- Reuter, Timothy 1991: *Germany in the Early Middle Ages c. 800–1056*. London, Longman.
- Reyerson, Kathryn L. 1999: Commerce and communications. In Abulafia, David (szerk.): *The New Cambridge Medieval History V: c. 1198 – c. 1300*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Roberts, Colin H. – Skeat, Theodore C. 1983: *The Birth of the Codex*. London, Oxford University Press.
- Saenger, Paul 1990: La naissance de la coupure et de la séparation des mots. In Martin, Henri-Jean – Vezin, Jean (szerk.): *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*. Párizs, Éditions du Cercle de la Librairie-Promodis.

- Stock, Brian 1983: *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton, Princeton University Press.
- Verger, Jacques 1999: The universities and scholasticism. In Abulafia, David (szerk.): *The New Cambridge Medieval History V: c. 1198 – c. 1300*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Verhulst, Adriaan 1989: The origins of towns in the Low Countries and the Pirene thesis. *Past and Present*, 122., 1989/1.
- van Werveke, Hans 1971: The rise of the towns. In Postan, Michael Moïsey – Rich, Edwin Ernest – Miller, Edward (szerk.): *The Cambridge Economic History of Europe III. Economic Organization and Policies in the Middle Ages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wollasch, Joachim 1999: Monasticism: the first wave of reform. In Reuter, Timothy (szerk.): *The New Cambridge Medieval History, III: c. 900 – c. 1024*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wright, Roger 1967: Linguistic standardization in the Middle Ages in the Iberian peninsula: advantages and disadvantages. In Trotter, David A. – Gregory, Stewart (szerk.): *De mot en mot: Aspects of Medieval Linguistics*. Cardiff, University of Wales Press.
- Wright, Roger 1982: *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool, F. Cairns.
- Wright, Roger 1991: The conceptual distinction between Latin and Romance: invention or evolution? In uó (szerk.): *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. London, Routledge.

Hajdu Helga

Írás és olvasás a korai középkorban*

általánosan ismert és elfogadott történelmi tény, hogy a korai középkorban az egyház, nevezetesen a kolostorok voltak a tudomány és a művészet egyetlen mentsvárjai. Világiak csak az egyház támogatásával és közvetítésével meríthettek koruk szellemi műveltségének forrásaiból. Ha előkelő laikusok néhányan ki is vették részüket koruk egyházi jellegű műveltségéből, a szellemi javak őrzésére és terjesztésére hivatott művészetet: az írás művészetét mégis csak a legritkább esetben sajátították el. Az írás és olvasás mesterségét a papokra és szerzetesekre hagyták. A nép széles rétegeiben az írás-olvasás meg éppen ismeretlen, csak messziről és félő tisztelettel csodált tudomány volt. A nép gondolatainak kifejezésénél csupán a szóbeli köz-

* A tanulmány egy példánya Hajdu Helgának az Országos Széchényi Könyvtárban 13 dobozban őrzött, rendezetlen és számozatlan kézírathagyatékából került elő. A tanulmány megjelenéséről nincs tudomásunk, az ötvenes évek elejének egyetemi írástörténeti kurzusaihoz igazodóan vagy tudományos fokozatának megszerzésekor önthette formába (legvalószínűbben: 1953-ban). Az írás egy az egyben követi 1931-es első könyvének, egykori pécsi szakdolgozatának, a *Lesen und Schreiben im Spätmittelalter* című munkának az első fejezeteit, gyakorlatilag annak kivonata, újabb mozzanatok beemelése nélkül. Mivel könyveinek magyar fordítása nincs, sokaknak a mostani közlés jelentheti az első találkozást a hazai szellemtörténeti iskola egyik különös sorsú alakjával. Hajdu Helga igényes megformálásra törekedett, a gépiratot számtalan ponton javította. A szöveg átírásakor csak a helyesírási, központoszási és gépelési hibákat javítottuk (névhasználatot csak egyetlen esetben), a római számokkal való három részre tagolást megtartottuk. A szakirodalomban ritkábban előforduló történeti személyek és fogalmak rövid magyarázatát lábjegyzetben adjuk meg. A szöveg gondozásában a Szegedi Tudományegyetem hallgatója, Bauer Katalin működött közre, a német nyelvű idézetet Katona Tünde, a latin nyelvűeket Gellérfi Gergő fordította. Köszönöm a kutatásban nyújtott segítséget az OSZK Kézirattára munkatársainak (Z. Karvalics László).

lésre szorult, költészetét és történelmét csak a szájhagyomány őrizte. Ez áll az V–XI. századig terjedő időre.

A kereszténység első négy évszázadában az egyszerű nép műveltségi foka még lényegesen magasabb, az írás és olvasás ismerete is elég gyakori, nem kivált a Római Birodalom területén, ahol az ókori világ műveltségének hagyományai még nem haltak ki végleg. Az egyház is jó szemmel nézte híveinek írni-olvasni tudását; a nép műveltsége azonban minden buzdítás ellenére fokozatosan hanyatlik, és a következő századokban az Európára zúduló népvándorlás, a nyomában járó gazdasági és politikai nyomorúság elsöpör mindent, ami ebből a laikus kultúrából még megmaradt, és a népet az írástudatlanság szomorú állapotába dönti. Az egyház igen sokat fáradt azon, hogy a népeket a pogányságból és a tévtanokból az igaz hit világosságára vezesse, hogy azonban egyszerű híveit más szellemi ismeretekre, így az írás és olvasás művészetére is tanítsa, arról a korai középkor idején még nem lehetett szó. Az egyszerű nép sokáig, egészen a XII. századig, néma tespedésében nem is törekedett magasabb szellemi javak elérésére, megelégedett az egyház szóbeli tanításával és a legfontosabb hitigazságok ismeretével.

Mivel magyarázhatjuk mégis, hogy a XII. századtól kezdve az alsó nép körében egyre élénkülő törekvés mutatkozik az írásnak és az írás közvetítette tudásnak az elsajátítására? Hogyan alakul az a fokozatosan erősödő szellemi mozgalom, mely a késői középkor, azaz a XIV–XV. század virágzó népszerű íráskultúrájához vezetett, és mik a középkor végi írásbeliség megnyilatkozásának formái? Ezekre a kérdésekre óhajtanék feleletet adni.

Az írás- és olvasástanulás vágyának első csírait azokban a vallási, eretnek színezetű mozgalmakban kell keresnünk, ahol a népet nem elégitette ki többé a hivatalos egyház által nyújtott szóbeli tanítás, hanem a vallás írott forrásaira akartak visszamenni, hogy közvetlenül az írott kinyilatkoztatásokból merítsék hitüket. A középkor eretnekmozgalmai közül elsőnek a katharok, vagy ahogy némely vidéken nevezték, az albigensek, majd a valdensek szektája hangoztatta az evangélium egyházi közvetítéstől független ismeretének áhítozását. Akik ehhez a mozgalomhoz csatlakoztak, csaknem mind az alsóbb néposztályok fiai voltak, szegények és tanulatlanok, írni és olvasni nem tudtak. De a soraikból kikerülő eretnek vándorpapoknak már voltak román szentírásfordításaik, melyek segítségével az evangélium szavait a hívők emlékezetébe vették, voltak könyveik, melyekben tévtanaikat az egyház tudósaival szemben védelmezték. Kezdetleges, népies írásbeliség nyomait ismerhetjük fel a katharok eretnekségében. Szektájuk korai elpusztulásra volt kárhóztatva, de a földhözragadt, szegény nép újonnan ébredt vágya Isten írott szava után észrevétlenül és titokban egyre

tovább terjedt, és nemsokára, még a XII. század végén a valdensek eretnekmozgalmával tört újra felszínre.

Már az első lépések, melyeket Waldes¹ lyoni kereskedő az új mozgalom megindítására tett, az írásbeliség jegyében történtek. (Az evangélium négy tanácsa szerinti életet a tanulatlan nép között propagálja, és ezt a Szentírás közvetlen ismeretének terjesztésével akarja elérni.) Lefordíttatja a nép nyelvére az evangéliumot és az Ószövetség több könyvét, ezeket maga is buzgón tanulmányozza. Hogy tanításánál a betű milyen fontos szerephez jutott, ennek mintegy szimbolikus kifejezése az a tény, hogy könyvet, éspedig provencal bibliafordítást tartanak a kezükben, Waldes követségbe küldött hívei, amikor 1171-ben III. Sándor pápa elé lépnek, és arra kérnek engedélyt, hogy bár egyszerű laikusok, ők is prédikálhassanak a népnek. A pápa megtagadja kérésüket, munkásságukat eretnekségnek bélyegzi, de a mozgalom titokban mégis tovább terjed, a bibliafordítások száma nőttön-nő, az eretnekek titkos összejövetelekre gyűlnek össze, hogy ott fordításaikból, épületes kis könyveikből egymásnak felolvassanak, és saját írásaikra és olvasni tudásukra támaszkodva megvessék és kigúnyolják az alsó papság együgyűségét. Így olvassuk ezt III. Ince pápának 1199-ben az eretnekség letörésére irányuló rendeleteiben, ezt árulják el az egyház tudósainak a szekta ellen írott értekezései. Nem szabad azonban túlbecsülni ezeket az adatokat. A valdensek nagy része mégsem sajátíthatta el az olvasás művészetét, hanem megelégedtek azzal, hogy a Szentírás egyes részeit szóbeli közvetítés útján véssék emlékezetükbe, ebben viszont nagy és az egyháziak által is megcsodált ügyességre tettek szert. A Biblia ismeretét legtöbbjük tehát nem közvetlenül a könyvekből, hanem olvasni tudó vándorpapjaik, a barbok segítségével és kölcsönös tanítás útján szerezték: „*parvi et et magni, nocte et die, non cessant docere et discere*”² – mondja róluk Pseudo-Reinner 1260 és 1270 között. Ez a szóbeli tanítás és térítés szolgálhat magyarázatára annak a ténynek, hogy az eretnekek ellen indított inkvizíciós perek interrogatóriumaiban³ az egyszerű valdens hívektől sohasem kérdezik a bírák, vajon rejtegettek, ajándékoztak vagy kölcsönöztek-e egyáltalán gyanús könyvet. A barbok viszont, bár ők is együgyű, tanulatlan emberek voltak, kőművesek, jobbágyok, parasztok, kevés kivétellel mind tudtak írni és olvasni.

¹ Pierre Valdes (1140 k.–1218), a valdens mozgalom megalapítója és névadója. A név írásmódja eltérő. Noha a Valdes a leggyakoribb, a Waldus, Valdo vagy Peter Vald változatok is használatban vannak. Hajdu Helga következetesen a Waldes írásmódot alkalmazza, könyvében és itt is, ezért ezen nem változtattunk (Z. K. L.).

² „Kicsik és nagyok, nappal és éjjel, nem szűnnek meg tanítani és tanulni”.

³ Kihallgatási jegyzőkönyv.

Úgynevezett eretnek iskolákban tanulták meg az olvasást, gyakorolták a könyvírást. Vándorlásaiknál a barbok mindig vitték magukkal az evangéliumnak legalább egy példányát, azon kívül még más vallásos könyveket is, melyeket maguk készítettek, kompiláltak vagy másoltak és ezeket osztogatták és áruba is bocsátották. Nem testes, értékes kötetek a ránk maradt valdens könyvek, hanem vékony, igénytelen, a sok használattól elkopott írárok ezek, melyeket csekély pénzért lehetett venni, és könnyen elrejtteni be nem avatottak, vagy árulók szeme elől. A valdens barbok meg voltak győződve az olvasásnak, mint vallásos cselekménynek az üdvösségéről. Híveiknek nemcsak a szemlélődést, hanem a „lectio continuát”, a szüntelen olvasást is ajánlják. Bár az olvasás hasznossága melletti érveiket főleg katolikus íróktól kölcsönözik, és a „lectio continua” a középkori terminológia szerint felolvasást, meghallgatást, sőt átgondolást is jelenthet, mégis nagy fontosságú az a körülmény, hogy a szent könyvek önhatalmú olvasásának követelményét és jogát az egyszerű népre is kiterjesztik.

A valdens szekta jelentőségét a középkori laikus írásbeliség kialakulásánál emeli tehát, hogy a vallásos megújulástól áthatott és az írás szavait olvasó valdens hívők, férfiak és asszonyok egyaránt, a szegény földművesek és iparosok osztályaihoz tartoztak. Nagy számban és széles területen lettek ők az önálló írás és olvasás vágyának hordozóivá és hirdetőivé. Kiindulva Dél-Franciaországból és Felső-Itáliából, a valdens mozgalom kiterjedt Németországra, Ausztriára, Csehországra, sőt Magyarországra is.

Amíg az eretnek mozgalmak a Szentírás ismeretének a vágyát fakasztották a népben és ezzel az írás-olvasás mesterségét is népszerűvé tették, addig az egyház részéről is megnyilvánult az a törekvés, hogy az eretnek agitátorok kezéből kiragadjon a nép szellemi vezetését, és hogy a populus laicus tanítását és művelését ezentúl maga lássa el. A ferences rend állt ennek a feladatnak a szolgálatába. Az eretnekségek inkább vidéken, faluhelyen találtak termékeny talajra, a Ferenc-rendiek ellenben különösen a városi nép szellemi vezetésén fáradoztak. Missiójukat, ahogy Holzapfel⁴, a franciskánus mozgalom történetírója mondja: „az istentisztelet és iskolák híján, teljesen elhanyagolt és lezüllött városi polgárok és proletárok között teljesítették”. A nép tanításánál főleg a szentbeszédet alkalmazták, az élő szót, mert ez még a legeggyűzőbb és legműveletlenebb hívő számára is érthető maradt. A XIV. századtól azonban a kolduló barátok is felismerték a népnél az írás szomjúhozá-

⁴ Heribert Holzapfel (1868–1936) a ferences rend tagja, a teológia doktora. Legfontosabb műve, a *Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens* (Kézikönyv a ferences rend történetéhez) 1909-ben jelent meg.

sát, és népies épületes olvasmányok készítésén meg terjesztésén dolgoznak. Laikus körökben is, különösen a harmadrendieknél⁵, az írás mesterségének gyakorlására buzdítottak. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy számos Ferenc-rendi szerzetes, mint például Berthold von Regensburg, a nagy hitszónok,⁶ határozottan tiltakozott az önhatalmú laikus olvasás ellen, mert az eretnokség veszélyétől féltette az olvasókat.

A ferences mozgalom mindjárt keletkezésétől fogva szolgálta Isten igéjének hirdetését a népnél, a társadalom páriáinak tanítását és fel-emelését. A középkori egyházon belüli hitélet másik nagy mozgatója, a misztika első, XII–XIV. századi időszaka inkább arisztokratikus jellegű. A misztikusok az élet zaja előtt a kolostorok magányába menekülnek, itt élnek elmélyült hitüknek. Gondolataiknak közlésére a kolostor zárt közösségében elegendő az élőszó. Az írott szót nem is tartják lényegesnek, nekik a Szentírás is csak lépcső, segédeszköz Isten közvetlen szemléletéhez. Maradt ugyan ránk már ebből az időből is egy egész sor misztikus írás, de ha közelebbről megvizsgáljuk keletkezésük körülményeit, azt látjuk, hogy többnyire belső ellenkezéssel íródtak. A misztikusok csak felsőbbségük parancsára vagy barátaik unszolására, nem pedig önként vetették papírra vallásos élményeiket, mert a betűt lényegtelennek, idegenszerűnek érezték. Mindamellet tudatos előttük az írásnak gondolatörző és -terjesztő hatalma. Amikor a misztika kilépett a kolostorok falai közül és a laikusok körében is kezdett hódítani, a misztika hitszónokai, mint például Sause és Taylor, kénytelenek az írott szót is segítségül hívni, hogy a tér és az idő korlátait áthidalva tanításukat a távollévők és a késő utódok számára is gyümölcsözővé tegyék. Írásos megnyilatkozásaik azonban mindig az élőszóhoz maradnak hasonlóak; traktátusaik kedvelt formája a dialógus, prózájuk át van itatva retorikai elemekkel. Irodalmi formáik pedig, mint a Szentbeszéd, az ehhez közel álló értekezés, az önéletírás és a levél a gondolatközlés legegységesebb módjait engedik meg. Előrehaladott írásbeliségükről tanúskodnak: a végső kiadás, mások műveinek rendszeres kiadása és az elhunyt rendtárs írói hagyatékának gondozása.

A XIV. századtól kezdve a misztika fokozatosan demokratizálódik, és a bensőséges vallásosság áhítozása újult erővel szítja a laikusoknál a betű szomjúhozását. A misztikusok vulgáris nyelven írt vallásos könyveket nyújtanak a hozzájuk szegődő hívőknek, és a laikusok lelki olvasmányát az egyház nagyjainak támadásaival szemben is védelmükbe

⁵ Világiak, akik nem tesznek ugyan szerzetesi fogadalmat, de nyilvánosan fogadják, hogy valamelyik rend szellemében apostoli életet élnek.

⁶ Berthold von Regensburg (1210–1272) útjai során eleven és szemléletes beszédeket tartott, többek között keresztes hadjáratot is hirdetett. Sírja kegyhellyé vált.

veszik, sőt a nép szabad és önálló bibliaolvasásának követelésétől sem riadnak vissza.

A német misztika szellemében gyökerezett az az új vallásosság is, mely a XIV. század közepétől fogva a Németalföld területén *devotio moderna* néven kezdődött,⁷ és amelynek a Gerhardt Groote által alapított *confraternitasok* lettek terjesztői. Azok a laikusok és klerikusok, akik mint *fratres communis vitae* egyesültek a testvérházakban, életideájuknak nem a tétlen szemlélődést, hanem az aktivitást vallották. A lelki élethez legmértöbb foglalkozásnak az írást tekintik, és a betű szolgálatába állnak. Könyvek gyűjtését, készítését és terjesztését vállalják feladatuknak, és a népnél a könyv szeretetét akarják éleszteni. Írás és olvasás lesz az egész mozgalom fenntartójává és éltető elemévé. Maga Gerhardt Groote⁸ rajongó szeretettel csüngött a könyveken. Az első *confraternitas* megalapítására is valószínűleg egy könyvközöség létesítése adta az eszmét. Groote maga beismerte, hogy: „*semper sum inutilis, semperque avarus et peravarus librorum*”⁹. A nép lelki vezetését két módon látja el: vándorprédikációk útján és épületes olvasmányok terjesztésével. Utazásainál mint legfontosabb poggyászt mindig egy egész tonna olvasmányt visz magával. Fordításai messze földön elterjednek és a nép szellemi életének kialakulására mélyenjáró befolyást gyakoroltak.

A *fratres communis vitae* kongregációiban az írás *nobile officiumát*¹⁰ határozott szervezet szerint teljesítik. Mellőzve a könyvek írásánál követett szabályaik részletezését, itt mint legjellemzőbb elvüket csak azt emeljük ki, hogy merő ellentétben a középkori felfogással, mely díszes, illusztrált, pazar módon bekötött könyveket kedvelt, a fratresek az egyszerű, de szövegileg kifogástalan kéziratok előbbrevalóságát hangsúlyozták. A könyv náluk már nem a kiváltságosok ritkaság és anyagi érték gyanánt féltve őrzött kincse, hanem olcsó, külsőleg talán silány, belsőleg annál értékesebb tömegcikk. Mint példát arra, hogy életük mennyire át volt hatva az írás jelentőségének gondolatától, felemlíthetjük, hogy a *confraternitasok* néhány tagja belső megtérésekor, vagy amikor a közösségbe belépett, az új élet programját írásban rögzítette,

⁷ A mozgalom célja a katolikus egyház erkölcsi megújítása volt. Iskoláikban tanult többek közt Luther Márton, Kálvin János, Erasmus és Loyolai Szent Ignác is.

⁸ Gerhardt Groote (1340–1384) a *devotio moderna* mozgalom alapítója. Hitszónokként a kor erkölcstelenségeit ostorozta, míg 1383-ban eltiltották a prédikációtól.

⁹ „Örökké haszontalannak érzem magam, és mindig szomjazom, módfelett szomjazom a könyvekre.”

¹⁰ Nemes kötelezettség.

hogy jó szándékait, mintegy az írott szó bilincseibe verve, megmásíthatatlanná és mindenkorra érvényessé tegye.

Nem csak a könyvek készítésére és szerkesztésére, hanem azok olvasására vonatkozólag is határozott elveket vallottak a devotusok. Szerintük az olvasás végső célja mindig a lélek felemelése legyen Istenhez. Hajlandóak a lelki olvasmányt nemcsak az egyháziak, hanem a világiak életében is fontosabbnak tartani a szóbeli tanításnál, ami a XIV–XV. században még merész gondolat. Többé nem a szóról szóra, könyv nélkül emlékezetbe vésett szöveg, hanem az ismételt olvasás által szerzett és így mindig újonnan átgondolt tudás számított értékeesebbnek. A késői középkorban a szem már megszokta, hogy az íráson függjön, és hogy a betűket fürgén kövesse pergamenen vagy papíron; az olvasás már nem kerül olyan nagy szellemi megerőltetésbe, mint egy-két évszázaddal ezelőtt. A középkor végi ember olyan gyakorlotságra tett szert az olvasásban, hogy egyes devotus írók már szükségesnek is tartják, hogy híveiket a felületes gyors olvasástól, a mohó olvasási vágytól óvják, és hogy tiltakozzanak az ellen, hogy olvasóik csak hanyag átlapozás és egy pár oldal átfutása után egy könyvet számukra elintéztnek tekintsenek.

Nemcsak könyvek készítésével és kiosztásával, hanem iskolai tanítással is terjesztették a devotusok az írás-olvasás kultuszát. Iskoláikban, melyekben a szegény nép fiait is díjtalanul oktatták, olvasni úgy tanították, hogy a tanár felolvasta a szöveget, a tanulók utánamondták, majd ismételten lemásolták, hogy a szöveget és a betűk formáját minél könnyebben vessék az emlékezetükbe.

Buzgó munkásságukkal a *fratres communis vitae* elérték azt, hogy Németalföld majdnem minden városában alakultak a polgárok közt egyesületek, ahol kölcsönös épülés céljából jámbor könyveket olvastak fel egymásnak. Joggal mondhatta Johannes Busch a XV. század közepén, hogy „*principes enim terré communis populus viri et femine per totum mundum libros multos habent in vulgari teutonico conscriptos, legentes in eis et studentes...*”¹¹

A confraternitasok virágzásának a reformáció vetett véget, legfontosabb kongregációik szekularizálásával meg is szűnt az a befolyás, melyet a középkor végi írásbeliség kialakulására két évszázadon keresztül gyakoroltak.

Mialatt a *devotio moderna* mozgalma a német birodalom nyugati részén hódított meg nagy embertömegeket az írás és olvasás számára,

¹¹ „Világszerte sok népi német nyelven írott könyve van férfiaknak és nőknek, s azokat olvassák és tanulmányozzák.” Johannes Busch (1399–1480 k.) az ágostoni szerzetesrend prépostja és megreformálója, aki a Közös Élet testvériséggel is kapcsolatban állt.

addig a birodalom keleti részén a huszita reformáció véres drámája játszódott le; a cseh nép tűzzel-vassal szerzett érvényt forradalmi eszméinek, melyek súlypontja a laikus biblicizmus követelése, ezáltal nemzeti irodalomhoz és népies írásbeliséghez jutottak. Csehországban már az egész XIV. század folyamán termékeny talajra találtak a különféle eretnek agitációk, míg végre a XV. század elején wycliffita írások recepciója kiobbantotta a cseh reformáció mozgalmát. A csehek csakis könyvbeli közvetítés útján ismerhették meg Wycliffe eszméit.¹² Rövid időn belül a wycliffita írások nagy mennyiségben elterjedtek szerte az országban, és amikor Prága püspöke 1410-ben máglyán akarta ezeket elégettetni, a kéziratoknak csak elenyésző része vált a lángok martalékává. Husz, aki mindenben híven követte nagy angol mesterét, cseh bibliafordítással akarta megajándékozni a népet, és hogy a nép vallásos műveltségét emelje, latin nyelvű írásaiból vulgáris „*populi simplici*” ajánlott kivonatokat készített. A hitújító mozgalom átjárja a legalsóbb rétegeket is. Azoknál, akik nem tudtak olvasni, még a szóbeliség eszközei, izgató beszédek, tendenciózus dalok szolgálták a forradalmi eszmék terjesztésére, de az olvasni tudóknak a vezetők már röpcédulákat, értekezéseket, proklamációkat nyomtak a kezükbe. A Bibliát mindenki maga olvassa és magyarázza, így a betű iránti érdeklődés egyre fokozódik, és az írás-olvasás mesterségének elsajátítása az egyszerű pórál is mindennapi követelménnyé válik. Az olvasás a cseh eretnekek között idővel olyan általánossá lett, hogy ellenfeleik ezt csak az ördög cimboraságának tulajdoníthatják. A könyvnyomtatást is ügyesen használták fel saját céljaikra. Az 1500-ig Csehországban megjelent nyomtatványok túlnyomó része heretikus¹³ eredetű.

II.

Amint láttuk, a katharok, valdensesk és husziták eretnek mozgalmait a népnek a Szentírás önálló olvasásának vágya keltette életre. Mi volt azonban a katolikus egyház álláspontja a népies biblicizmus, a vulgáris szentírásfordítás kérdésében? Ismeretes, hogy az egyház a középkor folyamán egészen a XIII. századig semmiféle rendelkezést nem tartott szükségesnek, hogy a világiak bibliaolvasását korlátozza vagy felülvizs-

¹² John Wycliffe (1324–1384). Hajdu Helga – ahogy könyvében is – a Wiclef és wiclefita szavakat használja, javítani tartottuk szükségesnek a bevett Wycliffe és wycliffita formára (Z. K. L.).

¹³ Eretnek, egyházellenes.

gálja. Csak amikor Provence-ban és Felső-Olaszországban a laikus nép Szentírás utáni áhítozása először tört ki, és az egyház már féltette tekintélyét az eretnekektől, csak akkor léptetett életbe rendelkezéseket, melyek az önhatalmú bibliaolvasást és a gyanús könyvek terjesztését a veszélyeztetett vidékeken betiltották. Az eretnekségtől való iszonyodással magyarázhatjuk meg, hogy az egyházi körök oly gyakran gyanakodva nézték az írás-olvasás művészetének elterjedését a nép közt. A laikus olvasmányok elleni egyházi állásfoglalás világlik ki IV. Károly luccai rendeletéből (1396) és Mainzi Berthold egész Németországra jogérvényes Edictumából, melyet már a veszélyes nyomtatott könyvek elnyomására adott ki 1485–86-ban. Ezzel szemben mindig akadt tekintélyes egyházi férfiak, akik jóakaratóan helyeselték a népnyelvre lefordított Szentírás használatát, és az egyházon belüli vallásos mozgalmak, mint a misztika és a devotio moderna is lándzsát törtek a laikus biblicizmus mellett. Akárhányszor hangozott is el a középkor folyamán vélemény az önálló bibliaolvasás engedélyezése mellett vagy ellen, annyi bizonyos, hogy a hivatalos egyházi nézet szerint a hitigazságok közvetítésére elegendő a hitszónok élő szava. A bibliaolvasást nem tartották okvetlenül szükségesnek az üdvözüléshez, és csak akkor ismerték el hasznosnak, ha az egyház vezetése és felügyelete mellett, visszaélések nélkül történt.

Eltekintve azonban a biblicizmus kérdésétől, a katolikus papság a középkor két utolsó századában maga is gondoskodott arról, hogy híveinek kellő szellemi táplálékot nyújtson. Töméntelen sok az a plenárium¹⁴, epistolare¹⁵, zsoltár, imádságos és épületes könyv¹⁶, mely a reformáció előtt kézirat vagy nyomtatvány alakjában, papok tollából vagy legalábbis az egyház hallgatóságos bejegyzésével látott napvilágot. Az eretnek mozgalmaktól távol álló hívóknak tehát rendelkezésére állt olyan olvasási anyag, mellyel egyre fokozódó olvasási kedvét kielégíthette, és az istentisztelet és a szentbeszéd tanulságait házi olvasmánnyal kiegészíthette. „*Gee mit in die predig, kauff ein Buch und lies selber*”¹⁷ – tanácsolja egy plenárium 1514-ben. A laikusok olvasása a kegyelemszerző és jámbor foglalkozások közé lépett. A XV. századi gyónási tükrökben és tízparancsolat-magyarázatokban a vasárnapi mise

¹⁴ Naptárszerű könyv, mely összefoglalja az év vallási eseményeit és azok történetét, illetve a hozzá fűződő szokásokat, teendőket.

¹⁵ Az apostoli levelekből, cselekedetekből, az apokalipszisziből vagy az Ótestamentumból vett részletek, amiket az egyházi szertartás során a lektor, később az alszerpap felolvas.

¹⁶ A hívők hitének megerősítésére szolgáló íráskönyvek gyűjteménye.

¹⁷ Menj el a prédikációra, végy egy könyvet, és olvasd magad!

és a prédikáció kötelező meghallgatásának említésénél már a vasárnapi lelki olvasmány is szóba kerül.

Az írás-olvasás elsajátításának eddig felsorolt vallásos indítékai mellett természetesen világi erők is működtek közre a középkori írásbeliség kialakulásában. A pénzgazdaságnak a XIII. században kezdődő megerősödése, az ipar és a kereskedelem felvirágzása magával hozta, hogy a nép művelődési vágya fokozódott, és hogy a városi polgár számára az írás, olvasás és a számolás képessége nélkülözhetetlenné vált. Tisztára gyakorlati célt szolgáló, az egyház latin nyelvű szövegeitől független nyilvános és zugiskolák létesülnek a nagyobb kereskedelmi városokban, ezek közvetítik az elementáris diszciplínák ismeretét. A gazdasági és jogi viszonyok folytán a levelezés a XIV. században addig nem is sejtett méreteket ölt, írásos okmányok válnak szükségessé, jogi könyvek és formulárék készültek nagy számban a latinul nem tudó, de az olvasásban jártas polgárok számára.

A népek szórakozás utáni vágya is növelte az írás-olvasás térhódítását. A XII–XIII. században a nép az irodalommal szemben teljesen receptív, mesemondók, regösök, histriók¹⁸ közvetítik nekik az eredetileg felsőbb körök számára készült irodalmat. A XIV. századtól kezdve a nép már maga éneкли dalait, már maga nyúl a könyv után.

A betű elterjedését a középkor utolsó, erjedő korszakának szellemi izgatottsága is előremozdította. Forradalmi nyugtalankodások, vallásos járványok, gazdasági válságok megrendítették a népet a legsőbb rétegéig. A belső és külső nyomorúság közepette az egyszerű polgár is bön-gészni akarta a röpcédulákat és a politikai felhívásokat, kutatni akart a könyvekben, hogy gondjaira és kételyeire választ nyerjen. Az írott szó ekkor hatalmi eszközzé, a publicisztika pedig a népegész szellemi vezetője lett. A betű mindenhatóságát és sokszor káros hatását az egyház is megérezte, különösen eretnek bujtogatás idején. A veszélyes műveket üldözi, elégetésre kárhóztatja, a könyvnyomtatás feltalálása után pedig preventív cenzúrát szervezett kiirtásukra. Mégsem tudott az egyház a világi irodalom egyre fokozódó árjának gátat vetni. Néhány évtizeddel Gutenberg találmánya után, a nép nagy tömege mindinkább otthagya az egyház nyújtotta szent irodalmat a szórakoztató olvasmányok kedvéért, a világi nyomtatványok száma ezért nőttön-nőtt a vallásosak rovására. A középkori szellem szekularizációja tehát itt is észrevehető.

¹⁸ Színész, csepűrágó.

III.

Végigkísértük a népies írás-olvasás kialakulását a tizenkettediktől a tizenötödik századig. Ha most a középkorvég írásbeliségének formáit tesszük vizsgálatunk tárgyává, meg kell ismételnünk azt az állítást, hogy a XIV–XV. században az írás és az olvasás az alsó nép köreiben is végleges polgárjogot nyert, hogy az írott és nyomtatott szó hatalommá lett az ember életében. Az emberek nem függenek többé az írott szó röpke voltától, megragadhatták és a betű bilincseibe verhetik. Amit eddig csak szájról szájra adhattak tovább és őrizhettek meg, az most az írás absztrakciója által holt betűvé lesz, hogy az olvasó számára mindig új életre keljen.

Vajon a késői középkor embere az írásjelle merevedett hangot újból mint hangot reprodukálta, vagy pedig némán, csak szemével olvasta? Az ókor embere számára a hangos olvasás magától értődő volt, akkor is, ha egyedül volt. Ezt a szokást a középkor is örökölte, és egyes nyomai még a reneszánszban is felkutathatók. A középkorban az olvasás többnyire felolvasást jelentett, hallgató közönséget tételezett fel. Az olvasás művészetének széles körű elterjedésével azonban az izolált olvasó is megszokta a néma olvasást, így az azelőtt auditív-vizuális jellegű olvasás tisztán vizuális jelenséggé változott. Az olvasás megnémulása a középkori vers- és szóművészet hanyatlását és a prózai irodalom előrenyomulását hozta magával. Csupán az imádságok olvasásánál tartotta fenn magát még sokáig a hangos, tagolt olvasás, az imádságos könyvek a szóbeliség több jellemvonását a középkoron túl is megtartották, a katolikus liturgia a középkori hangos, énekszerű olvasást máig megőrizte. A XIV–XV. században a hangos és a néma olvasás egymás mellett állnak fenn, az utóbbi azonban az előbbi rovására egyre terjed. Irodalmi és vallásos művekben a már az ókorban is használt, „*legere et audire*” formulája minduntalan visszatér. Az olvasás tempója az olvasás elnémulásával lényegesen meggyorsult. A nehézségek, amelyeket a kézirat olvasójának rövidítések és olvashatatlanság következtében le kellett küzdenie, a nyomtatott könyveknél lényegesen megcsappantak. A szerző sokszor óva inti olvasóját a felületes olvasástól, és az izolált olvasónak azt ajánlja, hogy a nehezebb fejezeteket ismételten tanulmányozza át. A horáriumok¹⁹ a hívőknek a nap egyes szakaszaira meglehetősen nagy adag imádságot írnak elő olvasásra. Az írók a könyvek kezelésében is bizonyos ügyességet és jártasságot tételeznek fel az olvasónál.

¹⁹ Más néven hóráskönyvek. Az adott napszakra esedékes imákat tartalmazták laikusok számára.

Utalások előző helyekre gyakoriak. Az olvasó segítségére van rendelve a lapszámozás, a fejezet cím és a tartalomjegyzék. A két utóbbi újítást jelent a középkori könyvekkel szemben, a regiszter jogosultságát egy XV. századi szerző még külön hangoztatnivalónak véli.

A késői középkor könyveinek terjedelmére vonatkozólag két ellentétes irányzatot különböztetünk meg. Egyrészt a matéria bővítése, feldagasztása a fokozott olvasási kedvnek megfelelően, másrészt a nagyobb terjedelmű szövegek fölaprozása, rövidítése és egyszerűsítése, különösen ott, ahol a papságnak szánt mű a nép számára is hozzáférhető könyvvé alakul át. Az olvasás demokratizálódott, és a nép már elengedhetetlen követelménynek kezdte tekinteni ismeretét. Azoknak, akik előle elzárkóztak, az írók már élénk szemrehányást mertek tenni.

A XV. század egyszerű polgáránál azonban az olvasás és az írás ismerete nem mindig járt karöltve. Sokan megtanulták ugyan, hogy hogyan kell szemmel követni a betűket, de nem mindegyikük értett ahhoz, hogy gyakorlatlan kezét az írás mesterségéhez idomítsa. Mindamellett a XV. század az írásmesterség népszerűsítésében nagy lépést tett előre. A X. és a XI. századra jellemző a gyakorlati íráshasználat ritkasága, az írás csak tudományos és egyházi célokat szolgált. Még a XII. és XIII. században is a papságra korlátozódik az írástudás, csak a XIV. században hatolt a világiak körébe is. Lovagok és tehetős polgárok, később már a szegények is toll után nyúlnak, és nem szorulnak többé egyházi kiképzésben részesült íródeákokra. Nagy kedvüket lelték a szokatlan mesterségben. A XV. század második felében egyenesen írási lázról beszélhetünk. Sokat és szívesen írtak, többé ugyan nem a középkori írószerzetes gondos, aprólékos betűivel, hanem a papíron gyorsan átsikló tollal. Az írás egyénibbé és folyékonyabbá lett. Írni egyszerűen megszokott és hétköznapi dolog volt már a középkor végén, de ha az írás szent célokat szolgált, érdemszerző volt, akár csak az olvasás. Ha Isten dicsőségének növelésére történt, vasárnap is megengedett volt. Annak ellenére, hogy az írás nagymértékben profanizálódott, a nép mégis megtartotta régi, babonás hitét a betűk és a leírt szavak mágikus hatásában, írott amulettel, varázsigékkel űzött babonák a tanúbizonyságai ennek a hitnek.

A könyv mint ilyen, a középkor idején szakrális jelleggel bír, különösen a középkor elején, amikor a világiak hozzá voltak szokva, hogy a magukban is értékes könyvekre, amik csaknem kivétel nélkül szent férfiak írásait tartalmazták, féltő tisztelettel tekintsenek. A könyvnek mint megszentelt tárgynak a képzele képes hasonlatokra és a könyv alkotórészeinek allegorikus értelmezésére vezetett. Könyvekkel űzött különböző babonák, a féltő gond, amellyel az apáról fiúra szálló családi Bibliát körülvezték, könyvek és könyvtárak adományozásának gyakorisága, mindezek a vonások a könyv tiszteletéről tesznek bizonyosságot.

Emellett a könyvek ára csökkent. A tömegprodukciónál a legszegényebbek is könnyen vehettek kéziratot vagy nyomtatványt. A városi vagy kolostori könyvtárak a középkor végén az egyszerű világi számára még csaknem hozzáférhetetlenek maradtak, olvasási vágyukat tehát maguk szerezték könyvekkel voltak kénytelenek kielégíteni. A könyv külső értékének csökkenése azonban magával hozta, hogy az írás ezennél a nép életében mélyenjáró hatást tudjon gyakorolni. A középkor végi népies írásbeliségben kell keresnünk annak a mérhetetlen fontosságú jelenségnek a gyökereit, hogy a betű az újkor szellemi életének leghatalmasabb tényezőjévé, kultúránk alapjává és hordozójává vált.

A sárospataki Rákóczi-vár ©Fortepan/Kurutz Márton

A tudásátadás útjai a magyarországi kriptográfiai gyakorlatban*

akora újkori magyarországi titkosírás-használat messze túlterjeszkedik a diplomácia rejtjelezési gyakorlatának helyszínein, céljain, és eszközeiben is gyakran különbözik tőle. Az egymással levelező uralkodók, hercegek és követek a XVI–XVII. században egyre inkább a homofonikus – egy-egy betűnek több rejtjelszimbólumot megfelelő – ábécéket, valamint kódszavakat, szótagjeleket és semmit sem jelentő nullításokat alkalmazó kulcsokat használtak diplomáciai, politikai tartalmú leveleikben (Láng 2011a). Hasonlóan kidolgozott homofonikus rendszert alkalmazott II. Rákóczi Ferenc lengyel politikustársával és szeretőjével, Elżbieta Helena Sieniawskával, a lengyel palatinus nejével folytatott francia nyelvű korrespondenciájában szerelmi ügyek egyeztetésére (Markó 1936). A fejedelem tábornokai, Károlyi Sándor és Bercsényi Miklós a harctéren már jóval egyszerűbb eszközzel, egy könnyen megfejthető, grafikus jelekből álló monoalfabetikus (azaz egy betűnek minden esetben egyetlen jelet megfelelő) táblával egyeztették hadi ügyeiket.¹ Ennél is egyszerűbb módszert választott száz évvel korábban Balassi Bálint, aki családi ügyeinek intimitásait olyan titkosírásban rejtette el, amelyben az ábécé első felének betűi megfelelnek az ábécé második fele betűinek és fordítva (Balassi 1974, 260–271, 391–394; Révay 1974, 41–46; 1978, 69–73). Azonban még ennél is vol-

* Kutatásaimat az OTKA K 101544, a TÁMOP - 4.2.2.B-10/1–2010-0009 és a Bolyai Ösztöndíj támogatta, a cikket a Collegium de Lyon vendégszeretetét élvezve fejeztem be. A cikkhez fűzött megjegyzéséért Kerekes Dórának mondok köszönetet.

¹ Károlyi kulcsa Bercsényivel: Hadtörténeti Levéltár E. 1705/18, egymáshoz írt leveleik: Hadtörténeti Levéltár E. 1705/5, 6, 03, 16, 17. Bercsényi kulcsa Rákóczival: Rekonstruálva: AR I. oszt. 4. köt. Melléklet.

tak egyszerűbb eszközök: Illésházy István 1605-ben feleségéhez, Pálffy Katalinhoz intézett magánlevelében a mássalhangzókat nem, csak a magánhangzókat változtatta meg, azokat is egy jól felismerhető rendszer keretében (Vadai 1991, 183–189). Szaniszló Zsigmond 1682–1711 között írt részletes naplójában szintén magánjellelű titkokat kódolt, pénzügyi részleteket, egyes neveket, szabadosabb megjegyzéseit és felesége félrelépését. Illésházyhoz hasonlóan gyakran csak a magánhangzókat változtatta meg – pusztán ránézéssel meg lehet fejteni (Torma 1889, 230–269, 503–522, 708–727; 1890, 77–101, 307–327, 493–510, 757–770; 1891, 267–295). Hasonlóképp magántitkokat rejt el Haller Gábor 1630–1644 között írt naplójában, iszákosságának, házassági tervének és éjszakai vágyainak részleteit, és bár két titkosítási módszert is használ, egy szabadkőműves-rejtjelre emlékeztető négyzetekből és pontokból állót, valamint egy másik, betűtranszpozíción (betűkeverésen) alapulót, a kötet végén a biztonság kedvéért megadja a kulcsot, és elmagyarázza a betűkeverés módszerét (Szabó 1862 IV, 1–103).

Honnan szerzik ezek a történelmi szereplők a titkosírással kapcsolatos ismereteiket, a rejtjelezés technikai tudását?

A középkori és a kora újkori tudománytörténeti kutatásokban az utóbbi két évtizedben a tudásátadás módjai és csatornái, különös tekintettel a technikai tudásátadásra, igen fontos kutatási területté váltak.² Vajon a tudásátadásnak írásos (könyveken, leveleken keresztül történő) vagy személyes (iskolai, mester-tanítvány kapcsolat általi) útjai az elsődlegesek? A technológiai tudás transzferjének tömeges (teljes szakmák képviselőinek mobilitásán alapuló) vagy egyedi (egy-egy kézművesek, mérnökök, technikai szakemberek költözésén, vándorlásán keresztül) módjai vannak? Hogyan zajlik a tudásátadás azokban a szakmákban, ahol az elméleti és gyakorlati módszerek részletei könnyen és explicit módon írásba foglalhatóak, és hogyan ott, ahol a képesség általi tudásnak csak implicit, gyakorláson és beletanuláson keresztüli módjai adóttak (Verna é. n.)? Lehetséges-e egy technika múltbeli terjedésének követése különböző földrajzi területeken és több tudásátadó közösségen, intézményen, piacon keresztül? Milyen módon léptek interakcióba a közvetítő közösségek az adott technológiai tudással, és hogyan változtatták azt meg, miközben lefordították és alkalmazták saját lokális szükségleteikre? Hogyan befolyásolta az elterjedést a szükségképpen fordítás (Ehmer 1997, 172–199; Cotte 2004; Epstein 2004, 1–30)?

² A kérdéskör szakirodalmáról és kutatási módszereiről lásd az alábbi áttekintő cikket: Hilaire-Pérez–Verna 2006, 536–565. Lásd még: Hilaire-Pérez–Garçon 2004.

Rekonstruálhatók-e egyáltalán a tudásátadás útjai? Melyek azok a források, amelyekből megbízható ismereteket szerzünk olyan technikák terjedéséről, amelyeket még a maguk idejében is ritkán rögzítettek és kodifikáltak? És mi a helyzet azokkal a szakmákkal, amelyekben mind a technika, mind a technika felhasználási területe alapvetően a titok jegyében állt (Harris 1998)?

Az alábbiakban több lehetőséget fogunk számba venni, a titkosíráshasználatnak ugyanis több lehetséges forrása is nyitva volt a kora újkori Magyarországon. Komoly szakmai tudás állt mindenekelőtt rendelkezésre a könyvtárakban legalább három területen: 1. a szorosan vett titkosírástudomány, a kriptográfia és szteganográfia kézikönyveiben; 2. a mesterséges nyelveknek a korban virágzó szakirodalmában; 3. és a gyorsírások szintén gyarapodó rendszereinek elterjedt könyveiben. De nem szabad megfeledkeznünk 4. a törökök szomszédságából adódó arab hagyomány közelségéről sem, márpedig az arab kultúrában a titkosíráshasználat és -megfejtés jó ötszáz évvel korábban kifejlődött, mint a Nyugaton. Végül pedig a könyvtárak és a törökök hatásának vizsgálata után nem marad más hátra, mint 5. a diplomáciai gyakorlat hatásának elemzése.

A kriptográfia tudományának kézikönyvei

A kora újkori könyvtárakban több nyomtatott kézikönyv is rendelkezésre állt a titkosírások technológiája iránt érdeklődők számára. Johannes Trithemius *Polygraphiája* (1518) és *Steganographiája* (1606), Giambattista della Porta *De occultis literarum notis* című könyve (1606), Gustavus Selenus, azaz a híres könyvtáralapító, Braunschweigi August herceg *Cryptomenytices et cryptographiae libri IX-e* (1624) és Blaise de Vigenère *Traicte des Chiffres-e* (1586) a XVII. század elején már mind rendelkezésre állt nyomtatásban. Ezekhez csatlakozott a század folyamán Athanasius Kircher *Polygraphiája* (1663), és az angol John Falconer *Rules for explainingje* (1692). E kézikönyvek, különösen a Trithemius–Porta–Vigenère–Selenus–Kircher-ötös, minden titkosírárajongó könyvtárának díszévé váltak, módszerek széles választékát kínálták a monoalfabetikus behelyettesítésektől kezdve a transzpozíciós módszereken keresztül a polialfabetikus eljárásokig, nem is beszélve egyéb, rendkívül kifinomult módszerekről.

Logikusan adódik a feltételezés, hogy e kora újkori titkosírásmo-
nográfikák némelyike – ahogyan Révay Zoltán (1978, 89) vagy R. Várkonyi Ágnes (1987, 213) javasolja: Athanasius Kircher egy-egy műve – lehet a

magyarországi rejtjelhasználat egyik fontos forrása. Nézzük meg először, mennyire voltak hozzáférhetőek ezek vagy más titkosítással kapcsolatos kézikönyvek a főurak magánkönyvtáraiban és különféle egyházi könyvgyűjteményekben!

A vizsgálat korántsem vezet a várt eredményre, nem erősíti meg, hogy a titkosírás-használók e könyvekhez nyúltak volna módszerekért.³ Bár nemeselek viszonylag gyakran alkalmaztak kriptográfiai módszereket, könyvtáraikban ritkán találunk erről szakirodalmat. Nézzük Ráday Pál példáját! Kevés történelmi szereplő kezén ment át több titkosírás, mint éppen a Rákóczi-szabadságharc kancelláriavezetőjének kezén. Ráday számos követtel és európai uralkodóval külön titkosíráskulcsot alkalmazott, a családi levéltárban 31 tábla maradt fenn a szabadságharc korából,⁴ II. Rákóczi titkos levéltárában pedig egy híján száz,⁵ és ha a kettő összegéből levonjuk a nagyszámú átfedéseket, akkor is azt mondhatjuk, hogy több tucat különböző titkosírás-technikát alkalmazott (és alkalmaztak a titkárai) napi rendszerességgel.

Mi a helyzet a könyvtárával? Ráday könyvtára alapos kutatások után megfelelően jól rekonstruálható (Borvölgyi 2004). Tudatos könyvgyűjtő volt, a könyvtár gazdagsága saját (és fia: Gedeon) ízlését dicséri, tudósok segítségét vette igénybe vette a gyarapításhoz (i. m., 63), és számos területen enciklopédikus igénnyel gazdagította. A történelmi, jogi és a politikai műveltség terén igen alapos olvasmányanyag állt össze (i. m., 80–84), de a kriptográfia szakirodalma kimaradt a gyűjteményből.

Hasonlóképpen, több mint száz évvel korábban Dudith András szorgalmas felhasználója volt a titkosíráskulcsoknak a bécsi udvarnak küldött nagyszámú követjelentéseiben,⁶ könyvtárában azonban a pillanatnyi kutatás nem mutatta ki rejtjelezéssel kapcsolatos kézikönyv jelenlétét, igaz, hogy a gyűjteményt csak részlegesen sikerült rekonstruálni (Jankovics–Monok 1993).

Johann Heinrich Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak küldött nagyszámú titkosított levelet (Szilágyi 1887, 654–676; 1888, 289–300; 1890,

³ A vizsgálat módja a Monok István szerkesztésében és irányítása alatt megjelent (a szegei Scriptum kiadó, valamint az Országos Széchényi Könyvtár által kiadott) könyvtárkatalógusok és könyvjegyzékek sorozatainak módszeres átnézése, valamint Monok István *A művelt arisztokrata* (Kossuth, 2012) című könyve további lábjegyzet-hivatkozásaiban feltüntetett katalógusok és könyvlisták vizsgálata volt.

⁴ Ráday Levéltár C64-4d2-25.

⁵ Mol G 15 Caps. C. Fasc 43. és Fasc. 44.

⁶ HHStA Staatskanzlei Interiora Ceremonie und courtoisie und Chiffren schlüssel: Kt. 12. Nr. 172, kiadva: Szczycki–Szepessy Tibor 1992, 40–41, lásd még a további kötetek: II, 22–23; III, 16–17; IV, 18–22.

229–257). Ha Ráday könyvtárát tudatosan összeválogatottnak neveztük, akkor Bisterfeldét még elismerőbb szavakkal kell illetni, ő ugyanis korának egyik legjelentősebb enciklopédista tudósaként, herborni, majd gyulafehérvári professzorként szakmájából adódóan épített jól strukturált könyvtárat (és egyébként Rákóczi Zsigmond könyvbeszerzéseire is komoly hatást gyakorolt) (Viskolcz 2003, 91). És bár a könyvtárban Della Portának és Kirchnernek is megtaláljuk műveit, ezek nem a két szerző kriptográfiai munkái, mint ahogyan más, rejtjelezéssel kapcsolatos könyvet sem találunk (i. m.). Bisterfeld esetében felvethető persze, hogy tudós kollégájától és apósától, Johann Heinrich Alstedtől is vehette kriptográfiai ismereteit.⁷ Valóban, Alsted *Enciklopediájának* (1630) van külön Polygraphia című fejezete, méghozzá az utolsó, hetedik kötetben, az „egyveleg tudományok” közt, a Farragines disciplinarum, seu disciplinas compositas részben a Mnemonica alatt, az Ars lulliana után. Igen ám, de ez a rész valójában egyetlen oldalnyi szöveg (miközben például a dohányról – Tabacologia – kétszer ennyit ír), amelyben a szerző Trithemius polialfabetikus táblázatát mutatja be alkalmazás közben. Márpedig a polialfabetikus módszerek bonyolultságuk okán ekkoriban még nem szerepeltek a valóságban is használt eljárások közt, az elmélet és a gyakorlat igen messze esett egymástól.

Nem találunk kriptográfiai kézikönyvet a Rákócziak rekonstruált könyvtárában (Monok 1996), sem a Teleki családjában (Monok–Németh–Varga 1994), pedig I. Rákóczi György fejedelem kiterjedt titkosírás-használatot folytatott, Teleki Mihálynak pedig százával maradtak fenn – részben saját kézzel – kódolt levelei. Bár e könyvtárak rekonstrukciója csupán részleges, ezért az eredmény elmaradásából önmagában nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, az mégis tanulságos, hogy alig akad találat a keresés folyamán. A kevés találat egyike Csanaki Máté könyvtára 1638-as leírásának egy tétele: *De occultis literarum Notis Johanne Baptista Porta Neapolithano Authore* (i. m., 183). Csanaki (1594–1636) I. Rákóczi György udvari orvosa és kolozsvári rektor, aki külföldi útjáról hazafelé indulva Gdanskban hagyta a könyveit, halála után onnan kellett hazahozatnia a fejedelemnek, aki megvette a műveket. Sárospatakra szállíttatta a gyűjteményt, de mivel a könyvek egy része ott már megvolt, ezért végül Erdélybe, Gyulafehérvárra vitette őket.⁸ A forrásokból kiderül, hogy maga Bisterfeld is izgatottan várta a könyvek érkezését. Következésképpen a fejedelemnek mégiscsak meglehetett Della Porta könyve, bár Rákóczi rejtjelhasználata (a nagy

⁷ Alstedről: Szentpéteri 2008, továbbá Hotson 2000, 2001.

⁸ Csanakiról és könyvjegyzékéről bővebben: Monok 1983, 256–262.

mennyiségű, könnyen feltörhető monoalfabetikus és a kevés homofonikus titkosírás, amelyet használt) nem utal arra, hogy az olasz tudós módszerei megihlették volna (Ötvös 1848).

Szintén a kevés találat közé tartozik Nádasdy Ferenc 1678-as bécsi könyvösszeírása, amelynek egyik tétele Trithemius *Steganographiá*jának 1608-as, frankfurti kiadása (Farkas et al. 1992, 103; lásd még: Bajáki et al. 2009, 126; Viskolcz 2010, 873–893). Csábító volna feltételezni, hogy a Wesselényi-féle szervezkedésben is érintett országbíró és királyi helytartó esetleg Trithemiustól merített titkos levelezésében, de a források ezt nem támasztják alá. Nádasdy titkosított levelei vagy kódszavakkal (*nomenklator*) ellátott monoalfabetikus,⁹ vagy – a kor kihívásainak megfelelő – homofonikus¹⁰ rendszerűek voltak, nincsen nyoma annak, hogy a Trithemius-féle bonyolult és körülményes üzenetelrejtéses módszereket használta volna. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kutatás ezen a téren még nincsen lezárva, kerülhetnek elő bizonyítékok.

A többi, általam azonosított kriptográfiai kézikönyv olyan gyűjteményekben fordul elő, amelyek tulajdonosának – vagy a mögöttük álló egyházi intézménynek – nem tudunk titkosírás-használatáról, és semmi nem utal arra (igaz, semmi nem is zárja ki), hogy az adott művet kézikönyvként használták volna. Így megtaláljuk a nagyszombati jezsuita könyvtár 1632-es katalógusában Della Porta *De occultis literarum notis* tételét kétszer, az 1690-es katalógusban pedig „Trithemij Abbatis” *Poligraphia, octavo, Argentorati, 1600* művét szintén kétszer (bár lehet, hogy csak két kötetben), feltehetően tévedésből a *Scriptura sacra, et patres* alá beosztva (Farkas 1997, 96–97 és 321). Trithemius *Polygraphiája* (*Polygraphiae libri sex* és a *Clavis polygraphiae*, 1518) megvolt az 1568-ban Magyarországon meghalt humanista, Hans Derschwam könyvtárában is (Berlász et al. 1984, 19), a sárospataki könyvtárban (Oláh 2009, 281) valamint a nagyenyedi kollégium könyvtárában az 1679–1680-as összeírás szerint (Monok 1991, 151).

Vajon mennyire állja meg a helyét az a korábbi szakirodalomban hangsúlyozott állítás, hogy Athanasius Kircher művei hatással lehetnek a hazai titkosírás-használatra? A jezsuita rend büszkesége, Kircher (1602–1680) kora egyik legtöbbet publikáló szerzője volt. Avignonban a matematika és a keleti nyelvek professzora volt, aztán Rómába ment, ahol kinevezték a Collegium Romanum professzorának. Talán elsőként ismerte fel a tömeges könyvgyártásban rejlő lehetőségeket. Amszterdami könyvkiadója segítségével a régi és az új ismeretek

⁹ HHStA, Ung Akt. Spec Verschwörerakten IV. Nádasdysche Akten Fasc. 314. Konv. B. 1671. I–III. fol. 76–78.

¹⁰ HHStA, Ung Akt. Spec Verschwörerakten IV. Fasc. 312. Konv. A. fol. 4.

szinte minden részletéről készített enciklopédiát, amelyek telve voltak nyelvi, paleográfiai, történelmi és tudományos részletekkel. Ötvenéves szakmai karrierje alatt közel harminc könyvet írt. Egész Európával, sőt a kontinensen túli világgal is levelezett. Barátságban állt pápákkal és hercegekkel, püspökök, érsekek, arisztokraták támogatták, kértek tőle könyveket, látták el tudományos információkkal. A jezsuita rend erőforrásait használva a teljes világra kiterjedő információs rendszert hozott létre, Kínától Dél-Amerikáig mindenütt voltak levelezőpartnerei, akik a helyi vulkánokról, mágneses mezőről vagy írásrendszerről szállították az adatokat.¹¹

Kircher lelkesedett az automatákért, nem egy uralkodót éppen elmés szerkezeteivel nyugőzött le. Rómában nagyszabású múzeumot alapított, amelynek messze földről csodájára jártak a tudomány iránt fogékony utazók. A tudós saját vezetésében csodálhatták meg a különféle érdekességek páratlan gyűjteményét, a gépek, faobeliszkek, gyermekcsontvázak, preparált állatok, római temetkezési edények, kínai tárgyak, mozaikok, pénzérmék válogatott különlegességeit.¹²

A jezsuita nagy kódfejtő hírében állt. Levelezőpartnereinek kriptográfiai rejtvényeket küldött, de maga is kapott megoldatlan titkosírásokat. Járt nála a történelem legrejtélyesebb könyve, a botanikai és csillagászati ábráiról, meztelen fürdőző nőiről és különös írásrendszeréről híres kézirat, amelyet 250 évvel később megtalálójáról Voynich-kéziratnak fognak nevezni. Kircher belenézett, megvizsgálta, majd bölcsen félretette, nem rontotta a hírét azzal, hogy rossz megfejtést blöfföl. És milyen jól tette, a Voynich-kéziratba a második világháború legjobb kódfejtőinek is beletört a bicskájája, máig nem sikerült megfejteni, pedig nem kevés erőforrás áll rendelkezésre (Kennedy–Churchill 2006).

A kriptográfiával foglalkozó könyve az 1663-as *Polygraphia nova et universalis*. Kircher szándékosan kis példányszámban nyomtatta ki, kevés uralkodónak és más fontos embernek küldte el személyes levéllel. Nagyobb része nem is titkosírás, hanem Trithemius nyomán poligráfia, azaz olyan kommunikációs eszköz, amellyel felülkerekedhet

¹¹ A Kircherről szóló számos publikáció közül az alábbiakat érdemes kiemelni: Fletcher 1988, Findlen 2004, Godwin 2009.

¹² Megítélése már életében is ellentmondásos volt, Boyle, Leibniz és az egész Royal Society az ő műveit olvasta, hozzá viszonyult, de igencsak kritikusan. Descartes szerint a jezsuita sok trükköt tud, inkább sarlatán, mint tudós. Huygens arra panaszkodott, szörnyű a könyve. Matematikusok teljes generációja rökönnyödött meg, amikor látványosan, de helytelenül bizonyította, hogyan lehet négyszögesíteni a kört. Sokan távolságtartóak maradtak, mások nyíltan figyelmeztettek Kircher önkényes szövegértelmezéseire (Findlen 2004).

a bábeli nyelvzavaron. A különféle nyelvek azonos jelentésű szavaihoz ugyanazt a számot rendeli egy nagy, többnyelvű szótárban. Így aztán, ha, mondjuk, leírja egy német mondat szavainak megfelelő számokat egymás után, azt másvalaki, aki egyáltalán nem tud németül, ki tudja olvasni olaszul – XVII. századi fordítóprogram. A rendszer ebben a formában ugyan a kommunikáció megkönnyítésére szolgál, a kötet harmadik könyve azonban a szöveg tartalmának elrejtésére ad eszközöket. Itt elsősorban Trithemius és Vigenère alapján behelyettesítéses rejtjeleket és betűpermutáló módszerek leírását kapjuk. A mesterséges nyelvtervezet és a kriptográfia kéz a kézben járt.¹³

Kircher Magyarországon korántsem volt ismeretlen (Kiss 2005, 436–463). Voltak barátai, levelezőpartnerei, rajongói. Nádasdy Ferencnek és Lippay György érseknek ajánlotta az Egyiptomról szóló könyve egy-egy fejezetét. Több arisztokrata, egy Batthyány, sőt egy Erdődy gróf is meglátogatta Rómában. Nádasdyval a távcsövek szerkesztéséről levelezett, küldött is neki egy csillagászati távcsövet. A nagyszombati jezsuitáktól bányászati információkat kapott a föld alatti világról szóló könyvéhez különféle ércekről, föld alatti vizekről és barlangi törpékről. A Zrínyi-könyvtárban több műve is megvolt, köztük a hieroglifamegfejtéseit tartalmazó *Oedipus Aegyptiacus*, és a mágnesességről szóló *De Magnetica Arte libri tres* (Hausner 1992, 324–326).¹⁴ Lippay több könyvet is olvasott tőle, ezek közt volt olyan, amelyet a jezsuita tudós maga küldött el neki. Oroszlánkő ura, Jakusith Imre is gyűjtötte Kircher műveit, levelezett is a tudóssal, aki elküldte neki összes könyvének listáját. Ma összességében Kircher 30 művének 96 példánya található vagy azonosítható magyarországi könyvtárban (Kiss 2005, 457).

Ő tehát ismert volt a művelt értelmiség köreiben. De válhatott-e a hazai titkosírás-használat forrásává? Mint láttuk, egyetlen könyvének (és annak is csak egy részében) volt kriptográfiai fejezete. A rejtjelek tematikája más könyveiben is felmerül, de sehol nem olyan részletesen, hogy abból praktikus módszereket lehessen meríteni. Márpedig a *Polygraphia* legkevésbé sem tartozott Kircher Magyarországon ismert könyvei közé, a Zrínyi-könyvtárban – legalábbis mai tudásunk szerint – nem volt meg, Jakusith cím szerint említi, hogy hiányzik gyűjteményéből, kizárólag egy példányáról tudunk, amelyet a jezsuita tudós

¹³ Kircher *Polygraphiájáról*: Wilding 2001, 93–103; 2004, 283–296; Stolzenberg 2011–2012, 305–321.

¹⁴ Kircher művei a könyvtárban: *Ars magna lucis* (1646), *Oedipus Aegyptiacus* (1652), *Jesu Magnes, sive de Magnetica Arte libri tres* (1654), *Scrutinium Physico-medicum* (1658).

Lippay érseknek küldött. Ez a példány azóta is Esztergomban van a Főszékesegyházi Könyvtárban.¹⁵

Összességében azt mondhatjuk, hogy Selenus és Vigenère alig, Della Porta, Trithemius és Kircher viszont meglehetősen ismert volt a XVII. századi Magyarországon, műveiket kis utánajárással meg lehetett találni. Portától azonban leginkább a *Magia naturalis* (Antwerpen, 1560), míg Kirchertől az *Oedipus Aegyptiacus* (I–II., Róma, 1652–1654) volt elterjedt, e két szerző tehát nem elsősorban a rejtjelezéssel kapcsolatos műveivel képviseltette magát a hazai könyvpiacra. Mindegyik felsorolt szerzőre igaz ugyanakkor, hogy a titkosírás-történet folyamán egyre kifinomultabb és körmönfontabb technológiák, olyan kombinatorikus és gyakran több ábécét használó, polialfabetikus módszerek iránt érdeklődött, amelyek komoly intellektuális teljesítményt kívánnak, de amelyek használati értéke abban az időben csekély volt. A kor diplomáciai, politikai, hadi és magánrejtjelezése vagy megmaradt a monoalfabetikus szinten, vagy pedig – fejlettebb esetben – homofonikus titkosírást jelentett. A – többek közt Zrínyi Miklós (Széchy 1896–1902 III, 335–338, IV, 252–268) vagy Lippay György (Beke 1881, 641–674, 1882, 134–148, 279–325; a rejtjelkulcs: 144–146) által is használt – homofonikus titkosírással azonban az említett korabeli szakkönyvek gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkoztak, az olyan monoalfabetikus módszereket pedig, amelyben az ábécé egyik felét megfeleltetjük a másikkal, vagy amelyben csak a magánhangzókat cseréljük ki rejtjel-szimbólumokra, olyannyira elavultnak tartották, hogy említésre sem méltatták. Nem zárhatjuk ki, hogy egyes titkosírás-használók kezébe került Trithemius vagy Kircher *Polygraphiája*, esetleg Della Porta *De occultis literarum notis*, semmilyen jel nem utal azonban arra, hogy olvasmányaik alapján fejlesztették vagy változtatták volna máshonnan merített módszereiket. Minden arra utal, hogy titkosírás-használatuk forrását másutt kell keresnünk.

Mesterséges nyelvek

A XVII. század közepe táján elszaporodó mesterséges nyelvtervezetek kérdését érintettük Kircher esetében, akinek *Polygraphiája* nagy részben e kérdéskörhöz tartozik. Univerzális, tökéletes, filozófiai vagy

¹⁵ Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár 28879-es jelzetű példánya Lippaynak ajánlva (Kiss 2005, 443).

mesterséges nyelvtervezetek több szerző tollából és számos célból születtek.¹⁶ A szerzők részben egybeesnek a jelentősebb kriptográfiai szerzőkkel, részben nem, de majdnem mindegyikük a kora újkor legjelentősebb értelmiségije közé tartozott: Trithemius, Kircher, René Descartes, Isaac Newton, Gottfried Wilhelm Leibniz, Marin Mersenne, George Dalgarno, Joseph de Maimieux, Francis Lodwick, Cave Beck, John Wilkins vagy a magyar Kalmár György.¹⁷ Céljaik gyakran eltértek, volt köztük, aki praktikus, mindenki által használható közös nyelvet akart szerkeszteni, volt, aki inkább – akár a gyakorlatiasság rovására is – logikailag jól felépített, az emberi tudás filozófiai megalapozására alkalmas eszközt kívánt létrehozni. Volt, aki az ádami ősnyelvet kereste, volt, aki – mint a már megismert Kircher vagy Cave Beck – nem is közös nyelvet, hanem közös írást szerkesztett, amelyet mindenki a maga nyelvén olvashatott ki.¹⁸ Mindezen tervekre igaz, hogy a nyelvet felhasználhatóvá és hozzáférhetővé kívánták tenni. A projekt természetéből adódóan nyílt, és nem titkoszkodó volt, alapvetően különbözik tehát a titkosírás-tervezetek rejtőzködő jellegétől. Mégis, sok közös elem található a két történet közt. Amint láttuk, gyakran ugyanazokat a tudósokat hozta lázba a hasznos műnyelv szerkesztésének izgalma, mint a praktikus jelek kínálta rejtőzködés.¹⁹ Másrészt, ha egy mesterséges nyelv leírását elvesztjük, és pusztán a végterméke, a nyelv alkalmazása marad meg, könnyen olyan helyzetben találjuk magunkat, mint egy ismeretlen kódrendszer vagy titkosírás előtt ülő kódfejtő.

A harmadik ok, amiért a mesterségesnyelv-tervezetek potenciális hatásán el kell gondolkoznunk, az, hogy míg a legtöbb titkosírás-táblázat betűket, szótagokat és kódszavakat feleltet meg rejtjelszimbólumoknak, addig egy-két kulcsban nyelvtani kategóriák is megjelennek: az *accusativus*, a *genitivus*, a *dativus* és az *ablativus* jele (grafikus jelek az egyébként számokból álló táblázatban), valamint a többes szám (szintén grafikus) szimbóluma. Teleki Mihály két táblázatában is látunk erre példát.²⁰ Hasonló nyelvtani kategóriák igen elterjedtek a mesterségesnyelv-tervezetekben, így Wilkins, Della Porta, Kircher és mások nyelveiben. A mesterséges nyelvek természetesen általában bonyolultabb rendszereket vezetnek be, Kircher *Polygraphiája* például a főnévragozás (*declinatio*) mellett az igeragozást (*conjugatio*) is grafikus jelekkel jelzi

¹⁶ Mesterséges nyelvekről: Couturat–Leau, 1903, 1907; Borst 1957–1963; Knowlson 1975; Slaughter 1982; Rossi 1983; Pellerey 1992; Eco 1993.

¹⁷ Minderről másutt részletesebben írok: *A Rohonci kód* (Láng 2011b), 9. fejezet.

¹⁸ Így például: Beck 1657 vagy Kircher 1663.

¹⁹ A mesterséges nyelvek és a kriptográfia közös történetéről: Strasser 1988.

²⁰ MOL. P 1238 Teleki Mihály Gyűjtemény. Vegyes Iratok. Titkosíráskulcsok

(Kircher 1663, 15). Igeragozásnak mindeddig nem találtam rejtjelkulcsokban nyomát, és arra sincs közvetlen bizonyíték, hogy a XVII. század második felének kulcsaiban a főnévragozás elemeinek feltűnése a mesterséges nyelvek rendszeréből érkezne: a kapcsolat lehetőségét további bizonyíték feltűnéséig legalábbis felvetjük. Talán szükségtelen hangsúlyozni, hogy a titkosírás-technikai kézikönyvekkel kapcsolatban felvetett nehézségek – azaz annak bizonyítási kényszere, hogy a titkosírástábla-szerkesztők olvashattak-e mesterségesnyelv-tervezeteket – ebben az esetben legalább annyira jelentkeznek, mint az előzőnél.

A gyorsírás

A magyarországi titkosírás-használat és a gyorsírás kapcsolatát Siklóssy László már a harmincas években felvetette, amikor az országgyűlési beszédekről szóló könyvében áttekintést nyújtott a politikai természetű beszédek lejegyzési módjairól.²¹ A kapcsolat lehetősége logikusan adódik, gondoljunk csak arra, hogy a politikai beszédeket és az elküldendő levelek tervezeteit gyakran ugyanazok a titkárok jegyezték le, akik a titkosírás-táblák szerint kódolták a diplomáciai szempontból érzékenyebb üzeneteket. John Willis, az egyik legkorábbi kora újkori gyorsírás-szerző hangsúlyozza, hogy rendszere titkosírásként is alkalmazható azok ellenében, akik nem ismerik a gyorsírás tudományát.²² A XIX. században több olyan könyvet is ismerünk, amelyek együtt tárgyalják a két kérdést,²³ a XX. században is közös olykor a két téma szakirodalmá (például Costamagna 1968), mint ahogyan arra is bőséggel adódik példa mind a nemzetközi (például Gillogly 1987, 93–98 vagy Viterbo 1998, 231–243), mind a magyar történelemből (Gárdonyi 1974), hogy egy eredetileg gyorsírással lejegyzett napló a karaktertábla hiányában – a szerző szándékával összhangban vagy épp annak ellenére – titkosírássá válik. De mennyire beszélhetünk valódi kapcsolatáról a XVI–XVII. században?

Vizsgált korszakunk a gyorsírás-történelem vakfoltjára esik. A gyorsíró vagy más néven Tiro-féle jelek (*notae Tironianae*) ugyanis a késő ókorban és a kora középkorban voltak igazán elterjedtek, amikor a betűírás különösen nehézkes volt. A rendszer folyamatosan kifinomultabbá

²¹ Siklóssy 1939, korszakunk felől különösen: 30–45. Ziegler Andrásnak mondok köszönetet, hogy felhívta a könyvre a figyelmem.

²² Willis 1602. Bibliothèque Nationale de France, Réserve, V 30834. A hivatkozott állítás a második, nem számozott oldalon található.

²³ A kérdéssel részletesebben foglalkozom: Láng 2011b, 10. fejezet.

és bonyolultabbá vált, a XII. századra már több ezer jelet számlált, köztük betű- és fogalomjelekkel. A késő középkorra azonban a rendes latin írásmód is kellően felgyorsult, a rövidítések egyre általánosabbak lettek, így a Tiro-féle jelek jelentősége visszaszorult, a gyorsírászimbólumok gyakorlatilag eltűntek. Ezután a gyorsírások történetéből kimaradt néhány évszázad, a XVI. században lényegében újra fel kellett fedezni. Bár tudomásunk van róla, hogy Itáliában a XV. században az írnokok saját módszert fejlesztettek ki a szavak és fogalmak rövidítésére és tömörítésére, amelyek célja rendszerint a hivatalos beszédek gyors feljegyzése és leggyakrabban a szentbeszédek tartalmának megőrkítése volt, az újraalapítók közt mégis a következő három, kora újkori szerzőt szokták említeni: Timothy Bright (*Characterie; An Arte of Shorte, Swifte and Secrete Writing by Character*, 1588), John Willis (*Art of Stenography*, 1602), valamint Thomas Shelton (*Short-Writing*, 1626, későbbi kiadásokban: *Tachygraphy*). A rendszerek gyakran elhagyták a magánhangzók jelölését, csak a mássalhangzókat jelölték külön karakterrel, míg a magánhangzóra többnyire a következő mássalhangzójel pozíciójából, a vonás vastagságából, a körülötte lévő pontjelekből vagy más, indirekt módon lehetett következtetni. A gyorsírásos rendszerek általában 150–200 jelet használtak, következésképp egészen hasonló méretűvé váltak, mint egy homofonikus titkosírás.²⁴

Míg az első modern rendszerek az 1600 körüli évtizedekben születtek Angliában, Magyarországon – úgy tűnik – csupán 150–200 évvel később születtek hasonló kézikönyvek. Bár a hazai gyorsírás-használat korai évszázadainak története még megírásra vár, pillanatnyilag nincs különösebb nyoma, hogy 1700 előtt a politikai beszédek minél gyorsabb lejegyzésének módjai olyan mértékig rendszerbe foglaltak volna, hogy a titkosírás módszerekre hatást tudtak volna gyakorolni. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, a rejtjelezés állt fejlettebb szinten, mint a gyorsírás.

A török kérdés

A kriptográfia – eredetét tekintve – igazi arab tudomány. Míg ugyanis a matematika, a filozófia, a logika és sok más tudomány területén az arabok mint rendkívül fontos közvetítők, de mégiscsak mint *közvetí-*

²⁴ Érdemes röviden megemlékezni a *szijakat* írásról, amelyet arab hivatalnokok már a X. században használtak a számadáskönyvek vezetésére. A *szijakat* írás egyfajta gyorsírás volt, amelyet csak a „beavatottak” tudtak olvasni (Fekete 1955).

tők léptek fel, addig a titkosírás tudományát nem a görögöktől vagy a rómaiaktól vették át és fejlesztették tovább, hanem ők maguk hozták létre szinte a semmiből. Egyszerűbb titkosírási eljárások persze korábban is léteztek, mind a görög, mind a római világban, de a titkosírások megfejtésének módszereit először arab szerzők próbálták rendszerbe foglalni. Így született meg a tulajdonképpeni kriptológia (titkosírás-tudomány), amely egyszerre tartalmazta a kriptográfiát (titkosírásokat) és a kriptoanalízist (rejtjelfejtést). A nyugati kultúra az arab tudománynak számos más területen a XII. század óta komoly adósa volt, eredményeit jól ismerte, alapszövegeit szorgosan fordította. A csillagászat, a matematika, az optika, a logika, a filozófia, az alkímia, az asztrológia és a praktikus mágia területén egyaránt produktív arabok szövegeit egymás után olvasta és ültette át latinra a latin középkor több tucat fordítója, hogy aztán évszázadokon keresztül vizsgálják, mi fogadható be az arisztotelészi, galénoszi és arab tudományosságból a keresztény teológia szempontjából, és mi nem. Az eleinte inkább lelkes, mint mély ismeretséget fokozatosan gondos elemzések váltották fel, az arab tudományos elsőbbséget felismerték és reagáltak rá (Pingree 1987, 57–102; D’Alverny 1994; Burnett 1996).

Ez a készséges befogadás azonban nem jellemezte a titkosírások tudományát, pedig arab szerzők már a középkorban tisztában voltak a monoalfabetikus titkosírások nyelvstatisztikán alapuló megfejtési módszereivel, és új, jobb titkosítási módszereket terveztek. Az arab eredmények igazi horderejét csak az utóbbi időkben tudjuk megítélni, mióta maguknak az isztambuli kéziratárakban megmaradt forrásokból egy *A titkosírás arab eredetei* (Arabic Origins of Cryptology) című könyvsorozat keretében arab történészek kiadták a legfontosabb szövegeket.²⁵

A kriptológia arab alapszövegeinek szerkesztői négy, egymással is kölcsönhatásban lévő okkal magyarázzák e tudomány megjelenését. Az első két ok a nyelvtudomány fejlődésével kapcsolatos: az arab kultúra komoly erőfeszítéseket tett, hogy más, sokszor nehezen kiismerhető nyelven írott szövegeket lefordítson, emellett pedig a saját nyelvét is alaposan tanulmányozta, nemritkán statisztikai módszerekkel. A harmadik ok a matematika híres, arab fejlődése volt: nem véletlenül a rejtjelezés megannyi terminusában előforduló *sifr* szótő a szám arab meg-

²⁵ A Mohamad Mrayati, Yahya Meer Alam és M. Hassan at-Tayyan által szerkesztett sorozatnak a KFCRIS & KACST kiadónál mindeddig hat kötete jelent meg: *al-Kindi's Treatise on Cryptanalysis* (2003); *ibn Adlan's Treatise* (2003); *ibn ad-Durayhim's Treatise* (2004); *ibn Dunaynir's Book* (2005); *Three Treatises on Cryptanalysis of Poetry* (2006); *Two Treatises on Cryptanalysis* (2007).

felelője, de arra is gondolhatunk, hogy az arab számokra volt szükség ahhoz, hogy hatékony nyelvstatisztikai vizsgálatok készüljenek. Ha egy adott szövegben az *m* betű 998 alkalommal fordul elő, ezt arab számokkal könnyen kifejezhetjük, de a hagyományos római módon ezt kellene írunk: DCCCCLXXXVIII (Mrayati–Alam–at–Tayyan 2003, 54). Végül pedig a növekvő területű arab állam(ok) növekvő adminisztrációjának fejlődése is hozzájárult a titkosírás fejlődéséhez. A szerkesztők mind a négy rokon terület fontos szerzőitől hoznak olyan idézeteket, amelyek alátámasztják, hogy e tudományterületek közt valódi és explicit kapcsolat állt fenn, sokszor maguk a szerzők is ugyanazok voltak (i. m., 44–74).

Az első ismert szerző, a számos más tudományban (filozófia, geometria, optika stb.) is kiemelkedő bagdadi tudós, Ja'kúb ibn Iszhák al-Kindí (801?–873?) volt. Al-Kindí fennmaradt könyvének tanúsága szerint majdnem 1200 éve ismerte a titkosírásfejtésnek a betűk frekvenciáján alapuló módszerét, és így az olyan típusú monoalfabetikus rejtjeleket, amelyek Nyugaton még a XIV. századi diplomáciában is előfordultak, ő már a IX. században is könnyedén fel tudott törni. A következő fél évezredben az arab titkosírás-tudomány damaszkuszi és kairói tudósok, költők, nyelvészek életművében teljesedett ki, ahogy Ibn 'Adlán (1187–1268), Ibn Dunajnír (1187–1216), Ibn ad-Durajhim (1312–1359), Al-Kalkasandí (1355–1418), és mások kézikönyveiben megfigyelhetjük.²⁶ E szerzők változatos rejtjeltípusokról adnak részletes leírást. Ezek nagy része végső soron monoalfabetikus, például azt ajánlják, hogy egy másik nyelv (héber, görög, mongol, örmény, perzsa stb.) betűit feleltessük meg az arab ábécének, és úgy írjunk arabul, de idegen betűkkel. De akár ki is találhatunk saját, képzeletbeli karakterrendszert. Al-Kindí olyan módszereket is bemutat, amelyekben időnként egy, időnként két nyílt szövegbeli betűt (bigramot) kódolunk egy jellel, Al-Kalkasandí pedig olyan eljárást említ, amelyben két arab betű felel meg egy nyílt szövegbeli betűnek, még hozzá úgy, hogy a két betű számértéke (az arab ábécé minden betűjének van ugyanis egy számértéke) megfelelően a rejtjelezett betűjének.²⁷ Egy anonim szerző X–XI. századi kézikönyvében pedig – a Nyugatot legalább háromszáz évvel megelőzve – annak lehetősége is felmerül, hogy a nyílt szöveg gyakoribb betűinek több szimbólumot is meg lehet feleltetni (Mrayati–Alam–at–Tayyan 2007, 25). Ezek

²⁶ A fentiekben túl lásd még: Al-Kadi 1992, 97–126.

²⁷ A számértéken alapuló behelyettesítés egy marokkói alkalmazásához: Azizi–Azizi 2011, 47–57.

a módszerek túlmutatnak az egyszerű monoalfabetikus behelyettesítésen, és ellenállnak a pusztá gyakoriságelemzésnek.

A különleges módszereknél is fontosabb azonban az arab kézikönyvekben a kriptóanalízis, a megfejtési módszerek bemutatása. Ez a nyílt szöveg nyelvének gondos elemzésére épül, a betűk, a betűpárok és -kombinációk gyakoriságának vizsgálatára, a jellemző szó szerkezetek analízisére. A szerzők azt javasolják, igyekezzünk megállapítani, mely betűk szoktak együtt előfordulni, és melyek azok, amelyek soha nem kerülnek egymás mellé; melyek szeretnek előfordulni szavak elején, és melyek nem fordulnak elő sohasem szókezdőként; melyek szoktak kettőzve szerepelni egy arab szövegben; vagy mely karakterek jelölhetik egy folyamatosan írt rejtjelszövegben a szóhatárokat. Ajánlják továbbá a szöveg karaktereinek leszámolását a nyelv azonosítása érdekében, valamint a valószínű szóbetörést, azaz azt a – Nyugaton először a XVI. században alkalmazott – módszert, amikor feltételezzük, hogy egy adott szó szerepelhet a titkosított szövegben: egyszerűen rápróbáljuk a kriptogramra, és keresünk egy hasonló szerkezetű jelsorozatot. De a legfontosabb elemző eszköznek Al-Kindí óta az a módszer számított, amely a nyugati kriptográfusoknál csak a XV. században jelent meg: a karakterek gyakoriságelemzése. Az arab szerzők komoly kimutatásokat készítettek az arab nyelv betűinek és betűkombinációinak viszonylagos előfordulásáról.

Al-Kindí, Ibn 'Adlán, Ibn Dunajnír, Ibn ad-Durajhim, Al-Kalkasandí és néhány további szerző munkáit éppen az isztambuli gyűjtemények őrizték meg az utókor számára. Logikusan adódik a kérdés, nem nyitható-e az Oszmán Birodalom közép-európai terjeszkedése egy új tudásátadó csatornát, nem hozhatott-e magával a magyarországi török uralom olyan kriptográfiai technikákat, amelyek beépülhettek a nyugati gyakorlatba. Miért ne lehettek volna e tudásátadás eszközei a hírszerzés emberei, azok a kémek, titkos levelezők vagy kettős ügynökök, akiknek titkos rendszere behálózta a török hódoltság, a Habsburg-irányítás alatt lévő Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területét? E levelezők ugyanis gyakran használtak rejtjeleket üzeneteik továbbítására. Saját maguk is – különösen, ha kettős ügynökök voltak – segíthették a tudásátadást, de az sem zárható ki, hogy a leveleik elfogására és feltörésére szakosodott ellenséges kódtörő irodák tanulhattak a feltört módszerekből. Tágabbra nyitva a kérdést: válhatott-e a XI–XIII. századi spanyol és dél-itáliai tudásátadási csatorna mellett a XVI–XVII. századi Magyarország olyan helyszínné, ahol kriptográfiai módszerek terjedtek el az arra fogékony szerzők körében?

Az utóbbi évtizedekben a három részre szakadt országban zajló kora újkori kémkedést,²⁸ úgy a Habsburg- (Žontar 1973; Szakály 1987, 45–126; Fodor 1995, 121–126; Petercsák–Berecz 1999: ebből különösen Pálffy 33–65 és Hiller 157–169; Kerekes 2003, 63–70, 2007, 1217–1258, 2010), mint az oszmán (Ágoston 1999, 129–157; Dávid–Fodor 1999, 197–207; Gürkan 2012, 1–38) hírszerzést egyre komolyabban és részletesebben vizsgálják. A kettős ügynökök (Trombitás János [Szakály 1995, 225–290], David Passi [Özgen 2012, 75–100; lásd még: Fodor 2000, 191–206] és mások [Gürkan 2012, 28–31]) különösen érdekes – és egyre jobban ismert – fejezetét képviselik a hírszerzés történetének. Komoly kutatás tárta fel az egyes hírszerzések központi és periferiális rendszereit, a kapcsolattartás formáit, a megszerzett információ tartalmát, a kémek és titkos levelezők társadalmi háttérét, foglalkozását, sorsát, életét és halálát, az általuk küldött üzenetek hatását. Bár a témáról alkotott képünk sokkal részletesebb és pontosabb, mint két évtizeddel korábban, komoly levéltári kutatás szükséges még ahhoz, hogy a hírszerzés rendszere a teljes kora újkorban áttekinthető legyen, mint ahogy ahhoz is, hogy jól lássuk a titkos levelezők rejtjelhasználatának részleteit. Keveset tudunk arról, hogy a kémek milyen módon kapták a kódtáblát, amelyet aztán a biztonság érdekében meg kellett tanulniuk;²⁹ mint ahogy arról is, hogy milyen gyakran változtatták kódjaikat. E kérdések egy része további levéltári vizsgálattal világosabbá válik, másik része azonban nehezen hozzáférhető, ugyanis a titkosírással készült leveleket gyakran megsemmisítették, és csak a „megfordított” változat, a levél nyílt szövegre átírt tartalma maradt fenn.

Ami viszont pillanatnyilag is megítélhető, az alapján igen valószínűtlennek tűnik, hogy rejtjeltechnika tekintetében bármiféle tudásátadásnak lehetnének tanúi a török (arab) és a nyugati (magyar–Habsburg) világ közt, az pedig még kevésbé valószínű, hogy ez éppen a titkos levelezők tevékenységén keresztül történhetett.

Először is, sajnos semmit nem tudunk arról, vajon a fent említett arab kriptográfiai kézikönyvek kikerültek-e a levéltárból a török fővárosban. Azaz a legkevésbé sem világos, hogy volt-e egyáltalán arab (damaszku-szi–kairói) – oszmán–török tudásátadás. Bár a szövegkiadások igencsak részletesesek és komoly háttérkutatást tartalmaznak, a kéziratok eredete homályban van, erre a szerkesztők vagy nem találtak vagy nem is kerestek részleteket. Könnyen elképzelhető, hogy a könyvek érintetlenül feküdtek az isztambuli könyvtárak polcain (több esetben egyéb-

²⁸ A kérdés szakirodalmának részletes áttekintése: Bagi 2012, 176–188.

²⁹ Kerekes Dóra szíves közlése. Lásd még: Kerekes é. n.

ként csupán egyetlen fennmaradt példányról beszélünk). A tudásátadás hiányára utal az a szórakoztató, az 1560-as, 1570-es évekből származó történelmi részlet, amely szerint az oszmán-törökök olyannyira nem álltak a helyzet magaslatán kriptóanalízis tekintetében, hogy többször is megkísérelték tiltani, hogy az isztambuli velencei (vagy bármely más) követ leveleit sifírozva küldje haza, és egy alkalommal – némi öniróniával – arra is felszólították, tanítsa meg nekik kódjait. A követ udvariasan kitért a felszólítás elől (Gürkan 2012, 22–23). Sőt, az is előfordult, hogy akinél kódolt levelet találtak, azt egyszerűen halálra ítélték, a velük gyakran szövetséges franciáktól pedig segítséget kértek más nációk rejtjelezett leveleinek megfejtéséhez.³⁰

Nem bizonyítható tehát, hogy maguk az oszmán-törökök örökösei lettek volna a magas szintű arab kriptográfiai tudásnak, de az sem látszik, hogy a titkos levelezők olyan technikákat alkalmaztak volna, amelyek a kor rejtjelezési eszközeihez képest újak, fejlettebbek lettek volna. Sőt, ha megnézzük titkos levelezőknek a császári udvarhoz intézett jelentéseit az 1630-as években, azt látjuk, hogy még mindig az addigra már elavultnak számító grafikus jeleket használták a könnyebben kezelhető számok helyett.³¹

Bár – mint hangsúlyoztam – az elvégzett levéltári kutatás korántsem kimerítő, pillanatnyilag nem látok korrelációt a rejtjelhasználat fejlettsége és a török kódhasználathoz való közelség közt. Korreláció – még hozzá igen erős – egészen másutt mutatható ki.

Távolság a diplomáciától

A tanulmány elején idézett példák egyértelműen azt mutatják, hogy minél inkább „átlagember” a felhasználó, annál inkább monoalfabetikus, technikai értelemben elmaradott az alkalmazott titkosírás. Balassi és Szaniszló messze volt a professzionális diplomáciától, és bár kriptográfiai kézikönyvekhez némi nehézséggel hozzáférhettek volna, ennek nem látták szükségét. Könnyebben hozzáférhetett ilyen könyvekhez Johann Heinrich Bisterfeld. Elegendő lett volna, ha apósa és tudóstársa, Alsted *Enciklopédiáját* leemeli a polcról, és kedvére válogathatott volna a polialfabetikus módszerek közül. Ő azonban a kor diplomáciai gya-

³⁰ Kerekes Dóra szíves közlése.

³¹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 112. Konv. 5. fol. 1–4. (rejtjel); 5–9. (nyílt szöveg). fol. 17–23. (nyílt szöveg); fol. 24–28. (rejtjel). Megköszönöm Kerekes Dórának, hogy e forrásokra felhívta a figyelmem.

korlatában elterjedt homofonikus módszereket választotta. Rákóczi homofonikus kódokat használt a francia udvarral vagy a lengyel szövetségeseivel, de elavultat a harctéren küzdő tábornokaival, mint ahogyan azok (Bercsényi és Károlyi) is kezdetleges, nehezen alkalmazható és sok félreértésre okot adó grafikus és monoalfabetikus rejtjelekkel írtak egymásnak.

Bármennyire is csábító, hogy a kora újkori magyarországi rejtjelhasználatot valamiféle könyvalapú tudásra vezessük vissza, sem a hazai könyvgyűjteményekben fellelhető Trithemius, Della Porta, Kircher, sem az isztambuli könyvtár mélyén meghúzódó Al-Kindí és társai használatára nem utal semmi. Közben számos jel utal arra, hogy minél közelebb állt valaki a nemzetközi diplomácia gyakorlatához, annál inkább fejlett, homofonikus kódokat használt, minél távolabb – legyen bármilyen értelmiségi háttere –, annál kevésbé fejlett, monoalfabetikust. A Della Porta, Vigenère, Selenus vagy az arab szerzők könyveiben található kifinomultabb eszközöket egyszerűen senki nem használta. A kora újkori rejtjelhasználók nem mutattak akadémiai érdeklődést a kriptográfia tudománya iránt.

Irodalom

- Ágoston Gábor 1999: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, Dobó István Vármúzeum. 129–157.
- Al-Kadi, Ibrahim A. 1992: Origins of cryptology: The Arab contributions. *Cryptologia*, 16., 1992/2., 97–126.
- Alstedii, Ioannis-Henrici 1630: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herbornae. (Reprint: Alsted, Johann Heinrich 1989–1990: *Encyclopaedia septem tomis distincta* [szerk. Schmidt-Biggemann, Wilhelm]. Stuttgart – Bad Cannstatt, Fromann-Holzboog.)
- d’Alverny, Marie Thérèse 1994: *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age* (szerk. Burnett, Charles). Aldershot, Variorum.
- Azizi, Abdelmalek – Azizi, Mostafa 2011: Instances of Arabic Cryptography in Morocco. *Cryptologia*, 35., 2011/1., 47–57.
- Bagi Zoltán Péter 2012: A 16–17. századi határvidéki és diplomáciai kémkedés magyar nyelvű irodalmának áttekintése. *Aetas*, 27., 2012/4., 176–188.
- Bajáki Rita et al. (szerk.) 2009: *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4*. Budapest, OSZK.
- Balassi Bálint összes versei 1974 (szerk. Stoll Béla). Budapest, Helikon.
- Beke Antal (szerk.) 1881, 1882: Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel (1629–1637) 1–3. In *Magyar Történelmi Tár*, 3. sorozat, 4., 5. kötet. Budapest, MTA.

- Beck, Cave 1657: *The Universal Character by which all the Nations in the World may Understand one anothers conceptions, Reading out of one Common Writing their own mother tongues*. London, Maxey.
- Berlász Jenő et al. (szerk.) 1984: *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Szeged, JATE.
- Borst, Arno 1957–1963: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über den Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker I–VI*. Stuttgart, Hiersemann.
- Borvölgyi Györgyi 2004: *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*. Budapest, OSZK.
- Burnett, Charles 1996: *Magic and Divination in the Middle Ages: Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*. Aldershot, Variorum.
- Costamagna, Giorgio 1968: *Tachigrafia notarile e scritte segrete medioevali in Italia*. Róma, ANAI.
- Cotte, Michel (szerk.) 2004: *Les circulations techniques: En amont de l'innovation – hommes, objets et idées en mouvement*. Belfort–Besançon, Presses Universitaires de Franche-Comté.
- Couturat, Louis – Leau, Léopold 1903: *Histoire de la langue universelle*. Párizs, Hachette.
- Couturat, Louis – Leau, Léopold 1907: *Les nouvelles langues internationales*. Párizs, Hachette.
- Dávid Géza – Fodor Pál: Oszmán hírszerzés Magyarországon. In Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, Dobó István Vármúzeum. 197–207.
- Eco, Umberto 1993: *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*. Róma–Bari, Laterza. [Magyarul: uő 1998: *A tökéletes nyelv keresése az európai kultúrában*. Budapest, Atlantisz.]
- Ehmer, Josef 1997: Worlds of Mobility: Migration Patterns of Viennese Artisans in the Eighteenth Century. In Crossick, Geoffrey (szerk.): *The Artisan and the European Town, 1500–1900*. Aldershot, Scholar. 172–199.
- Epstein, Stephan R. 2004: Journeymen, Mobility, and the Circulation of Technical Knowledge, XIVth–XVIIIth Centuries. In Hilaire-Pérez, Liliane – Garçon, Anne-Françoise (szerk.) 2004: *Les chemins de la nouveauté: Inventer, innover au regard de l'histoire*. Párizs, CTHS. 1–30.
- Falconer, John 1692: *John Rules for explaining and decyphering all manner of secret writing, plain and demonstrative with exact methods for understanding intimations by signs, gestures, or speech: also, an account of the secret ways of conveying written messages, discovered by Trithemius, Schottus, Lord Fran. Bacon, Bishop Wilkins, etc*. London, Dan. Brown ... and Sam. Manship.
- Farkas Gábor et al. (szerk.) 1992: *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2*. Szeged, Scriptorum.
- Farkas Gábor Farkas (szerk.) 1997: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II. Nagyszombat 1632–1690*. Szeged, Scriptorum.
- Fekete Lajos 1955: *Die Siyaquat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln I–II*. Budapest.
- Findlen, Paula 2004: *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*. New York, Routledge.

- Fletcher, John Edward 1988: *Athanasius Kircher und seine Beziehungen zum gelehrten Europa seiner Zeit*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Fodor Pál 1995: Kémkedés a török korban. *Keletkutatás*, 1995. ősz, 121–126.
- Fodor, Pál 2000: An anti-Semite Grand Vizier? The crisis in Ottoman-Jewish Relations in 1589–1591 and its Consequences. In uő (szerk.): *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*. Isztambul, Isis. 191–206.
- Gárdonyi Géza 1974: *Titkosnapló. A titkosírás megfejtői: Gilicze Gábor, Gyürk Ottó* (szerk. Szalai Z. Sándor). Budapest: Szépirodalmi.
- Gillogly, James J. 1987: Breaking an Eighteenth Century Shorthand System. *Cryptologia*, 11., 1987/2., 93–98.
- Godwin, Joscelyn 2009: *Athanasius Kircher's Theatre of the World: The Life and Work of the Last Man to Search for Universal Knowledge*. Rochester (VT), Inner Traditions.
- Gürkan, Emrah Safa 2012: The efficacy of ottoman counter-intelligence in the 16th century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 65., 2012/1., 1–38.
- Harris, John R. 1998: *Industrial Espionage and Technology Transfer: Britain and France in the 18th-Century*. Aldershot, Ashgate.
- Hausner Gábor et al. (szerk.) 1992: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Budapest, Argumentum.
- Hilaire-Pérez, Liliane – Garçon, Anne-Françoise (szerk.) 2004: *Les chemins de la nouveauté: Inventer, innover au regard de l'histoire*. Párizs, CTHS.
- Hilaire-Pérez, Liliane – Verna, Catherine 2006: Dissemination of Technical Knowledge in the Middle Ages and the Early Modern Era: New Approaches and Methodological Issues. *Technology and Culture*, 47., 2006/3., 536–565.
- Hiller István 1999: A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban. In Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, Dobó István Vármúzeum. 157–169.
- Hotson, Howard 2000: *Johann Heinrich Alsted 1588–1638. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*. Oxford (NY), Clarendon.
- Hotson, Howard 2001: *Paradise postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*. Dordrecht–Boston–London, Springer.
- Jankovics József – Monok István (szerk.) 1993: *Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció*. Szeged, Scriptum.
- Kennedy, Gerry – Churchill, Rob 2006: *The Voynich Manuscript: The Mysterious Code That Has Defied Interpretation for Centuries*. Rochester (VT) Inner Traditions.
- Kerekes Dóra 2003: Hírszerzés a XVI–XVII. században. *Irodalomismeret*, 13., 2003/1., 63–70.
- Kerekes Dóra 2007: Kémek Konstantinápolyban: A Habsburg információszerezés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699). *Századok*, 141., 2007/5., 1217–1258.
- Kerekes Dóra 2010: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, L'Harmattan.
- Kerekes Dóra é. n.: *Titkosszolgálat volt-e a Habsburgok titkos levelezői intézménye?* (megjelenés alatt)
- Kircher, Athanasius 1663: *Polygraphia nova et universalis ex combinatoria arte detecta*. Róma, Varesius.

- Kiss Farkas Gábor 2005: „Difficiles Nugae”. Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai (Nádasdy Ferenc és a jezsuiták). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109., 2005/4–6., 436–463.
- Knowlson, James 1975: *Universal Language Schemes in England and France, 1600–1800*. Toronto, University of Toronto Press.
- Láng Benedek 2011a: Az emberek titkai: A rejtjelezés társadalomtörténete Magyarországon. *Korall*, 12., 43., 174–189.
- Láng Benedek 2011b: *A Rohonci kód*. Budapest, Jaffa.
- Markó Árpád 1936: A versíró Rákóczi. *Magyar Szemle*, 26., , 259–264.
- Monok István 1983: Csanaki Máté könyvjegyzéke. *Magyar Könyvszemle*, 99., 1983/3., 256–262.
- Monok István (szerk.) 1991: *Erdélyi Könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2*. Szeged, Scriptorum.
- Monok István (szerk.) 1996: *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*. Szeged, Scriptorum.
- Monok István – Németh Noémi – Varga András (szerk.) 1994: *Erdélyi Könyvesházak III. 1563–1757: A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Szeged, Scriptorum.
- Mrayati, Mohamad – Alam, Yahya Meer – at-Tayyan, M. Hassan (szerk.) 2003: *al-Kindi's Treatise on Cryptanalysis. The Arabic Origins of Cryptology, 1*. Rijád, King Faisal Center for Research and Islamic Studies.
- Mrayati, Mohamad – Alam, Yahya Meer – at-Tayyan, M. Hassan (szerk.) 2007: *Two Treatises on Cryptanalysis. The Arabic Origins of Cryptology, 6*. Rijád, King Faisal Center for Research and Islamic Studies.
- Oláh Róbert (szerk.) 2009: *Protestáns Intézményi Könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Jegyzékszerű források. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/2*. Budapest, OSZK.
- Ötvös Ágoston 1848: *Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából*. Kolozsvár, Királyi Főtanoda.
- Özgen, Elif 2012: The connected world of intrigues: the disgrace of Murad III's favourite David Passi in 1591. *Leidschrift*, 27., 2012/1., 75–100.
- Pálffy Géza 1999: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, Dobó István Vármúzeum. 33–65.
- Pellerey, Roberto 1992: *Le lingue perfette nel secolo dell'utopia*. Roma–Bari, Laterza.
- Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.) 1999: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, Dobó István Vármúzeum.
- Pingree, David 1987: The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe. In Amoretti, B. Scarcia (szerk.): *La diffusione delle scienze Islamiche nel Medio Evo Europeo*. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei. 57–102. [Magyarul: Láng Benedek 2004: Necromantia mint a hetedik szabad művészet, avagy a tanult mágia a középkori tudomány határain innen és túl. In Fehér Márta – Zemplén Gábor – Láng Benedek (szerk.): *Tudás az időben*. Budapest, Műegyetemi. 41–60.]
- della Porta, Giambattista 1602: *De furtivis literarum notis vulgo de ziferis liber quinque*. Nápoly, Johannes Baptista.

- della Porta, Giambattista 1606: *De occultis literarum notis, seu artis animi sensa occulte aliis significandi*. Strasbourg, Zetzner.
- Révay Zoltán 1974: *II. Rákóczi Ferenc és korának rejtjelzése (XVIII. század)*. Budapest, Magyar Néphadsereg Híradó Főnökség.
- Révay Zoltán 1978: *Titkosírások*. Budapest, Zrínyi.
- Rossi, Paolo 1983: *Clavis universalis: arti della memoria e logica combinatoria da Lullo a Leibniz*. Bologna, Il Mulino.
- Selenus, Gustavus 1624: *Cryptomenytices et cryptographiae libri IX*. Luneburg, Stern.
- Siklóssy László 1939: *Az országgyűlési beszéd útja*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Slaughter, Mary M. 1982: *Universal languages and scientific taxonomy in the 17th century*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stolzenberg, Daniel 2011–2012: The Universal History of the Characters of Letters and Languages: An Unknown Manuscript by Athanasius Kircher. *Memoirs of the American Academy in Rome*. 56–57., 305–321.
- Strasser, Gerhard 1988: *Lingua Universalis: Kryptologie und Theorie der Universalsprachen im 16. und 17. Jahrhundert*. (Wolfenbütteler Forschungen, 38.) Wiesbaden, Harrassowitz.
- Szabó Károly (szerk.) 1862: *Erdélyi Történelmi Adatok*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Szakály Ferenc 1987: Egy végvári kapitány hétköznapijai. Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561. In Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 18*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 45–126.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Humanizmus és reformáció 23. Budapest, Balassi.
- Szczucki, Lech – Szepessy Tibor (szerk.) 1992: *Epistulae / Andreas Dudithius I*. Budapest, Akadémiai.
- Széchy Károly 1896–1902: *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*. Budapest, Franklin.
- Szentpéteri Márton 2008: *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Budapest, Universitas.
- Szilágyi Sándor 1887, 1888, 1890: Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. In *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat 10., 11., 13. kötet. Budapest, MTA.
- Trithemius, Johannes 1518: *Polygraphiae libri sex*. Oppenheim, Haselberg de Aia.
- Trithemius, Johannes 1606: *Steganographia: ars per occultam scripturam*. Frankfurt, Becker.
- Torma Károly (szerk.) 1889, 1890, 1891: Szaniszló Zsigmond naplói. *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat, 12., 13., 14. kötet. Budapest, MTA.
- Vadai István 1991: Két XVII. századi titkosírás megfejtése. In Ötvös Péter (szerk.): *Pálffy Kata leveleskönyve: iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez (1602–1606)*. Szeged, Scriptum. 183–189.
- R. Várkonyi Ágnes 1987: *A rejtőzködő murányi Vénus*. Budapest, Helikon.
- Verna, Catherine (é. n.): The Notary as a Witness: Techniques and the Dissemination of Tacit Knowledge (XIVth–XVth Centuries). In Córdoba de la Llave, Ricardo (szerk.):

- Craft Treatises and Handbooks: The Dissemination of Technical Knowledge in the Middle Ages, Acts of the Córdoba Conference, 6-8 October 2005* (megjelenés alatt).
de Vigenère, Blaise 1586: *Traicte des Chiffres ou secretes manières d'escrire*. Párizs, Abel l'Angelier.
- Viskolcz Noémi (szerk.) 2003: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655). Bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár*. Budapest–Szeged, OSZK–Scriptum.
- Viskolcz Noémi 2010: Nádasy III. Ferenc gyűjteményei. *Századok*, 144., 2010/3., 873–893.
- Viterbo, Emanuele 1998: The Ciphered Autobiography of a 19th Century Egyptologist. *Cryptologia*, 22., 1998/3., 231–243.
- Wilding, Nick 2001: „If you have a secret, either keep it, or reveal it”: Cryptography and Universal Language. In Stolzenberg, Daniel (szerk.): *The Great Art of Knowing – The Baroque Encyclopedia of Athanasius Kircher*. Fiesole, Stanford University Libraries – Edizioni Cadmo. 93–103.
- Wilding, Nick 2004: Publishing the Polygraphy: Manuscript, Instrument, and Print in the Work of Athanasius Kircher. In Findlen, Paula: *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*. New York, Routledge. 283–296.
- Willis, John 1602: *The Art of Stenographie, teaching by plaine and certaine rules, to the capacitie of the meanest, and for the use of all professions, the way of compendious writing*. London, Cuthbert Burbie.
- Žontar, Josip 1973: *Obveš evalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoleju. Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert*. Ljubljana, Slovenska Akademija Znanosti i Umetnosti.

Balatoni hajók ©Fortepan

Szommer Gábor

Levelezési gyakorlat és hálózatiság az angol Kelet-indiai Társaság első éveiben*

ha egy olyan kora újkori szervezet működéséről szeretnék képet kapni, amelynek tevékenysége hatalmas földrajzi térségekre terjedt ki, akkor a szervezeten belüli kommunikáció vizsgálatát aligha lehet megkerülni. Mindez attól függetlenül igaz, hogy formális intézményről van-e szó, vagy „csak” nagy térségben szétszórtan tevékenykedő kereskedők lazább, informális együttműködéséről (Trivellato 2009). Ezek a szervezetek egyben levelezéssel fenntartott hálózatok is voltak, azaz összetartásukban és működésükben alapvető szerepet játszott az írás és a levélforgalom. Dolgozatomban a Kelet-indiai Társaság alkalmazottainak eljárásait, módszereit példaként hozva azt veszem szemügyre, hogy ezek a kommunikációs (mindenekelőtt levelezési) gyakorlatok miként is zajlottak a XVII. század elején.¹ Ez arra is jó lehetőséget ad, hogy a sajátosságokat elhelyezzem a kor tágabb kontextusában, másfelől pedig a kevésbé szembeötlő vonatkozásokat (például a bizalom szerepe vagy a társadalmi hierarchia megnyilvánulási módjai) is érinteni lehet. Az egyéni szint részleteinek felvázolása után a levelezési gyakorlat és a szerkezet kapcsolatáról is teszek néhány érintőleges megállapítást, de az intézményes működés strukturális problémáit a tanulmányban nem elemzem behatóbban. Végezetül fontosnak tartom kiemelni, hogy az alábbiakban inkább példákat hozok fel, és nem az elméleti térben igyekszem elhelyezni a megfelelő kérdés-

* Ezúton szeretném megköszönni a Japán Alapítványnak a tanulmány készítéséhez nyújtott segítségét.

¹ A dolgozat témája a tágan értelmezett információtörténelem egyik csapásirányaként fogható fel. Az irányzatról magyarul legújabban az *Aetas* 2012/4. száma (mindenekelőtt Z. Karvalics 2012 és Weller 2012) ad átfogó képet.

köröket, illetve nem törekszem átfogó képet adni a levelezési rendszerekről, de még a Kelet-indiai Társaság levelezési gyakorlatáról sem.

Kiindulópontként mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a korszakban a szervezeten belüli kommunikáció nem kizárólag a levelezésen vagy a levélíráson keresztül történt. A XVII. század első felében a nyilvános, sajtójellegű gazdasági hírlevelek még csak elszórtan bukkantak fel (McCusker 1984), a vizsgálni kívánt térségre vonatkozóan pedig nem találkozunk ilyenekkel az időszakban. Ez a fokozatosan megjelenő újítás a XVIII. század végéig egyébként sem jelentett számottevő minőségi előrelépést a levélíráshoz képest, így ezzel a formával nem kell mélyrehatóbban foglalkozni. A kapcsolattartás levelezés melletti másik fő formája a XVII. század első felében a szóbeli kommunikáció volt. E dimenzió viszont alig ragadható meg a források szintjén, ami miatt nehéz pontos és átfogó képet alkotni. Magának az eljárásnak a meglétéről és gyakoriságáról még viszonylag gyakran olvashatunk; látványos megnyilvánulásai például a társaság vezetése előtti (sok esetben az alkalmasságot felmérni hivatott, „állásinterjúként” is felfogható) meghallgatások vagy a felső vezetők számára személyesen adott beszámolók (például: Farrington 1991, 217–219). Az Ázsiában tevékenykedő ügynökök közötti szóbeli kapcsolatok viszont már jóval nehezebben érhetők tetten, az átadott tartalmakra vonatkozóan pedig szinte semmilyen utalást nem találunk. Ebből azonban semmiképpen sem szabad azt a következtetést levonni, hogy ez a csatorna hiányzott volna, mi több, fontosságával és sajátos jellemzőivel a kortársak teljes mértékben tisztában is voltak.² A szóbeli ismeretátadás mellett viszonylag gyakran találkozunk még egy, ma már talán kissé körülményesnek tűnő, sajátos kommunikációs gyakorlattal: különböző áruk mintaként történő küldésével (i. m., 382, 553, 664). Ez a megoldás különösen az egyes termékek piaci viszonyainak megfelelő megítéléséhez bizonyult hasznosnak: ilyen esetekben a szóban (például az árucikkek pontos minőségéről vagy apró részleteiről, kategóriáiról) megfogalmazott információk többnyire

² A hollandok japán telepe vezetőjének sorai jól megvilágítják, hogy mennyire tudatos volt ez a hozzáállás: „Caron főkereskedő a tanács tudtával és jóváhagyásával egy alkalommal odamegy [ti. Batáviába], hogy – mivel teljes ismeretekkel rendelkezik az ügyekről, és azokat szóban kifejezve jobban meg lehet vitatni, mint tollal – mindenről megfelelő tájékoztatást adjon:...” A kettőspont után egy hosszabb felsorolás kezdődik, amelyben olyan témák bukkannak fel, mint a különböző japán főemberekkel folytatott tárgyalások vagy éppen a kereskedelmi lehetőségek – vagyis alapvetően olyan dolgok, amelyekről írásban is be lehetett volna számolni, de az adott pillanatban a szóbeli kommunikáció, lévén alaposabb, előnyösebbnek bizonyult. Levél Hiradóból (Japán) Antonio van Diemennek (Batávia), 1638. február 17. University of Tokyo, Historiographical Institute, Afgaande brieven 7598-8 14 28. f.

nem voltak elegendők. Annak ellenére azonban, hogy a fent említett kommunikációs formák jelen (és sok esetben hangsúlyosak) voltak a rendszeren belül, a személyközi és intézményen belüli kommunikáció – mindenekelőtt a forrásadottságok miatt – a leghatékonyabban a levelezésen keresztül követhető nyomon, így alapvetően erre a dimenzióra összpontosítottak.

Első lépésként a levelezés tartalmi és funkcionális vonatkozásait érdemes szemügyre venni. Aligha igényel különösebben részletes kifejtést, hogy levél és levél között komoly funkcionális különbségek lehetnek, és ennek megfelelően más kategóriába tartozó üzenetek sajátosságai ugyancsak eltértek. Mindez azt jelenti, hogy a „levelek” csoportján belül számos altípust különíthetünk el. Ilyenek például a tanácsok, az utasítások, a jelentések vagy éppen a kérések, amelyek részben vagy teljesen más-más stílust, jellemzőket vagy beszédmódot tartalmaznak (Bergs 2004).

A kutató számára a leginkább szembeötlő – és elsődlegesen elvárt – funkció mindenképpen a kereskedelem összehangolása. A ma is olvasható levelek zömében rengeteg gazdasági adat bukkan fel: árak, az egyes hajók által hozott vagy vitt árucikkek, keresett termékek vagy éppen (viszonylag ritkábban) az egyes régiók mértékegységei. Talán kevésbé gyakran, ugyanakkor még mindig lépten-nyomon előkerülő ismeretcsoporthoz a különböző hírek, történések. Ezek között közvetlen gazdasági vonatkozású (például annak az országnak az eseményeit részletező tudósításokat, amelyben a levél írója és címzettje tevékenykedtek) és inkább érdekes (például különböző európai politikai történéseket említő) eseményeket egyaránt találhatunk. A gazdasági adatok és a helyi vagy regionális hírek ismerethalmaza alapvetően fontos volt a döntéshozók számára (függetlenül attól, hogy a kérdéses döntést alsó, közép- vagy felső szinten kellett meghozni), így jelenlétük aligha meglepő. Utóbbi kategóriával kapcsolatban viszont annyit mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a hírek szükségességének megítélésébe már szubjektív elem is kerülhetett; így fordulhatott elő, hogy egy kereskedőt felettese túl bőbeszédű levele miatt marasztalt el: „[Levelei] terjengősek, nem tömörek; nagyok, de tele vannak haszontalan és szükségtelen dolgokkal, ez pedig méltatlan az ön posztjához, éveihez és tapasztalatához, és rossz fényt vet Önre.” (Farrington 1991, 618–619.) Mindehhez az a hozzáállás is jól illik, hogy a levélírást sokan (és nem kizárólag kereskedők) feladatként fogták fel; ez jól tükröződik az olyan nyitó formulákban, mint például a „Szerény feladatomra emlékezve...” (*Sir, my duty is humbly remembered...*) (Daybell 2006, 161).

Az általános tartalmi funkciók után érdemes a társaságon belüli levelezés mennyiségi gyakorlatát is szemügyre venni. A terjedelemtől nem

igazán lehet átfogó megállapításokat tenni: találunk féloldalas üzeneteket, de a társaság európai irányítói számára éves beszámolóként küldött levelek akár 30–40 oldalra is rúghattak. A legtöbb fennmaradt levél címzettje valamelyik más, Ázsiában tevékenykedő angol kereskedő vagy a londoni vezetőség volt. A kép ugyanakkor annyiban csalóka, hogy a legnagyobb eséllyel azok a levelek élték túl a századok viharait, amelyek valamiképpen utat találtak az anyaországba, a társaság levéltárába – ezek pedig elsősorban az angol kereskedők egymásnak és Európába küldött írásai voltak. Ezenkívül elvétve találunk családtagoknak, ott-honi barátoknak vagy régebbi kollégáknak, sőt, egy-egy arisztokrata kapcsolat számára küldött üzeneteket is.

Szerencsére a címzettekről kialakított kép további források bevonásával tovább árnyalható: a társaság japán telepe főkereskedőjének gyakorlatán keresztül próbálok kissé mélyebb (noha nem feltétlenül a tipikus levélírókra jellemző) megállapításokat tenni néhány részletről. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Richard Cocks naplójából rengeteg, mára már eltűnt levél létéről is tudomást szerezhethünk, sőt olykor még pár szavas tartalmi kivonatot is kapunk (Cocks 1980). Sajnos a napló szövege sem maradt fenn teljes egészében, jó pár év feljegyzései hiányoznak, ezért a kapott kép töredékes, ennek ellenére jó betekintést ad a kereskedő levelezésen keresztül kiépített személyes kapcsolatrendszerébe, és számos további mennyiségi adatra vonatkozóan nyújt támpontot.

A levélmennyiség kapcsán a hiányzó forrásrészletek miatt inkább csak hozzávetőleges számokat lehet rekonstruálni és durva következtetéseket levonni. Az egy-két, viszonylag teljesen dokumentált esztendőben a főkereskedő mintegy 150–250 üzenetére történik utalás, ami más – jelentős levélírási teljesítményt felmutató – társadalmi vagy foglalkozási csoportok tagjaihoz képest is jelentős mennyiségnek számít (lásd például egyes kora újkori orvosok levelezését: Steinke–Stuber 2004).

A levelezőpartnerekről már pontosabb részleteket kaphatunk. Első pillantásra feltűnő, hogy a levelezőpartnerek zöme nem a honfitársak közül került ki. Annak ellenére, hogy ez az adat ugyancsak torzít némiképpen (különösen azért, mert az angolok többsége fedél alatt élt, így nem a levelezés volt a fő kommunikációs forma), mindenképpen érdekes irányba mutat. Először is, Cocks igen szoros kapcsolatban állt számos Japánban élő és tevékenykedő portugál, illetve néhány spanyol és itáliai kereskedővel. Noha mind vallási, mind politikai szempontból ellentétes oldalon kellett volna állniuk, e választóvonalak individuális szinten nem tűnnek fel élesen. Az egyének között szoros viszony alakult ki, számos esetben kifejezetten rendszeres, személyes és évekig tartó érintkezésről beszélhetünk. A legerősebb, egy portugál magán-

kereskedővel létesített kapcsolat akár önmagában is vizsgálható, noha valószínűleg egyedülálló – egyetlen más személlyel fenntartott kontaktus sem eredményezett ekkora levélmennyiséget. Nagyjából hetente írt mindkét fél, és ritkán adódott olyan kéthetes periódus, amely alatt valamelyikük elmulasztott volna üzenetet küldeni. Így az érintkezés erősen párbeszédjellegű volt, és szoros személyes kapcsolatot valószínűsít.

A kínai kereskedők közül két személy képviselte az angol telep „kínai vonalát”. Velük is többé-kevésbé élénk levélforgalom létesült, habár ennek mértéke nem közelítette meg a portugálok irányába kialakult áramlást. Említést kell még tenni a japán kapcsolatokról, amelyek mind intenzitásukat, mind sokszínűségüket tekintve számottevők voltak. A japánok közül mindenekelőtt a hivatalos funkcionáriusok, az állami tisztviselők és a partnerkereskedők képeztek kiemelkedő csoportot. Cocks japánokkal folytatott levelezése ugyanakkor igen sajátos és a korábban említett partnerekkel kiépített kommunikáció mintáihoz képest eltérő logika mentén szerveződött. Míg a két kínaival viszonylag sok levelet váltott, és a portugálok esetében is hasonló koncentráció figyelhető meg (noha több partnerrel és még több levéllel), a japánok inkább ennek a tendenciának az ellenpólusát alkotják. Mennyiségét tekintve némiképp több levél mozgott ugyan, mint a másik szálon, ám a partnerek száma rengeteg, 90 fölötti. Ebből kifolyólag a kapcsolatok többsége nem tűnik túl szorosnak, sok eset csupán egy-egy alkalmi üzenetet váltottak.

A fenti, felszíneesebb vizsgálaton keresztül begyűjthető kissé banális adatokon túl a levélmozgásnak más, mélyebben fekvő és jóval kevésbé szembeötlő dimenzióit is feltárhatjuk. Számos olyan funkciót találunk, ami a levelezés mint kommunikációs forma „sajátja” volt, és amit a XVIII–XIX. századra elterjedő hírlevelek és sajtótermékek nem is nagyon tudtak betölteni. Ezek között említhetjük mindenekelőtt a „társadalmi tőkéhez”, a társadalmi hálózatok működéséhez kapcsolódó és a közösség összetartását biztosító funkciókat. Trivellato (2004) a szefárd zsidó kereskedőközösség kapcsán hívja fel arra a figyelmet, hogy a kora újkori levelek lényeges feladata volt a kölcsönös bizalom és hitelesség kiépítése vagy éppen megkérdőjelezése. Más szavakkal megfogalmazva, a közvetített tartalmak között a megbízhatóságra vonatkozó információk is megbújtak. Mivel a szétszórtan tevékenykedő ügynökök alig-alig találkozhattak egymással, a személyes információk megszerzésére nem is kínálkozott túl sok más mód.

A társaság példáján valamelyest árnyalhatjuk a szociális funkció képét. A kereskedők fizetett alkalmazottak voltak, így a bizalom kiépítése során már nem kizárólag a saját hierarchikus szinten tevékenykedő szereplők voltak hangsúlyosak, sok esetben a felettes szint, az ázsiai

vagy a londoni központ döntéshozóinak kellett hangsúlyozni, hogy a levélíró például kimagaslóan végzi a munkáját. Az azonos szinten lévők esetében a bizalom kérdéskörének legszembeötlőbb megnyilvánulása a társaság által tiltott magánkereskedés kapcsán kialakuló cinkosság volt. E magánkereskedés lényege, hogy a kereskedők saját pénzüket különböző árukba fektették, amiket a társaság hajóin – tehát ingyen, egyúttal pedig munkaadójuknak versenyt is támasztva – szállították más ázsiai térségekbe. Ott vagy ők vagy beavatott kollégáik eladták az árut, és helyi termékekbe fektették a kapott pénzt (Erikson–Bearman 2004, 8–11). A közös titkon túl tehát még fokozottabban bizalmi viszonyt tette a magánkereskedést az, hogy a két partner (amennyiben a kereskedő nem kísérhette a hajón saját cikkeit) földrajzilag távol eső régiókban tevékenykedett, így az egyik fél kéréseinek teljesítését (a küldött pénz befektetését vagy éppen az áru eladását) a másik a maga szája íze szerint hajthatta végre. Ennek a szabadságnak szabott informális határt, hogy amennyiben valaki durván megsértette volna az íratlan szabályokat, akkor annak alighanem a közösségen belüli presztízse és a saját hasonló tevékenysége látta volna a kárát (nem is talákoztunk ilyen esetekkel). Magánkereskedést egyébként szinte mindegyik angol kereskedő folytatott, mindenki tudott is a többiek ilyen jellegű ténykedéséről, az alkalmazottak pedig gyakran kölcsönösen segítettek is egymásnak (Farrington 1991, 346, 488, 500, 540, 637). A vezetőség ezeket az üzelmeket sejtette ugyan, de hivatalos eljárást csak megalapozott bizonyítékok alapján lehetett kezdeményezni (i. m., 843; a jelenség rendszerszintű alapjairól: Erikson–Bearman 2004, 8–11). A kategóriában az ellentétes előjelű üzenetek ugyancsak megtalálhatók. Ahogy a levelek egyik fontos feladata a bizalom kiépítése volt, úgy ennek fordítottjára, mások szavahihetőségének lerombolására, teljesítményének megkérdőjelezésére is szép számmal találunk példát. Az egyes kollégákkal szemben megfogalmazott vádokról vagy az ezekre adott válaszokról többnyire a vezetőséggel vagy harmadik felekkel folytatott levélváltásokból értesülhetünk.³

³ Itt csak egy példát említek a levelezésben felbukkanó számos vád és mentegetőzés közül: „Tudomást szereztem Barnard Wright, a Sun helyettes pénztárnoka által Kegyelmednek küldött leveléről, és ezúton fordulnék Kegyelmedhez és a társasághoz, azt remélve, hogy nem hagyják magukat meggyőzni a hamis jelentésekben megbúvó hazugságok által. Csak azt a legrosszindulatúbb súlyos hazugságot említeném, hogy hajónkon, a Sunon csak akkor került sor imádságokra, amikor más tennivaló nem akadt.[...] A kellő időben, naponta kétszer kerítettem sort közös imádságra és a Szentírás egyes részeinek felolvasására, és amikor én, betegségem okán nem tudtam ellátni e feladatot, parancsnokunk, Sir Thomas Dale, aki maga is igaz vallásos ember, [...] a megfelelő módon a helyemre lépett. Amikor pedig ő sem volt a fedélzeten,

Érdekes kérdést jelentenek a szép számmal felbukkanó, „semmitmondónak” tűnő levelek, amelyek esetében ismét nem a leírt információk továbbításán volt a hangsúly. Ezeknek az üzeneteknek az információtartalma igen csekély, így kizárható, hogy elsődleges funkciójuk a tájékoztatás lett volna. A látszólag semmiféle konkrét, kézzelfogható ismeretet nem tartalmazó, gyakorta udvariassági formulákra szorítókozó levelek azonban egyáltalán nem minősíthetők pusztán szócséplésnek. Az üzenetküldés egyik igen jelentős feladata magának a csoportnak a kommunikáción keresztül történő összetartása és a társadalmi kapcsolatok fenntartása volt, ez pedig annál hatékonyabban érvényesült, minél gyakrabban léptek érintkezésbe egymással a szereplők (Magnusson 2004, 103; Ojala–Luoma-aho 2008) Korszakunkban ezt a törekvést tovább erősítette, hogy a társaság ázsiai alkalmazottai teljesen idegen vallási és kulturális közegben tevékenykedtek. Ennek megfelelően számos ilyen rövid levél maradt fenn, tartós „elhanyagolás” esetén pedig olyan megjegyzésekkel is találkozhatunk, amelyek neheztelnek vagy csodálkoznak a kommunikáció hiánya miatt: „Csodálkozom, hogy április 22. óta senkitől nem jött egyetlen szó sem. Soha nem vágytam ennyire egy levélre, mint most.” (További példák: Farrington 1991, 145, 364, 430, 439, 442, 626.) Így aztán az sem ritka, hogy a levélíró semmi érdemlegesnek tartott dologról nem tudott beszámolni, pusztán egy alkalmas hírvivő felbukkanásának lehetőségével kívánt élni: „Semmi fontos ügyről nem írhatok ugyan, de – mivel ilyen megfelelő kézbesítő akad – nem hagyom ki, hogy hallassak magamról.” (i. m., 130, 147, 148.)

Újabb kevésbé szembeötlő dimenzióként emelhetjük ki a levelek összefüggését a társadalmi hierarchiával, illetve szerepét annak újratemelésében és megszilárdításában. Az az általános megállapítás aligha meglepő, hogy a levélírónak üzenete írásakor szem előtt kellett tartania a címzett társadalmi státusát és ennek megfelelően kellett felépítenie a levelet. Ez az átfogó szabály rengeteg kisebb-nagyobb részletben tetten érhető, és ezek némelyike ma már egyáltalán nem számít triviálisnak. A leginkább szembeötlő mozzanat valószínűleg a retorika: a levélírónak az eltérő társadalmi státuszú személyekkel más-más fogalmazásmódot kellett használnia. Ezek a megnyilvánulások ráadásul az egyes szereplők közötti – nem feltétlenül szembetűnő – társadalmi (vagy intézményen belüli) hierarchikus és szintkülönbségek feltárásához teremthetnek lehetőséget a kutatók számára. A gyakorlat a leglátványosabban az alább bővebben ismertetett udvariassági formulákban és megoldások-

Mr. Martin nem mulasztotta el az említett feladat végrehajtását.” James Rynd levele a Moon fedélzetéről, a jávai Bantamból, Sir Thomas Smythe, a társaság kormányzója számára, Londonban. 1619. II. 22. British Library, IOR E/3/6. f.

ban mutatkozik meg, amelyekre extrém esetben a levélírónak annyira ügyelnie kellett, hogy a protokolláris szabályok kínos betartása akár a mondanivaló pontos kifejezésének rovására is mehetett (Magnusson 2004, 95–97).⁴

A retorikai megoldásokkal kapcsolatban ismét több mozzanatra érdemes felhívni a figyelmet. A középkori és a humanista levélírók által használt formulák szerepe a korábbi időszakhoz képest csökkent, ráadásul az üzleti levelezésben egyébként is kevésbé fontosak,⁵ azonban nem hiányoznak teljesen. A levélírási szabályok ekkoriban még éltek, és a kifejezetten kereskedőknek szánt – és egyébként Erasmus e témában írt alapművén (*De conscribendis epistolis*) alapuló – segédkönyvek hangsúlyozzák is betartásuk szükségességét, hasznát. Ezek a „tankönyvek” nemcsak a levélírás alapvető „elméleti” tudnivalóit (beleértve a fent részletesebben kifejtett társadalmi konvenciókat is) foglalták össze, hanem különböző címzetteknek szánt mintalevelekkel is segítették olvasóikat a bevett szabályok követésében és a megfelelő levélírási módszerek elsajátításában.

A korábbi évszázadokban jellemző rögzített felépítés maradványai a XVII. század eleji kereskedők legtöbb leveléből még visszaköszönnek ugyan, azonban már inkább csak töredékek bukkannak fel. A kötött megoldások az érdemi információkat tartalmazó részekből szinte teljesen hiányoznak, leginkább a bevezető üdvözlésekre, a záró ajánlásokra és néhány szófordulatra korlátozódnak. Érdemes viszont megemlíteni, hogy ezek a szófordulatok a levelezőpartnerek közötti hierarchiakülönbségnek megfelelően ugyancsak eltérők voltak. A teljesség igénye nélkül célszerű néhány gyakori megoldást kiemelni. Felettesnek vagy a társaságnak mint szervezetnek címzett levél megszólításaként – levélírótól függetlenül – leggyakrabban a „Tiszteletre méltó (Sir)... számára” (*To the Right Wor’l [Sir]...*) és a „Méltóságos uram” (*Honourable Sir*) megoldással találkozunk. Ugyanilyen társadalmi kontextusban kezdőformulaként még gyakori az „Emlékeztvén szerény feladatombra...” (*my humble duty/service unto you remembered...*) vagy a „Veszem a bátorságot, hogy zaklassam...” (*I make bould to trouble you...*) indítás. Nagyjából egyenrangú kereskedők esetében a megszólítás viszont gyakran a „Szerető/kedves barátom” (*loving/kind friend*). Bevezetésként a leggyakoribb megoldás a „Teljes szívből ajánlom magamat” (*I kindly/*

⁴ Tipikus retorikai megoldásnak számítottak az úgynevezett „negatív udvariassági” formulák (amennyire meg tudjuk ítélni stb.), megszólításbeli különbségek (Daybell 2012, 26).

⁵ Egyes kutatások ugyanakkor még azt is kiemelik, hogy ezek a formulák Angliában jóval kevésbé számítottak bevettnek, mint a kontinensen (Thomas 1999).

heartily commend me unto you) vagy a „Jó egészséget kívánok” (*Your health desired/with desire of your health*). Azonos státuszú levelező-partnerek esetében ugyanakkor ezek a bevezető szavak sokszor el is maradhatnak, és a mondanivaló közvetlenül az egyszerű megszólítás, az „X. Y. számára” vagy „Mr. ...” felütés után olvasható. A záróformulák még a felütéseknél is egységesebbek és egyszerűbbek. Leggyakrabban „A Mindenható védelmébe ajánlom/Imádkozom Önért a mindenható Istenhez” (*Leave you to the protection of the Almighty / Praying to the Almighty God*) forma valamelyik változatával és a „Kedves barátom, (továbbra is) állok rendelkezésére” (*Loving friend, at your command*) megoldással találkozunk.

A bevezető/befejező formulákon túl a levelek tartalmi részében ugyancsak olyan retorikai és nyelvi fordulatokra bukkanhatunk, amelyek a társadalmi szintkülönbségeket fejezték ki. Ezek közül bizonyos sajátos szavak használata a leginkább szembeötlő. Ezek közé tartozott a levélíró saját személyére és tevékenységére vonatkozó „szerény” (*humble*) jelző vagy a „szolgálat/feladat” (*service/duty*) szó. A „zavar” (*trouble*) ige szintén sokszor felbukkan, azonban ebben az esetben két eltérő használati móddal találkozunk. Az egyik a „gondokozás”, vagyis a levélíró azt hangsúlyozza, hogy üzenetével mintegy gondot okoz a címzettnek: „azzal zavarom, hogy...” (*I trouble you with...*). A másik udvariassági stratégia a saját problémavállalás túlhangsúlyozása: általában tipikusan ilyen céllal kerül a levelekbe annak kiemelése, hogy a levélíró saját kézzel vetette papírra a sorokat (Magnusson 2004, 102–108). Mindemellett – immár túlmutatva a választott történeti kontextuson – olyan, jóval kevésbé látványos nyelvi eljárások is kapcsolatba hozhatók a felek társadalmi státuszával és a levél konkrét céljával, mint az utalószavak és névmások használata (lásd Bergs [2004] XVII. század előtti leveleken alapuló vizsgálatát, illetve Dieter Kastovsky és Arthur Mettinger [2000] számos kora újkori angol nyelvhasználatra vonatkozó tanulmányát). A fenti nyelvi megoldásokhoz hasonló funkciót tölthetnek be még az olyan formai elemek is, mint az aláírás elhelyezése, a szöveg térköze és elrendezése a lapon, illetve az, hogy az üzenet küldője a lap mindkét oldalára írt-e vagy csak az egyikre (Gibson 1997, Walker 2003).

A levelezési gyakorlat kapcsán még egy érdekesebb témára érdemes bővebb figyelmet fordítani: a nyilvánosság és a titkosítás kérdésére. A nyilvánosság a korszakban még szabályok és viselkedésminták szintjén sem tűnik teljesen egyértelműen szabályozottnak. Egyfelől gyakran előfordult, hogy a társaság ülésein bizonyos üzeneteket nyilvánosan felolvastak (például Sainsbury 1862, 327), másfelől viszont már a levéltitokra való igény is megjelent. Az európai vezetés elvárta, hogy a

kereskedésbe tevőlegesen bevont valamennyi ügynök hivatalos beszámolókat küldjön, a közvetlen felettesek viszont olykor gyanakodva próbálták kitalálni, mi is lehet e levelekben (Cocks 1980 I, 241). Egyiküket odahaza el is marasztalták, mert az alárendelt kereskedők néhány, a társaság kormányzójának küldött üzenetét felnyitotta és átolvasta (Sainsbury 1862, 391). Egy másik alkalommal az egyik levélíró azért szabadkozott, mert időhiány miatt nem tudott a két, egyazon helyen tartózkodó kereskedőnek külön-külön levelet írni – noha a két üzenet tartalma egyébként megegyezett volna (Farrington 1991, 767).

A nyilvánosság kapcsán a titkosítás ugyancsak izgalmas téma. Az mindenképpen érdekes, hogy alig-alig találkozunk valamilyen titkosírás használatával (Furber 1951, 116), hiszen a korszak sokszor zavaros politikai viszonyai között gyakran fennállhatott annak a veszélye, hogy kényes üzleti adatok kerülhetnek valamelyik vetélytárs kezébe. Mi több, bevett gyakorlat volt, hogy az angol kereskedők a legfőbb rivális, a holland társaság alkalmazottaival és hajóival is küldtek üzeneteket. Ennek ellenére csak egy-két olyan levél bukkan fel, amelyet valamiféle titkosítás/titkosírás védett. A leghosszabb, ma is olvasható üzenetet az India nyugati partján lévő Surat városában tevékenykedő kereskedők küldték haza a társaság vezetésének, beszámolva az indiai üzlet részleteiről.⁶ Noha a levél írásakor az angol–holland kapcsolatok mélyponton voltak Ázsiában, mégsem ez motiválhatta a titkosírás használatát, ugyanis az üzenetet szárazföldi úton, Aleppón és Marseille-en keresztül juttatták el Londonba. A használt titkosítás a behelyettesítéses módszer egyszerű válfaja: a levélíró az egyes betűkhöz szimbólumokat rendelt, és a rejtjelezett szavakban ezeket használta. A levél ráadásul nem is teljes egészében titkosított, még csak teljes mondatokat sem rejtjeleztek, írói mindössze bizonyos szavak elrejtését gondolták szükségesnek. Tipikusan ilyen szavak voltak a hajónevek (ezek minden esetben) vagy bizonyos termékek, esetleg személy- és helységnevek. Ezenkívül egyes mondatok – pillanatnyilag véletlenszerűnek tűnő módon kiválasztott – szavainak rejtjelezésére is sor került (például: „Reméljük, Isten a saját romlásukra fordítja álnok kísérleteiket” – *God, we hope, will turn their mischievous attempts to their own ruin* – a titkosított szavak kiemelve). Egy oldalon általában 40–60, soronként 1-2 szót rejtjeleztek.

Ha futólag a levélírás strukturális tényezőit vizsgáljuk, akkor először azt érdemes megjegyezni, hogy a levelek alapvetően nem egy példányban készültek. A kereskedők első lépésként sokszor előzetes vázlatot

⁶ Thomas Kerridge és mások levele a társaságnak, 1619. március 13. IOR E/3/6 ff. 255–261.

készítettek, és az alapján fogalmazták meg végleges mondanivalójukat. Ugyanakkor – amit a korábban említett, kereskedőknek szánt útmutatók némelyike is szükséges eljárásként emelt ki – sok utalást találunk arra, hogy a levélíró az elküldött levél másodpéldányát megtartotta. Ez abban az esetben mindenképpen hasznos lehetett, ha a későbbiekben valamilyen korábban leírt adatot vissza kellett keresni, azonban az esetleges viták, rosszabb esetben az ilyen másolatok peres eljárások során akár bizonyítékként is szóba jöhettek (Trivellato 2004, 5). Végezetül a premodern levélírók biztonsági okokból is alkalmaztak duplikációs gyakorlatot. Mivel a korszak kommunikációs és közlekedési viszonyai között egyáltalán nem volt biztos, hogy az útnak indított üzenet el is éri a címzettet, a levélírók rendszeresen több csatornát, alternatív útvonalakat és hírvivőket használtak (más kontextusokban lásd: Novák 2007, 175; Dursteler 2009, 607). Ez a társaság gyakorlatában annyit tett, hogy egy évben több hajó is vitte ugyanannak az üzenetnek a másod- vagy akár harmadpéldányát, mi több, a korábban küldött levelek másolatai vagy kivonatai gyakran a következő évben induló hajókon is helyet kaptak. A gyakorlat sok esetekben akár hosszabb kerülő utak használatával is járhatott. A japán és a jávai angol központ között például nem kizárólag a közvetlen hajóforgalmat használták az angolok, hanem az üzenetek közbülső állomásaként gyakran megjelentek egyes indokínai angol telepek is.

Ami a levélmozgás sűrűségét illeti, a képlet egyszerű volt: hírvivőként csak hajók jöhettek számításba, a monszunszelek pedig teljesen behatárolták a vízi közlekedést, így a feladatot ezen a mozgástéren belül kellett megoldani. Ez azt jelentette, hogy az év egyes időszakaiban bizonyos térségekből nem lehetett üzenetet küldeni adott irányokba, mivel a szél lehetetlenné tette a hajózást. Japánból például február után őszig nem lehetett dél felé hajózni, így ezekben a hónapokban nem is találkoztunk a szigetországból küldött levelekkel. Nagyjából hasonló korlátok érvényesültek az európai központtal való kapcsolattartás terén is, mindössze az időszakok különböznek.

A szerkezeti kérdések vizsgálata ugyanakkor már nagyon közel visz a hálózatok kérdésköréhez – ezzel kapcsolatban itt azonban csak néhány észrevételt fogalmazok meg. A levélmozgás a csomópontnak megtett személyek vagy települések között jól megfogható, mennyiségileg is számottevő és viszonylag könnyen látható összeköttetést hozott létre. Ha ezeket a mozgásokat egy adott időpontra vagy időszakra vonatkozóan felvázoljuk, valószínűleg szép szerkezeti rajzolatot kapunk. Ez a módszer látszólag egyszerű, ugyanakkor rejteget néhány buktatót is, hiszen ha a levelek konkrét tartalmát is beemeljük a vizsgálatba, alapvetően más kép rajzolódhat elénk hálózatként.

A fentiek szemléltetésére maradjunk továbbra is a Japánban fenntartott angol telepnél. A kereskedőtelep alaposabb vizsgálata során számtalanszor tapasztaljuk, hogy bizonyos ismerettípusok csak bizonyos személyek között mozogtak. Rengetegszer szembesülhetünk például azzal, hogy egy kereskedő ugyanazon a napon (tehát alapvetően ugyanazon információk birtokában) mást – még hozzá gyökeresen eltérő dolgokat – írt különböző személyeknek. Mindez azt jelenti, hogy ha a hálózat alapjának nem az (általános értelemben vett) leveleket, hanem az egyes információtípusokat (azaz a konkrét tartalmakat) tesszük meg, akkor a kirajzolódó szerkezet ugyancsak eltérő lehet.

Kimondottan jó példa erre a (különböző hétköznapi eseményekről beszámoló) hírek áramlása – ennek a hálózatnak a már említett angol főkereskedő (Richard Cocks) a középpontja, szinte kizárólag csak a neki küldött levelekben szerepelnek efféle tudósítások. A híráramlás mintázata ennek megfelelően jelentősen eltér, mondjuk, a kereskedelmi információk hálózataétól. Teljesen más személyek voltak hangsúlyosak, alapvetően különböztek a külvilággal fenntartott kapcsolatok, és a tartalmak mozgásának rendszeressége is erősen eltért. Megint más szerkezetet kapunk, ha a gazdasági ismereteket vesszük: ezzel kapcsolatban alapvető mozzanat, hogy ilyenek csak egyes – a hierarchiában elég magasan álló – kereskedők leveleiben bukkannak fel, míg mások nem (vagy csak szóban, azaz közvetve) jutottak ezekhez. Ilyenekről a 8–10 Japánban tevékenykedő angol közül csak hárman számolnak be – vagyis ha a csomópontok közötti kapcsolatnak a gazdasági ismereteket tekintjük (tehát azok között van kapcsolat, akik leveleikben ilyen adatokról írnak), akkor ismét csak alapvetően eltérő szerkezeti rajzolatot kapunk.

A képet viszont még tovább árnyalhatjuk. Ha, mondjuk, a gazdaság körébe tartozó árinformációk egyes formáit vesszük szemügyre, akkor további különbségeket tapasztalunk. Ha a döntéstámogatáshoz szükséges árinformációkat vizsgáljuk (vagyis hogy egy adott területen egy bizonyos árucikk éppen milyen áron vehető/adható el), ismét csak más rajzolatot kapunk: a hálózatnak nemcsak a három említett vezető kereskedő a tagja, hanem két további személy is; ugyanakkor több angol ebből a csoportból is hiányzik. Az árinformációk speciális formája a könyvelés, amikor is az árakat feldolgozva, összesítve továbbították. A könyvelések mozgása viszont megint különböző mintát követett, ez esetben pedig már a mozgások iránya is jelentősnek számít: Oszakából és Edóból Hiradóba, onnan pedig a jávai angol központba. Ellenkező irányú mozgásra – ellentétben például az előbb említett, a levelekben közvetített árakkal kapcsolatos ismeretekkel – soha nem került sor. Az árukészletet kísérő leltárok küldése ismét más, az eddigiektől eltérő

mintát követett. Nyilvánvalóan az egyes személyek közötti információmozgás többnyire a hierarchiában elfoglalt hellyel állt összefüggésben – ám nem mindig, amint láthatjuk.⁷ Vagyis felvázolhatunk ugyan egy (általános) hálózatot – például az alapján, hogy egy kereskedő kinek írt levelet –, viszont az így kapott szerkezet alapvetően használhatatlan lesz, ha a tartalmi kérdésekre, azaz a levelekben megjelenő egyes konkrét és többé-kevésbé körülhatárolt információtípusokra, gondolatokra stb. összpontosítunk.

Utolsó észrevételként azt hangsúlyozom, hogy a kereskedőtelepek közötti levelezési hálózat vizsgálata során a csomópontokat összekötő kötélekek kapcsán is adódhatnak komplikációk. Az indiai Surat városa és London közötti levélforgalom látszólag egyértelműnek és problémamentesnek látszik, azonban ha közelebbről szemrevételezzük a két település közötti kapcsolatot, jóval bonyolultabb helyzetet találunk. Egyfelől az Indiából Angliába küldendő levelek továbbításához nem kizárólag egy útvonalat használtak a kereskedők, hanem három, földrajzilag is elkülönülő csatornát találunk: az Európába induló hajókon; teljes egészében szárazföldi úton, Perzsia és Aleppó érintésével; valamint a Vörös-tengeren keresztül, Alexandrián át egyaránt mozogtak a levelek (Furber 1951). Ha mindehhez pedig azt a gyakori jelenséget is hozzáteszük, hogy bevett gyakorlatnak számított, hogy mind az angolok, mind a hollandok kölcsönösen továbbították egymás leveleit, akkor még összetettebb a kép. Vagyis látszólag egy kötélek van Surat és London között, ugyanakkor kissé alaposabban szemügyre véve a helyzetet több párhuzamos és sok szempontból eltérő kapcsolatot találunk a hálózat két adott pontja között. A szárazföldön keresztül vezető alternatív megoldás nem feltétlenül számított gyorsabbnak – az utazás Európa és India között nagyjából 8–12 hónapot vett igénybe – vagy biztonságosabbnak, viszont alapvető előnye volt a monszunrendszerrel való függetlenség. Mivel ezt a csatornát az év bármely szakában lehetett használni, ez a lehetőség jóval nagyobb kontrollt tett lehetővé a gazdasági folyamatok felett. Ez különösen az India nyugati partvidékén tevékenykedő angol kereskedők esetében volt lényeges, ugyanis ha Angliából a megszokott időpontban indultak Ázsiába a hajók, akkor csak a keleti monszun vége után értek Indiába. Ez pedig azt jelentette, hogy az Európából kért áruk

⁷ Novák Veronika hasonló sajátosságokra hívta fel a figyelmet – teljesen más történeti kontextusban. XV. századi papok levelezése során állapította meg, hogy egyrészt a levélírók címzettenként más-más ismereteket foglaltak leveleikbe, másrészt pedig (ahogy arra magam is kitérek a későbbiekben) több párhuzamos csatornán keresztül tartották a kapcsolatot ugyanazokkal a személyekkel. (Novák 2007, 175.)

elküldésére csak egy évvel később kerülhetett sor, tovább bonyolítva így a kereskedelmi koordináció amúgy sem egyszerű folyamatát.

A gondolatmenetet tovább lehetne folytatni a rendszerszintű megállapításokkal, mindenekelőtt annak vizsgálatával, hogy hogyan változott a társaság tevékenysége a hálózati struktúra módosulásaival, vagy milyen hosszú távú mintázatokat és összefüggéseket lehet találni e két jellemző kapcsolatában. A strukturális és hálózati jellemzők, a társaság tevékenységének egyes aspektusai és a társadalmi hálózatok kapcsolatával több tanulmány is foglalkozik (Erikson–Samila é. n., Erikson–Bearman 2004), én azonban e dolgozatban ezt a szintet már nem érintem. Lezárásként talán azt érdemes átfogó eredményként hangsúlyozni, hogy a kora újkori levelek vizsgálata számos olyan mögöttes aspektus felderítésére kínál lehetőséget, amelyek általánosabb társadalomtörténeti kérdéskörök felé mutatnak. Sok esetben inkább csak említés szintjén, alaposabb elemzés nélkül vettem fel néhány ilyen lehetőséget, remélve, hogy a kiemelt jelenségek és társadalmi gyakorlatok további, részletesebb kutatások alapjául szolgálhatnak.

Irodalom

- Bergs, Alexander T. 2004: Letters. A new Approach to Text Typology. *Journal of Historical Pragmatics*, 5., 2004/2., 207–227.
- Cocks, Richard 1980: *Diary Kept by the Head of the English Factory in Japan: Diary of Richard Cocks, 1615–1622 I–III*. Tokió, Historiographical Institute.
- Daybell, James 2006: *Women Letter-writers in Tudor England*. Oxford, Oxford University Press.
- Daybell, James 2012: *The Material Letter: Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing in Early Modern England, 1512–1635*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Dursteler, Eric 2009: Power and Information: The Venetian Postal System in the Mediterranean, 1573–1645. In Curto, Diogo Ramada et al. (szerk.): *From Florence to the Mediterranean and beyond: Essays in Honour of Anthony Molho*. Firenze, Olschki. 601–623.
- Erikson, Emily – Bearman, Peter Shawn 2004: *Routes into Networks. The Structure of English Trade in the East Indies, 1601–1833*. <http://academiccommons.columbia.edu/catalog/ac:129132>, utolsó letöltés: 2013. május 30.
- Erikson, Emily – Samila, Sampsa é. n.: *Decentralization, Social Networks and Organizational Learning*. <http://www3.druid.dk/wp/20120001.pdf>, utolsó letöltés: 2013. május 30.
- Farrington, Anthony (szerk.) 1991: *The English Factory in Japan*. London, British Library.
- Gibson, Jonathan 1997: Significant Space in Manuscript Letters. *The Seventeenth Century*, 12., 1997/1., 1–9.

- Furber, Holden 1951: The Overland Route to India in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Journal of Indian History*, 25., 1951/2., 105–133.
- Kastovsky, Dieter – Mettinger, Arthur 2000: *The History of English in a Social Context*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Magnusson, Lynne 2004: *Shakespeare and Social Dialogue. Dramatic Language and Elizabethan Letters*. Cambridge, Cambridge University Press.
- McCusker, John 1984: European Bills of Entry and Marine Lists: Early Commercial Publications and the Origins of the Business Press. *Harvard Library Bulletin*, 31., 1984/4., 316–339.
- Novák Veronika 2007: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Budapest, Gondolat–Infonia.
- Ojala, Jari – Luoma-aho, Vilma 2008: Stakeholder Relations as Social Capital in Early Modern International Trade. *Business History*, 50., 2008/6., 749–764.
- Sainsbury, W. Noel (szerk.) 1862: *Calendar of State Papers, Colonial Series, East Indies, China and Japan, 1513–1616*. London, Longman.
- Steinke, Hubert – Stuber, Martin 2004: Medical Correspondence in Early Modern Europe. *Gesnerus*, 61., 2004/3–4., 139–160.
- Thomas, Jane 1999: Business Writing in History: What Caused the Dictamen's Demise. *The Journal of Business Communication*, 36., 1999/1., 40–54.
- Trivellato, Francesca 2004: *Discourse and Practice of Trust in Business Correspondence during the Early Modern Period*. <http://www.econ.yale.edu/seminars/echist/eh04/trivellato-041013.pdf>, utolsó letöltés: 2013. május 30.
- Trivellato, Francesca 2009: *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*. New Haven (Conn), Yale University Press.
- Walker, Sue 2003: The Manners of the Page: Prescription and Practice in the Visual Organization of Correspondence. *Huntington Library Quarterly*, 66., 2003/3–4., 307–329.
- Weller, Toni 2012: Egy információtörténeti évtized: a szakirodalom és az elméletek áttekintése (2000–2009) (ford. Hunyadi Zsolt). *Aetas*, 27., 2012/4., 221–236.
- Z. Karvalics László 2012: Információ-történelem. Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig. *Aetas*, 27., 2012/4., 5–13.

Dr. Tornai József orvosprofesszor vizsgálat közben ©Fortepan/Kurutz Márton

Krász Lilla

Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig

Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon

európa-szerte a hatalmi-politikai érdekeket, az alattvalók új típusú megismerését, a szakosodást és szakszerűsítést egyaránt szolgáló egészségügyijelentés-írás gyakorlata a XVIII. században alakult ki. A rendszeres időközönként, standardizált feltételek mentén végzett specifikus adatgyűjtésre, empirikus megfigyelésre épülő jelentésekben alkalmazott dokumentációs és regisztrációs technikák nyomán rekonstruálható az adatok információvá, az információk tudássá formálásának többlépcsős folyamata.

A folyó szöveg, a kérdőív, a lista és a táblázat mint a megfigyelt jelenségek primer strukturálásának, rendszerezésének, a konkrét és általános érvényű belső kapcsolatok, összefüggések olvashatóvá és láthatóvá tételének a jelentésírás során használatos mediális formái különböző írásmódok alkalmazását tették szükségessé. Míg a listák a konzekutív, addig a táblázatok és kérdőívek a szelektív, meghatározott számú és minőségű szempont figyelembevételével történő szinoptikus adatrögzítési gyakorlatot tükrözik. A szelekcióra épülő regisztrációs technikák nem új keletűek, ott munkált bennük a megelőző évszázadok *excerptumok*, *kompendumok* összeállítása nyomán kialakult szövegkompilatorikus gyakorlatának (Gierl 2001, 63–94), az igazságszolgáltatásban a tanúkihallgatások során alkalmazott szisztematikus interrogatív eljárásrendnek (Shapiro 2000, 8–33), valamint a XVI. század elejétől az országleírások módszertani irányelveit rögzítő elméleti utazási irodalomnak (Stagl 2002, 71–122) a recepciója. Tanulmányunkban az egészségügyi jelentés-írásnak a Habsburg-monarchiában és ezen belül a Magyar Királyságban kialakult gyakorlatait, változásait és sajátosságait a jelentések különböző olvasatai (episztemológiai, szociokulturális és információtörténeti) nyomán kíséreljük meg rekonstruálni.

Bemutatjuk továbbá a jelentésíró úgynevezett hivatalnok-orvosok (*physicus-orvosok*) történeti szerepváltozását jelző, autoritásuk megerősödésének irányába mutató folyamatokat, valamint annak az egészségügyi (szak)adminisztrációs hálózatnak a kiépítését és működését, amelyben a jelentések megszülettek, a bennük foglalt tartalmakat értelmezték, feldolgozták, terjesztették, elosztották, archiválták.

Államigazgatás mint regisztrációs és információs rendszer

A XVII. században az egymással versengő, önmagukat folyamatosan újrappozicionáló és -meghatározó szuverén államok megjelenésével az állam, a hatalom, a tudás fogalmak új perspektívába helyeződtek, s ennek nyomán a következő évszázadban új kormányzati gyakorlatok és technológiák váltak Európa-szerte meghatározóvá. A sorra megjelenő, az uralkodók számára a helyes kormányzás alapelveit megfogalmazó államelméleti munkákban, politikai traktátusokban a politikai hatalom hatékony gyakorlásának feltételeként fogalmazódik meg a *status rei publici*, vagyis az adott állam állapotának tapasztalati úton történő megismerése és leírása. A megismerés és leírás célja az államélet minden területének és szereplőinek – a pénzügyektől a kereskedelmen át a mezőgazdaságig, a kézműipartól a törvénykezésen, a népesség számbeli alakulásán át egészségi állapotáig, a paraszttól az iparoson keresztül a hivatalnoki karig stb. – teljes körű számbavétele és rendszerezése.¹ Gottfried Wilhelm Leibniz a XVII. század utolsó harmadában János Frigyes, Braunschweig-Lüneburg hercege számára a hatékony és sikeres kormányzati gyakorlatokról ajánlásjelleggel megfogalmazott traktátusaiban odáig megy el, hogy az államot a „dolgok” és emberek „állapotát” folyamatosan felmérő, azt leíró („*Topographia politica*”), a rejtett belső összefüggéseket feltárni képes információs rendszerként határozza meg, s ennek kapcsán az extenzív információ- és tudástermelést szolgáló, összehangoló állami hivatal („*Registratur-Amt*” vagy „*Intelligenz-Amt*”) felállítását szorgalmazza.² Hasonló törekvésekkel

¹ A modern állam keletkezése, az államelméleti teóriák kapcsán vö. Stollberg-Rilinger 1986, Stolleis 1987. A kora újkori államfejlődés és a tudás kapcsolatának kultúrtörténeti perspektívából történő megközelítéséhez lásd Collin-Horstmann 2004, Asch-Freist 2005.

² Leibniz 1676-ban lépett Hannoverben udvari tanácsosként és könyvtárosként a braunschweig-lüneburgi herceg szolgálatába. Ebben a minőségében 1678–1680 között

találkozunk a XVII. század második felében a korszak vezető nagyhatalmának számító Franciaországban is, ahol Jean-Baptiste Colbert tevékenységéhez köthető az állami információs rendszer alapjainak kidolgozása. Miután 1653-ban megszerezte Mazarin kardinális és a királyi könyvtárak vezetői pozícióját, ebben a minőségében szerzett archiválási és rendszerezési tapasztalatait sikeresen alkalmazta az államigazgatásban. Rövid időn belül az addig alapvetően adóbeszedői feladatokkal megbízott intendánsok az állam életének minden területére kiterjedő megfigyelőkké váltak: *enquêtes*-eket, jelentéseket, rendészeti aktákat állítottak össze a központi hivatalok számára, s ezzel a helyi parlamentek valódi ellensúlyává váltak.³

Ezek a kormányzás politikai-hatalmi céljának és tárgyának megváltozását jelző ajánlások és konkrét cselekvési programok a különböző gazdasági iskolákhoz kötötten (merkantilizmus, kameralizmus, fiziokrácia) formálódtak összefüggő elméleti rendszerré, s váltak a XVIII. század folyamán Európában többé-kevésbé gyakorlattá. Német nyelvterületen, így a Habsburg-monarchiában és országaiban is a német természetjogi tanításokra alapozott, a kameralista nemzetgazdasági irányzatot képviselő *Polizey- und Kameralwissenschaften* alakult önálló, egyetemeken is oktatott diszciplínává.

A (bürokratikus) felvilágosodás diskurzusában kibontakozó, a mindenkori uralkodó számára a közjó, az egyéni és közösségi boldogulás, biztonság megteremtését a célszerűség és hasznosság szem előtt tartásával szorgalmazó, pragmatikus politikai (államigazgatási) és kamarai tudományok alapvetései jól tükrözik és egyúttal legitimálják azt a perspektívaváltást, ami a XVIII. század második felében a Habsburg-kormányzati gyakorlatban is bekövetkezett. A kameralista szellemiségű rendészet-államigazgatási tanok osztrák változatának alapelveit, különböző hangsúlyokkal J. H. Gottlob von Justi és Joseph von Sonnenfels fogalmazták meg, érdeklődésük középpontjába a „dolgok”, vagyis a népesség, a terület, a „fizikai és erkölcsi erőforrások” megismerését és kormányzását helyezve (Justi 1756, Sonnenfels 1765–1767).

Koncepciójukban a kormányzás az alattvalók egyéni és közösségi életének minden szintjén megnyilvánuló folyamatos beavatkozás, ami azonban – a korábbi gyakorlatokkal ellentétben – nemcsak negatív és korlátozó, hanem elsősorban pozitív, korrigáló, motiváló szerepet jelöl

több kisebb traktátusban fogalmazott meg az uralkodó számára ajánlásokat, konkrét kormányzati, politikai programot: Leibniz 1927 [1678], 74–76; 1986a [1680a], 332–340; 1986b [1680b], 376–381; 1986c [1680c], 340–349.

³ Colbert ez irányú tevékenységéről információtörténeti megközelítésben lásd Soll 2008, 359–374.

ki az uralkodó számára. Következésképpen az állam feladata nem korlátózódik csupán a védelmi funkciók ellátására, vagy a külső és belső béke biztosítására, hanem az emberi és „dologi” viszonylatok tekintetében lényege éppen a folyamatos jelenlét és pozitív beavatkozás. Ebből a perspektívából értelmeződik maga a *Polizey* fogalom is, amely egyszerre jelölt egy új, alapvetően a növekedést elősegítő államigazgatási rendszert, egy a „dolgok” és emberek statisztikai részletességű megismerését szolgáló, a mindenkori hatalom által az állam életének korábban kevésbé számba vett, ellenőrzött és igazgatott területein is a változások és variációk sokaságát tömörített formában rögzítő dokumentációs eszköztárat és egy pozitív beavatkozási programot.⁴

Az állam a XVIII. század második felére olyan alakzattá, komplex szerkezetű formálódott, amelyben a hatalom s ennek legfőbb képviselője, az uralkodó népesség, anyagi erőforrások felett rendelkezik, azokat elosztja, újraosztja, átalakítja, kormányozza, ellenőrzi, rendszerezi, összekapcsolja. Mindezt teszi úgy, hogy létezése már nem függetleníthető a meghatározott időközönként, rendszeresen ismételt felmérések, összeírások formájában végzett adatgyűjtésektől. Itt jegyezzük meg, hogy hadi és fiskális célból már a XVIII. századot megelőző időszakban szerte Európában gyűjtöttek adatokat egy-egy régió népességének állapotáról, erőforrásairól. A különböző összeírások, felmérések és kimutatások szisztematikus, a szakigazgatás minden területére kiterjedő, átfogó gyakorlata csak a XVIII. század folyamán vált a politikai cselekvés és döntéshozatal befolyásoló eszközévé.⁵

Az egészségügy bürokratizálása a Habsburg-monarchiában

A Habsburg-monarchia kormányzati gyakorlatában az 1750-es évektől bekövetkezett, fentebb taglalt léptékváltás részeként, egyik sikeres gyakorlóterepeként értelmezhetőek az átfogó egészségügyi reformprogram előbb Bécsben, majd a birodalom központjától távolabb eső részeken is

⁴ A kameralista szellemiségű *Polizeywissenschaft* mint új kormányzati elmélet és gyakorlat sokoldalú megközelítését lásd Vogl 2004, 67–79.

⁵ Áttekintő jelleggel a XVII–XVIII. századi, különböző céllal végzett, a modern államfejlődés és a nemzeti identitások kialakulása szempontjából is meghatározó adatgyűjtések (népesség, terület, fizikai erőforrások kvantitatív felmérése és az összegyűjtött adatok kartográfiai, táblázatos leképezése) kultúrtörténeti perspektívából történő megközelítéséhez lásd Behrisch 2006, 7–27.

bevezetett adminisztratív intézkedések. A reformok kezdeményezője, kidolgozója és végrehajtója a holland származású orvos, Gerard van Swieten volt. Konceptiójának egyik legfontosabb tartóoszlopa a bécsi egyetem orvosi fakultásának újrapozicionálása. A fakultásnak az orvosi képzésen túl az egészségügyi igazgatás tekintetében már a XVII. század közepére kiterjedt jogosítványai voltak (központi ellenőrző, a nem akadémikus gyógyítókat instruáló, vizsgáztató, működési engedélyek kiadásával munkájukat legitimáló szervként), hatósugara azonban nem terjedt túl Bécsen, Alsó- és Felső-Ausztria egyes régióin és néhány nyugat-magyarországi vármegyén.⁶

Van Swieten 1748-tól bevezetett egyetemi reformprogramjának részeként az orvosi fakultás igazgatási-hatalmi *jurisdictió*inak igyekezett az egész monarchia területén érvényt szerezni, amelynek eredményeképpen a század második felére a fakultás mindennemű orvosi tevékenység besorolásának, megítélésének legfőbb fórumává, az orvosi tudás kumulációjának helyévé és általában legfőbb ellenőrző szervévé alakult. Az egészségügy birodalmi centralizációs és uniformizációs programjában a másik fontos lépés még az előző évszázadban a járványügy adminisztratív összehangolására korlátozott területi kompetenciával létrehozott, előbb *consilium sanitatis*nak, majd 1719-től *commissio sanitatis aulic*ának (*Sanitäts-Hofkommission*) nevezett korporáció 1753. évi átalakítása, valamint „egyedül és közvetlenül” (*alleinig und ohnmittelbar*) az uralkodónak alárendelt udvari egészségügyi bizottság (*Sanitäts-Hofdeputation*) rangjára való emelése. A bizottságnak mint legfelsőbb egészségügyi hivatalnak Van Swietennel mint *protomedicussal* és az orvosi fakultással szoros együttműködésben alapvetően kettős feladatköre volt: egyrészt az egész monarchia területére nézve egységesen kidolgozott irányelvek alapján minden egészségüggyel kapcsolatos jelenség adminisztratív ügyintézése, másrészt a törvényalkotás. Miután 1770. január 2-án Mária Terézia a bizottság által kidolgozott, az egészségügyi szolgáltatásokat, az egészségügyi szolgáltatók munkavégzését, valamint a járványügyet a monarchia egész területére kiterjedően egységesítő *Egészségügyi Főszabályzatot* (*Gesundheitsordnung/Hauptsanitätsnormativ*) kibocsátotta, szerepe formálissá vált, s a királynő 1776. január 2-i hatállyal feloszlatta. Ezt követően az egészségügy adminisztratív ügykezeléséről legfelsőbb szinten az uralkodón kívül az államtanács (*Staatsrat*) rendelkezett, a szigorúan szakmai kérdések tekintetében viszont továbbra is egyértelműen a bécsi egyetem orvosi fakultása volt meghatározó (vö. Lesky 1959,

⁶ A bécsi orvosi fakultás kora újkori jogosítványairól bővebben: Horn 2003, 227–245.

55–56, 73–76; Wimmer 1991, 45–51; Horn 2008, 115–244 (itt különösen: 216–222).

Van Swietennek az egészségügy vonatkozásában a kormányzati politika, az oktatás, a nyomtatott kultúra területein kifejtett összetett tevékenysége, úgy tűnik, az orvosi hivatás új ethoszát teremtette meg: azt a társadalmi, hatalmi státust, amelyre a maga területén és lehetőségeihez mérten törekedett a monarchiában valamennyi gyakorló orvos.⁷ Az úgynevezett hivatalnok-orvosok (*physicus-orvosok*) birodalmi szintű hálózatának kiépítése révén a korszak sokszintű és sokszereplős egészségügyi piacára jellemző diszparitást és heterogenitást a képzés, a különböző gyógyító szakmákban dolgozók (orvosok, sebészek, borbélyok, gyógyszerészek, bábák) jogosítványainak, munkaköri kötelezettségeinek normatív úton történő standardizálásával igyekezett kiküszöbölni. Van Swieten pragmatikus egészségpolitikai programjának részeként, az ő kezdeményezésére a XVIII. század közepétől a Habsburg-monarchiában a központosítás, az egységesítés céljával kibocsátott, a járványvédelmet, az egészségügyi szolgáltatásokat, az egészségügyi szolgáltatók⁸ munkavégzését előbb részlegesen, regionális jelleggel, majd az 1770. évi *Egészségügyi Főszabályzatban*⁹ az egész birodalom területére nézve egységesen szabályozó uralkodói rendeletek egyértelműen az akadémikus *physicus-orvosok* autoritását igyekeztek a jogalkotással és adminisztratív eszközökkel erősíteni.

Ezeket a rendelkezéseket az általános rendészet diszkurzív kontextusába ágyazva, a század utolsó harmadában az orvosi rendészetben (*Medizinische Polizey*) kézikönyvszerűen, rendszerezve foglalták össze, és további ajánlások, javaslatok, gyakorlati irányelvek legapróbb részletekig kifejtett megfogalmazása révén egészítették ki, további konkrét egészségpolitikai cselekvési programot kínálva a kormányzat számára.

⁷ Gerard van Swieten sokoldalú orvosi, egészségpolitikusi, cenzori, könyvtárosi tevékenységéhez kapcsolódó klasszikus munkák: Lesky 1959, 55–56, 73–76; 1973, 11–62; Klingenstein 1973, 93–106; újabban: Horn 2006, 205–213 (itt különösen: 209–210); Spary 2012, 684–690.

⁸ Az egészségügyi szolgáltatók két nagy csoportját alkották a rendszerint formális képzettségű orvosok, sebészek, gyógyszerészek, borbélyok, fürdősök, bábák, valamint a birodalomszerte tapasztalati úton tevékenykedő, többnyire képzetlen vándor és letelepedett életmódot folytató laikus gyógyítók (például parasztbábák, kenőasszonyok, okulisták, sérv- és kőmetszők, olejkárok és egyéb vándor gyógyszerárosok).

⁹ A Bécsben eredetileg német nyelven 1770 januárjában kiadott rendeletet (*Gesundheitsordnung/Hauptsanitätsnormativ*) latinul (*Generale Normativum in Re Sanitatis*) a Magyar Királyságban ugyanezen év decemberében hirdették ki. Az *Egészségügyi Főszabályzat* magyar nyelvű fordítását a hozzá fűzött kommentárokkal lásd Balázs 2007.

Az orvosi rendészeti program két legfontosabb célkitűzése: egyrészt az egységes és korszerű egészségügyi törvényalkotás közegének megteremtése, másrészt a felülről lefelé építkező egészségügyi adminisztrációs hálózat kiépítése. A program egyértelműen az orvosok hatáskörébe utalta valamennyi gyógyító foglalkozást végző személy és a gyógyszerek teljes körű, adminisztratív eszközökkel történő „feltérképezését”, felügyeletét és ellenőrzését, s ennek révén a rendeletek által előírt formális képzettséggel és működési jogosítványokkal nem rendelkező laikus gyógyítók egészségügyből történő tudatos kiszorítását. A lehetséges adminisztratív eszközök sorában hangsúlyos szerepet kaptak a rendszeres időközönként, a népesség egészségi állapotáról, a különböző rendűrangú egészségügyi szolgáltatók munkavégzéséről topografikus jelleggel készített orvosi jelentések.¹⁰ A XVIII. század végére orvosi karokon oktatott, önálló diszciplínává formálódó orvosi rendészet a kora újkori államfejlődés meghatározó komponensét alkotta. Ezt látszik igazolni, hogy az általános rendészet korabeli diskurzusának több elemét is az orvosi rendészetben belül dolgozták ki szisztematikusan és valósították meg részben.¹¹

Ezen törekvések jegyében a *physicus-orvosok*nak a század második felétől az egész birodalomban – a Habsburgok lombard, toscanai területeitől az örökös tartományokon keresztül a Cseh és Magyar Királyságig – saját tevékenységi területükön minden egészségüggyel kapcsolatos jelenségről megbízható adatokat kellett gyűjteniük, s előre megadott szempontok alapján azokat rendszerezniük. Az egészségügyijelentésírás kötelezettsége hosszú távon az orvosok közösségét fegyelmezett és hiteles megfigyelőkké alakította át, s ezzel összefüggésben a monarchiát az orvosi vizsgálódás gyakorlásának, az „orvosi tekintet” szakmai és hatalmi-politikai érdekek mentén, többé-kevésbé konszenzusos alapon kialakított szempontok és kategóriák szerint történő formálásának színterévé tette.¹²

¹⁰ Az orvosi rendészet alapvetéseit gyakorlati útmutatásokkal ellátott egységes elméleti rendszerbe a közegészségügy és államorvostan megalapítójaként számon tartott német származású orvos, Johann Peter Frank mintegy 6262 oldalon, hat kötetben foglalta össze (Frank 1779–1819).

¹¹ Ez a szempont a szakirodalomban a kilencvenes évek végéig nem kapott kellő figyelmet, erről újabban: Dinges 2000, 263–295.

¹² Az orvosi tapasztalatgyűjtés, megfigyelés és az „orvosi tekintet” XVIII. század második felében formálódó új gyakorlatairól és kultúrájáról lásd Foucault 2000 [1963], 91–102; Sohn 2003, 71–89.

Az egészségügyi adminisztráció és szakszerűsítés magyarországi mintázatai

Az egészségügyi bürokrácia magyarországi intézményhálózatának kiépítése és működtetése szempontjából meghatározó körülmény, hogy a XVIII. század utolsó harmadáig nem létezett önálló orvosi fakultás. Amint azt a bécsi orvosi fakultás példája is mutatja, az orvosi hivatás társadalmi beágyazásán, státuszuk és pozíciójuk legitimációján, az orvosi tudás aktuális tudományos trendeknek és hatalmi érdekeknek megfelelő átalakításán, elosztásán túl a fakultások szakmai tudásmonopóliumuk révén az egészségügyi adminisztrációban is meghatározó szerepet tölthettek be. A helytartótanács kebelében 1738-ban felállított és hivatalosan 1776-ig működő egészségügyi bizottság (*commissio sanitatis*) mint a bécsi kormányzati szakadminisztráció területi szintű végrehajtó és ellenőrző testülete a szűken vett szakmai kérdések kezelésében, illetve a hivatali ügyintézés szakszerűsítésének folyamatában egyaránt fontos tényezőnek tekinthető. A két helytartótanácsi, két kamarai, két Pozsony városi tanácsosból álló bizottság munkájában egy orvos is részt vett tagként (*membrum*), majd később tanácsosi (*consiliarius*) minőségben. A bizottság feladata kezdetben a járványügy összehangolására korlátozódott, majd a század közepétől az érdemi szakmai munkát, vagyis a magyar udvari kancellária közvetítésével a bécsi legfelsőbb szakigazgatási szervektől érkező instrukciók, rendeletek magyarországi viszonyokra történő átültetését, az egészségügyi szolgáltatások és szolgáltatók validációját-autorizációját, az egyes törvényhatóságokból (vármegyék, szabad királyi városok, kamarai birtokok) érkező jelentések értékelését, szűrését, lényegében a grémium orvos munkatársa végezte (Felhő-Vörös 1961, 112–113). Rendszeres gyakorlattá vált, hogy a bizottság orvos tagja különösen a validációs-autorizációs feladatok elvégzéséhez amolyan „külső munkatársként” egyidejűleg több pozsonyi orvos segítségét is igénybe vette.¹³ Ennek ellenére a bizottság sem igazgatási, sem szakmai-tudományos tekintetben nem pótolhatta a hiányzó orvosi fakultást: az ügyeket sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem volt képes professzionálisan kezelni.

Látványos változás következett be a nagyszombati egyetem orvosi fakultással történő bővítését követő időszakban: a megalapítástól kez-

¹³ 1761-ben a helytartótanács egészségügyi bizottsága Mária Teréziához intézett kérelmében felhatalmazást kér, hogy vizsgáztatások alkalmával esetenként a Pozsonyban praktizáló orvosok közül hármat kiválaszthasson erre a feladatra (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] C 37. Lad. D. Fasc. 5/1761).

dődően az oktatásigazgatási, vizsgáztatási és általában minden, orvosi szakértelmet igénylő egészségügyi jelenség kezelésével kapcsolatos feladatot a helytartótanács a fakultásnak közvetítette. Ezzel párhuzamosan vált formálissá a rendszeres egészségügyi bizottság tevékenysége, majd 1776. évi megszüntetését követően 1783-ig, a II. József-féle ügyosztályi rendszer kialakításáig a helytartótanács csak különleges esetekben, elsősorban járványok idején, rendszerint egy kamarai tanácsosból és egy orvosból álló alkalmi bizottságokat küldött a helyszínre. A folyó ügyeket a fakultás professzorainak előzetes szakmai tanácsát kikérve a helytartótanács teljes ülésén tárgyalták meg.

A józsefi időszak további szerkezeti újításokat hozott mind az ügyek adminisztratív kezelését, mind a szakmaiság s ezzel együtt az orvosok számszerű jelenlétének és minőségi súlyának erősödését illetően. II. József a birodalom valamennyi területére kiterjedően az egységesítés és központosítás céljával kialakított adminisztratív víziója jelenik meg az egészségügyi bürokrácia hatékonyabb tevékenységének elősegítése érdekében kiadott rendelkezéseiben.¹⁴ 1783-ban, amikor a gyorsabb, egyszerűbb, pontosabb ügyintézés elősegítése érdekében létrehozta a különböző ügykörök elkülönítésével az egészségügyi ügyosztályt, a helytartótanács és az orvosi fakultás közötti együttműködés még szorosabbá vált, s a munkamegosztás körvonalai egyértelműbben kirajzolódtak: minden, a közigazgatás terén ellátható, egészségüggyel kapcsolatos feladatot az ügyosztály hivatalnokai végeztek. A szaktudást igénylő ügyek pedig egyértelműen a fakultáshoz kerültek, ahol az egyes törvényhatóságoktól az ügyosztály közvetítésével beérkező egészségügyi jelentések feldolgozása, vagyis a konkrét feladatok, nehézségek megoldását érintő szakmai ítéletalkotás, korrekció, redukció, adaptáció és szűrés a bécsi mintára kialakított módszertan szerint történt (vö. Krász 2003, 107–125; 2012, 700–709).

1786-ban az országos főorvosi hivatal (*protomedicus regni*) felállításával még inkább differenciálódott a rendszer, tovább erősítve a szakmaiságot és az orvosi kompetenciákat. Ezt a tisztelet 1848-ig a mindenkori orvoskari igazgató töltötte be: 1786–1799 között Veza Gábor, akinek feladatkörét ebben a pozícióban van Swieten utódjának, Anton von Störck *protomedicus*i hivatalának mintájára alakították ki.¹⁵ Mindebből kitűnik, hogy II. József uralkodásának időszakára a bécsi kormányzati szakadminisztráció, a helytartótanács, a kettő közötti közvetítő szerepet betöltő magyar udvari kancellária, a nagyszombati (majd budai, illetve

¹⁴ Általában a józsefi bürokrácia értékeléséhez: Plattner 2008, 53–97.

¹⁵ Veza Gábor *protomedicus*i tevékenységéről: Sági 2002, 157–166.

pesti) orvosi fakultás és az egyes törvényhatóságok alkotta egészségügyi szakigazgatási hálózatban az érdemi munkát egyértelműen szakmai alapon, az orvosok végezték.

Ebben a rendszerben helyezkedtek el, státuszuk és pozíciójuk tekintetében erősödtek meg a törvényhatóságok közpénzből fizetett úgyszólván hivatalnok-orvosai (*physicus-orvosok*), akiknek alkalmazását a van Swieten által kialakított koncepciónak megfelelően először Mária Terézia 1752-ben kiadott rendelete írta elő (*Constitutio Physicorum et Chirurgorum comitatensium*; Linzbauer 1852 Tom. II, 279). Az állások betöltését a helytartótanácsnak 1756-ban, 1768-ban és 1773-ban kiadott határozataiban több ízben is szorgalmaznia kellett, egyrészt a funkció betöltéséhez szükséges képzettségű orvosok hiánya, másrészt az egyes törvényhatóságok huzavonája miatt (Felhő-Vörös, 1951, 115). Itt jegyezzük meg, hogy az osztrák örökös tartományok gyakorlatától eltérően, ahol csak katolikus vallású személy tölthette be ezt a pozíciót, Magyarországon számos protestáns *physicus-orvos* tevékenykedett, függetlenül attól, hogy II. József türelmi rendeletének kiadásáig sem a bécsi, sem a nagyszombati egyetemen nem szerezhettek doktori fokozatot, csak *licenciátust*. Ha azonban valamely, külföldi egyetemen diplomát szerző protestáns orvos a bécsi vagy a nagyszombati egyetemen, illetve ennek megalapítása előtt Pozsonyban a helytartótanács egészségügyi bizottsága előtt approbált,¹⁶ megszerezte magyarországi alkalmazásához a jogosultságot.

A *physicus-orvosok* tágabb értelemben a kormányzat, szűkebben az őket alkalmazó törvényhatóság tisztviselőinek számítottak. Hivatalukat pályázat útján nyerték el, ami azt jelentette, hogy ha egy pályázót az adott törvényhatóság alkalmasnak ítélt, nevét köteles volt jóváhagyás és megerősítés érdekében a helytartótanácshoz felterjeszteni. A javaslattételben a felterjesztőnek csatolnia kellett a jelölt szakmai kompetenciáját és az előmenetelét rögzítő dokumentumokat: diplomáját, hol, mennyi ideig, milyen eredménnyel szolgált, nyelvtudását, vagyis a latinon és anyanyelvén kívül beszél-e az őt alkalmazni kívánó közösség nyelvén (Linzbauer 1853, Tom. III, Sectio I, 550). Kedvező döntés esetén mint állami tisztviselő hivatali esküt tett, amitől a protestánsok esetében Magyarországon eltekintettek. Munkájáért az adott törvényhatóságtól a helytartótanács által rögzített mértékű fizetést

¹⁶ Az *approbáció* a jelölt elméleti tudását és gyakorlati készségeit ellenőrző néhány órás vizsga, amelynek kialakult, rögzített menete csak az orvosi fakultások esetében volt, az egészségügyi bizottság gyakorlatában ezek a vizsgák a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint igen változó színvonalon, többnyire a bizottságot alkotó orvosok szakmai elkötelezettségétől függően folytak (Daday 2005, 101–103).

(*salarium*) kapott, de hatósági orvosi teendői mellett gyakorló magán-orvosként is praktizálhatott, amiért pácienseitől bért kapott (*Arztlohn*). Ezenkívül járt neki a rá bízott törvényhatóság területén tett hivatalos utazásait fedező útpénz (*Fuhrgeld*), szolgálati lakás, valamint választhatóan egyéb természetbeni juttatások (gabona, bor).¹⁷

A *physicus-orvosok* rendkívül összetett feladatköre a gyakorlatban, organikusan alakult ki. E tekintetben meghatározó s egyúttal társadalmi presztízsüket is alapvetően kedvező irányban megerősítő két fontos dokumentum az 1770. évi *Egészségügyi Főszabályzatban* az orvosok számára rögzített hivatali normák (Balázs 2007, 41–45), majd a II. József által 1786-ban kibocsátott, jóval differenciáltabb foglalkozási szabályokat előíró – már az egészségügyi rendszet koncepciójának megfelelően összeállított – 31 pontos hivatali utasítás (*Amtsunterricht*).¹⁸ Mindkettőben hangsúlyos a *physicus-orvosok* egészségügyi jelenségekre, az egészségügyi szolgáltatások minőségére és a különböző rendűrangú szolgáltatók munkavégzésére vonatkozó adatgyűjtése, az adatok összefüggő – az uralkodói instrukciók által meghatározott szempontrendszer szerint strukturált – jelentések formájában történő dokumentálásának kötelezettsége. A két szöveg alapján kibontakoznak a birodalmi érdekek mentén kialakított egészségpolitikai koncepciónak azok a súlyponti tartalmi elemei, amelyek feltérképezése, a felmerülő problémák megoldásának helyi szinten történő kommunikálása és a vonatkozó cselekvési programok összehangolása a *physicus-orvosok* hatáskörébe tartozott. Ezek sorában kiemelt helyet foglal el az embert és állatállományt sújtó járványok nyilvántartása és a megelőzésükre, illetve megfékezésükre vonatkozó teendők ellátása, a szülészet és a bábáság szakszerűsítése, a nem hivatalos, kuruzslónak nevezett orvosló személyek szűrése és a velük szembeni fellépés, a patikák ellenőrzése, a szegények ellátása, valamint a század végétől a himlőoltás népszerűsítése.

¹⁷ A hivatalnok-orvosok (*physicus-orvos*) és a gyakorló orvosok (*doctor medicinae*) a XVIII. század közepére két egymástól világosan elkülöníthető rétegeiről: Balázs 2001, 502–509.

¹⁸ Közli az eredeti német nyelvű változatot: Linzbauer 1853 Tom. III, Sectio I, 187–192. A helytartótanács latin és magyar nyelvű adaptációi: i. m., 245–249 (latin) és 424–431 (magyar).

Jelentésírás egyszerűen, érthetően, röviden, egységesen

Ha a jelentéseket episztemológiai olvasatuk felől közelítjük meg, kirajzolódnak azok a technikák, amelyek az adminisztráció különböző szintű hivatalai számára elvben lehetővé tették, hogy minden egészségügyel kapcsolatos jelenségről, valamint az egészségügyi szolgáltatók térbeli eloszlásáról, képzettségük, munkavégzésük színvonaláról összegyűjtött, majd információvá rendszerezett adatok nyomán átfogó képet alkossanak. Az adatgyűjtéshez, a jelenségek megfigyeléséhez és leírásához szükséges irányelveket Bécsben, a legfelsőbb szinten, az idők folyamán egyre inkább a standardizálás irányába mutató feltételek mentén fogalmazták meg. A magyarországi gyakorlati alkalmazás és kivitelezés során azonban, az egészségügyi adminisztráció fentebb ismertetett differenciálódásának mértékében, egyre nagyobb teret kaptak azok a tartalmi és formai módosítási javaslatok, amelyeket a rendszer egyik fontos tartóoszlopát képező pesti orvosi fakultáson dolgoztak ki.

A *physicus-orvosok* éves egészségügyi jelentéseinek felépítése, tartalma, hosszúsága alapvetően a jelentést végső formába öntő orvos szorgalmától, elkötelezettségétől, szakmai felkészültségétől függött. Valójában csak az 1780-as közepétől kezdtek egységes táblázatokat alkalmazni orvosi topográfiai, járványügyi, állat-egészségügyi, orvosi rendészeti megfigyeléseik rögzítésére, és az egészségügyi ellátórendszerben tevékenykedő különböző rendű-rangú szereplők munkavégzésének, szakmai tudásának, magatartásának minősítésére.

A II. József uralkodását megelőző évtizedekben, a *physicus-orvosok* hálózatának a század közepétől induló lassú, fokozatos kiépülésével párhuzamosan a helytartótanácsához befutó orvosi jelentések *ad hoc* jelleggel, egy-egy rendkívüli esemény, többnyire embert, állatot pusztító járványos megbetegedések kapcsán készültek, vagy a kuruzslók elleni küzdelemhez kötötten a különböző gyógyítók egyedi, problematikusnak ítélt eseteit taglalták. Ezekben a jelentésekben az orvosok – részletes, a tartalom tagolására vonatkozó formai instrukciók híján – egyéni megoldásokat alkalmaztak, s többnyire hosszabb-rövidebb folyó szöveg formájában összegezték megfigyeléseiket. Bár az 1770. évi *Egészségügyi Főszabályzat* kiadását követően a folyó szöveget már igyekeztek tagolni, vagyis az összetartozó egységeket paragrafusokkal vagy számozással egymástól elkülöníteni. E technika alkalmazásával a felsorakoztatott adatok egybedolgozásával keletkezett információk könnyebben és gyorsabban áttekinthetővé váltak, a tartalmi elemek azonban továbbra is egy lineáris struktúra részei maradtak.

Ebben az időszakban több kísérlet történt az ország területén tevékenykedő egészségügyi szolgáltatók teljes körű, egyszerű, felsorolási jellegű lista formájában történő összeírására (1747, 1749, 1754, 1763, 1769), ezek azonban egyetlen alkalommal sem hoztak a központi kormány-szervek számára a Magyar Királyság egész területére nézve megbízható, pontos információkat, mivel a törvényhatóságok jelentős része nem tett eleget adatgyűjtési kötelezettségének.¹⁹

Ezen időszak tematikus jelentéseinek sorában külön kiemelendő a Magyar Királyság fizikai erőforrásainak, úgymint gyógy-, forrás- és ásványvizek feltérképezésére irányuló, először 1763-ban, majd 1768–1769-ben elrendelt adatgyűjtés. A kérdőíveket tudományos feltételek szerint fogalmazták meg, támaszkodva többek között a század első felében működő magyarországi vízvizsgálók (Moller Károly Ottó, Hermann András) módszereire: a vizek földrajzi fekvésének meghatározásán túl vizsgálták feltörésük eredetét, a vizek ízét, szagát, vegyvizsgálatukat pedig helyszíni és laboratóriumi körülmények között, pontokba szedett lépésekben, különböző reagensek alkalmazásával végezték el. Végül két főcím alatt, „A víz hatása”, és „A víz ususa” tárgyalták a gyógyításban való alkalmazási lehetőségeket.²⁰ Bár nem minden törvényhatóság küldte meg jelentését, vagy sok esetben a feladatot csak részben, például a helyszíni és laboratóriumi kísérletek elhagyásával oldották meg, mégis a két adatgyűjtésnek köszönhetően a magyarországi orvosvizekről a helytartótanács irattárában igen figyelemre méltó tudásanyag halmozódott fel, aminek további feldolgozására és felhasználására valójában nem került sor. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a bécsi orvosi fakultás szülészet, fiziológia és *materia medica* professzora, Heinrich Johann Nepomuk Crantz 1777-ben a monarchia gyógyvizeiről Bécsben megjelent kötete, amiben némi rosszállással jegyzi meg, hogy bár Magyarország igencsak bővelkedik orvosvizekben, ezeket azonban a magyar természetvizsgálók csak kevéssé igyekeztek megismerni.²¹

A józsefi időszak fontos változásokat hozott nemcsak a jelentések adminisztratív kezelése, hanem azok tartalmi és formai vonatkozásában is. A helytartótanács ügyintézésének 1783. évi átszervezését követően előbb az eredetileg már 1780 decemberében elrendelt minősítési rend-

¹⁹ Az 1747–1780 közötti időszakra nézve az összeírásokat és az egészségügyi jelentéseket lásd MNL OL C 37. Lad. A. Fasc. 30–39.

²⁰ MNL OL C 37. Lad. A. Fasc. 34/1763, 1768–69. A jelentésekből válogatást közöl Daday 2005, 15–97.

²¹ Az orvosvizekre vonatkozó adatgyűjtéseknek ezt az aspektusát emelte ki a XVIII. századi magyarországi gyógyvízvizsgálatokról szóló tanulmányában Szőkefalvi-Nagy 1962, 162.

szer keretében²² megkezdődött az egészségügyi szolgáltatók személyére és munkavégzésére vonatkozó tényleges adatgyűjtés. 1783–1785 között az orvosi jelentések továbbra is inkább szokatlan eseményeket, egyedi eseteket tárgyaló narratív része mellett megjelentek az úgynevezett *klasszifikációs listák*, amelyek az egészségügyi ellátórendszer sebészeiről, borbélyairól és bábáiról összegyűjtött adatoknak a korábban alkalmazott egyszerű listáknál jóval komplexebb elvek nyomán kialakított rendszerezését tükrözik.²³ Mivel a különböző gyógyítók minősítési kötelezettségét előíró, 1780–1785 között több ízben ismételt kiadott uralkodói rendeletek csak magát a feladatot jelölték meg, s nem tartalmaztak részletes utasításokat a feladat végrehajtása szempontjából nélkülözhetetlen eljárásbeli, technikai kivitelezést érintő kérdésekről, így az egyes törvényhatóságok *physicus-orvosai* meglehetősen változatos módon igyekeztek az összegyűjtött adatokat az egyénileg kialakított kategóriák szerint, kézzel megrajzolt táblázatokba rendezni.

Az 1786. év újabb cezúrárt jelentett orvosjelentés-írás gyakorlatában. A törvényhatóságok *physicus-orvosai* utasításokkal ellátott, előre elkészített táblázatmintákat kaptak, amiket a narratív jelentéseikhez mellékletként csatolniuk kellett. E technika bevezetésével az ügymenet gyorsabbá, egyszerűbbé tételét, a racionális döntéshozatal feltételeinek megteremtését előtérbe helyező, az előző időszaknál jóval gyakorlatiasabb elemekből építkező jozefinus adminisztráció a folyó szöveg lényegi tartalmi egységeinek táblázatos formában történő megjelenítésével a „dolgok” megismerésének folyamatát kívánta előmozdítani.²⁴ Míg ugyanis a folyó szöveg a kontinuitásra, addig az összegyűjtött adatokat információvá rendező táblázat a diszkontinuitásra épült.²⁵ Az ok-oko-

²² A rendelet szövegét a magyar udvari kancellária magyarországi viszonyokra szabott adaptációjában lásd MNL OL A 39. Nr. 6549/1780.

²³ Az 1783 és 1785 közötti időszakból a helytartótanácsához beérkezett egészségügyi jelentéseket és a különböző csatolt listákat lásd MNL OL C 66. Nr. 22. pos. 1–453/1783–1784; Nr. 1. pos. 1–309/1785.

²⁴ A táblázatok az államélet legkülönbözőbb területeinek és jelenségeinek leírására történő alkalmazásában ott munkált az előző mintegy két évszázad során a természet, az ember „dolgainak” absztrakt, racionális alapokon nyugvó, a célszerűség, a hasznosság elvei nyomán, tapasztalati úton kialakított rendszerezési modellek recepciója. Erről bővebben: Segelken 2010, 9–107.

²⁵ A nyelv térbeli elrendezésének és grafikus reprezentációjának kognitív folyamatokra gyakorolt hatását kutatta az antropológus, íráskutató Jack Goody, aki alapvető munkájában világos feltételek mentén különítette el a táblázatokat, listákat és kérdőíveket: Goody 1977, 181. A táblázatokat vertikális oszlopok és horizontális sorok hálójaként („*matrix of vertical columns and horizontal rows*”) vagy egy másik perspektívából szemlélve egy vagy több vertikális listaként („*one or more vertical lists*”) határozta

zati struktúrában felépített folyó szövegben az összefüggések a maguk történetiségében bontakoznak ki, következésképpen a különböző tartalmi elemekhez kapcsolódóan összegyűjtött és felsorakoztatott adatokból az információk a „hivatali tekintet” számára csak nehezen voltak extrahálhatóak. Az egyes információs elemeket a narráció kontextusából kiszakítva új összefüggések keresése és létrehozása céljából valójában szinte lehetetlen volt egymással összehasonlítani, variálni. Ezzel ellentétben a táblázat a maga különböző szintű mezőkre osztott szerkezetével a lineáris elbeszélés egymásra épülő és egymásból következő összefüggésrendszerét törte meg. Az adatok ez esetben egymástól elkülönülten sorakoztak fel, amelyeket – a táblázat jellegéből adódóan – több irányból is lehetett olvasni. A többé-kevésbé standardizált kategóriák szerint rendszerezett és hierarchizált adatok és ezek egyszerű, gyors kombinálhatósága lehetővé tették mind a jelentést író orvos, mind a hivatal számára az összehasonlítást, a differenciálást csakúgy, mint új tartalmi összefüggések feltárását és akár új kérdések megfogalmazását. Ezeket az alapvetően gyakorlatias megfontolásokat József több utasításában az érthetőség, tömörség, egységesség („*Deutlichkeit/Klarheit, Stricktheit, Einförmigkeit*”) címszavakban foglalta össze.²⁶

A táblázatok tartalmi vonatkozásban az élet minden olyan területének topografikus jellegű feltérképezésre irányultak, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehettek: az adott törvényhatóság területén előforduló „külső” és „belső” betegségek leírása és alkalmazott gyógy módok regisztrálása (*Krankenbericht*); gyógyszerterek vizsgálata (*Apotheken-Visitation*); embert és állatot sújtó járványos megbetegedések regisztrálása (*Seuchenbericht*); veszett állatok marása miatt fellépő betegségek számbavétele; gyógyvizetek állapotának leírása; természeti tűnemények nyilvántartása; halottszemlék és a halottak eltemetésével kapcsolatos eljárásokat összegző kimutatások; sebészek, szülészek, barom orvosok műszerei állapotának felmérése; egészségügyi szolgáltatók (sebészek, borbélyok, patikusok, bábák) 15 különböző szempont szerint elkészített minősítése.²⁷

meg (i. m., 53, 75). A táblázatok kora újkori ismeretelméleti funkciójával kapcsolatban újabbán lásd: Brendecke 2003, 37–53; 2004, 157–189; Hilgers–Khaled 2004, 167–189; Steiner 2008; Becker 2008, 393–419.; Segelken 2010, 89–107.

²⁶ MNL OL A 39. 10571/1787; 7392/1788.

²⁷ Az 1786–1790 közötti időszakból rendelkezésünkre álló mintegy 140 egészségügyi jelentés és minősítési ív a helytartótanács egészségügyi ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: MNL OL C 66 Nr. 56. pos. 1–392/1785–86; Nr. 1. pos. 1–759/1787; Nr. 1–10/1788.; Nr. 1. pos. 1–144/1789; Nr. 2. pos. 1–83/1790. A jelentése-

A helytartótanácsához ebben a rendszerben beérkezett jelentések legjobban kidolgozott részei szinte kivétel nélkül a benyújtást megelőző évre vonatkozóan az előfordult betegségekről, az embert és állatot sújtó járványokról szóló narratív beszámolók és táblázatos kimutatások, valamint az egészségügyi szolgáltatók minősítései voltak. Míg a szintén rendszeresen elvégzett gyógyszerári vizitációkról kérdőíves formában számoltak be, addig a fentebb felsorolt többi elem nem feltétlenül került bele a jelentésekbe.

A narratív betegjelentések és a hozzájuk tartozó táblázatos kimutatók szempontrendszere konszenzusos alapon alakult ki: alapvetően a bécsi orvosi fakultás által kidolgozott elemek határozták meg, amelyeket a pesti orvosi fakultás is megvizsgált és a helyi viszonyok figyelembevételével apróbb módosításokat eszközölt a helytartótanács által a törvényhatóságoknak közvetített változatban. Az így kialakult szempontrendszer a következő elemeket tartalmazta: időjárási és légköri viszonyok, ahol a betegséget okozó nedvek megjelentek, az év melyik szakában, milyen éghajlati viszonyok mellett lépett fel a megbetegedés, az érintettek neme, kora, milyen más betegségek után jelentkeznek, mely testrészeket támad meg leginkább, mely ételek fogyasztása tesz elsősorban hajlamossá a megbetegedésre, a betegség kezdete, lefolyása, kifejlődése, elfajulása, kimenetele és tartóssága, milyen természetű láz kíséri, örökléssel átterjed-e az utódokra, speciális esetek, vannak-e visszaesők, nép körében használt gyógymódok, orvos által alkalmazott terápia, ártalmas gyógymódok. Mindebből a táblázatban már csak a légköri viszonyok havi bontásban és az alkalmazott terápia jelentek meg (1. táblázat).

A betegjelentésekéhez hasonló módon alakult ki a narratív járványügyi jelentések és a hozzájuk tartozó táblázatok szempontrendszere is. Embert sújtó epidémia esetén tartalmazta a éghajlati viszonyok leírását, az adatfelvétel helymegjelölését, a járványos megbetegedések nevét (skorbut, lázas betegségek voltak ebben az időszakban a leggyakoribbak), mikor kezdődött a járvány, melyik korosztályra jellemzőek a megbetegedések, a lefolyás pontos taglalását, az alkalmazott terápiát. Az egyre differenciáltabb szempontokat megjelenítő táblázatok a számszerű adatokat és a járványok terjedési útvonalát tették gyorsan, szinte egy szempillantásra áttekinthetővé (2. táblázat).

Az állatokat (marha, juh, ló) sújtó járványos megbetegedéseket taglaló szöveges és táblázatos jelentések hasonló logika szerint épültek fel:

ket 1848-ig gyakorlatilag alapvető változtatások nélkül a fent ismertetett tematikában készítették el a vármegyei *physicus-orvosok*.

milyen évszakban, milyen légköri viszonyok között tört ki a járvány, a járvány sújtotta állatállomány jellemzése, mikor ment el az étvágy, a száj körül tapasztalható belső és külső szimptómák, milyen egyéb elváltozások tapasztalhatók a testen és bőrön, a has állapota (puha, kemény, felduzzadt), az elpusztult tetemek felnyitásakor tapasztaltak (általában és speciálisan a nyelv, nyelöcső, tüdő, gyomor, belek, máj). A számszerűsített adatok ez esetben is a táblázatos változatba kerültek be (3. táblázat).

Az orvosok beteg- és járványügyi jelentéseik összeállításakor igyekeztek a van Swieten által kidolgozott módszert, kategóriákat követni, aki rendszerét – s így az oktatásba beépített írásos technológiai irodalmat – elsősorban Hermann Boerhaave, másodsorban Thomas Sydenham nyomán alakította ki. Boerhaave kategóriáit és előírásait használta a betegágy mellett, s ugyanígy mind formailag, mind tartalmilag a mesztérétől elsajátított metodológiát (speciális megfigyelési, következtetési és rekonstruálási eljárást foglal magába) és patológiát alkalmazta a szűkebb értelemben vett akut és krónikus betegségek leírásánál. Ennek lényege, hogy a kvalitatív, erőteljesen egyénre szabott anamnézist a iatromechanikai koncepció elvei szerinti diagnózis és terápia követte. A járványok leírásában a hippokratészi medicina vonatkozó alapelveire épülő Sydenham-féle epidemiológiát követte, ami arra a feltevésre épült, miszerint korreláció van a népbetegségek meteorológiai etiológiája és járványszerű rendszeres felbukkanásuk között. Ennek megfelelően van Swietennél is az éghajlati viszonyokat meghatározó különféle tényezők (csapadék, légnyomás, hőmérséklet, széljárás) havi bontásban történő pontos regisztrálásával párhuzamosan a felbukkanó betegségtípusokat, a megbetegedések és halálesetek számát, az alkalmazott terápiát és annak eredményességét kellett lejegyezni (bővebben: Probst 1973, 80–92).

A jelentésírás mint az emberi és szakmai ítéletalkotás eszköze

A jelentések szociokulturális kontextusa nyomán bontakozik ki a fentiekben taglalt egészségügyi információs rendszer társadalmi beágyazásának gyakorlata, amelynek működtetése – a bécsi központi kormányzati szervektől a helytartótanácson keresztül egészen a magyarországi lokalitásokig – komoly logisztikai kihívást jelentett. Az egy-egy jelentéshez tartozó számos táblázat minden rovatának szakszerű és igényes kitöltése meglehetősen munka- és időigényes, gyakorlatilag az adott törvényhatóság teljes érintett szakembergárdáját, sőt ezen túlmenően a társadalmi

élet legkülönbözőbb szereplőit mozgósító feladat volt. A kulcsszerep a *physicus-orvosok*nak jutott: az ő feladatuk volt a hatáskörükbe tartozó törvényhatóság minden egyes szintjén összegyűjtött részadatok táblázatba rendezése és összesítése. Ami az adatgyűjtő munkát illeti, a *physicus-orvosok*nak a rájuk bízott területet elvben maguknak kellett bejárniuk. Mivel azonban az adatgyűjtő munka az orvos számára más szakmai kötelezettségei mellett a legtöbb esetben akár 50–60 kilométeres körzet bejárását is jelenthette, ezért rendszerint mozgósították az egyes kisebb helységekben feladatot ellátó szakmai beosztottaikat, sebészeket, bábákat, vagy akár a helyi szolgabírákat, tanítókat, papokat, lelkészeket. Az 1786-tól nagy számban megjelenő, az egészségügyi szolgáltatók személyével, képzettségével és munkavégzésével kapcsolatos adatokat rögzítő táblázatok minősítés rovataiba került bejegyzések nyomán rekonstruálható a társadalmi interakciók változatos formáin túl a korszak értékrendje: milyen morális hibákat fedeztek fel a különböző gyógyítók emberi és szakmai kompetenciájának megítélése során a hivatalból kirendelt felettesek (4. táblázat). A minősítések alkalmával használt pozitív és negatív, hol az objektivitásra törekvő formalizált rövid, egyszavas jelzők,²⁸ hol a szubjektív megítélést tükröző pár szavas kis megjegyzések²⁹ a hivatalos véleményalkotás első megjelenései, amelyek nemcsak a minősítést végző szakemberek (orvosok, sebészek, okleveles vezető bábák), hanem a mögöttes közösség értékítéletét is tükrözik. A minősítési táblázatok tekintetében 1787-től egyszerűsödött a rendszer: az addig kitöltendő 15 különböző rubrika helyébe az adott minősített személy életkora, egészségi állapota, valamint szakmai előmenetele és jellembeli tulajdonságai kerültek felvételre (4. táblázat).

Az állami alkalmazottak szakmai előmenetelének és munkavégzésének minősítésére használt táblázatos kimutatások bevezetésének ötlete és maga a módszer még a társuralkodó József 1777. évi franciaországi utazásának terméke, amikor behatóan tanulmányozta a francia intézmények és a közelmúlt adminisztratív reformintézkedéseinek rendszerét. Ekkor találkozott a már bukott, egykori fiziokrata vezető miniszterrel, Anne Robert Jacques Turgot-val, aki megismertette őt a már kipróbált szisztémával, vagyis a táblázatos kimutatások rendsze-

²⁸ A leggyakrabban használt formális jelzők: jó, közepes, gyenge. Lásd 27. lábjegyzet.

²⁹ A pozitív emberi, szakmai teljesítményeket jelölő, a szubjektív értékítélet irányába mutató gyakori megjegyzések: szolid, szerény, csendes keresztény; nem pörlekedő, hanem alkalmazkodó; a legjobb erkölcsökkel bír; jó fellépésű; stb. A negatív bejegyzések között a leggyakoribbak: túlságosan kedveli a bort; szenvedélyesen iszákos; olyan, amilyen, de elmegy; serény és szolgálatkész, de tudatlan; nehéz természetű; semmiféle alárendeltséget nem tűr; stb. Lásd 27. lábjegyzet.

rével.³⁰ A céltudatos Józsefnek Turgot végrehajtott vagy csak tervezett intézkedései igen rokonszenvesek voltak, ezért Párizsban a monarchia francia követének, Mercy-Argenteau-nak a közreműködésével megszerezte és lemásoltatta a Turgot reformprogramját, javaslatait tartalmazó legfontosabb iratokat. Az akták között ott voltak az állami alkalmazottak, így az egészségügyi személyzet nyilvántartását szolgáló táblázatminták is. A bécsi udvarban Ludwig, majd Karl von Zinzendorf töltötték be a turgot-i reformok közvetítő-instruáló szerepét. Birodalmi szinten a rendszer gyakorlati alkalmazását minden bizonnyal Karl von Zinzendorf dolgozta ki.³¹

Az információáramlás és tudástermelés útjai

A jelentéseket II. József német nyelvrendeletének kibocsátásig latinul, 1784 után pedig elvben németül kellett elkészíteni. Az átállás azonban az egészségügy területén is számos nehézséget okozott, erőteljesen megterhelve a bécsi kormányzerveket, a helytartótanács és az egyes középszintű lokalitások közötti – amúgy sem mindig problémamentes – kommunikációt. Voltak például olyan törvényhatóságok, amelyek úgy szabotálták a német nyelv használatát, hogy évekig egyáltalán nem küldtek jelentéseket. A rendszer működtetése érdekében a helytartótanács több esetben is kénytelen volt engedményeket tenni, vagy köztes megoldásokat alkalmazni.³²

A *physicus-orvosok* által összeállított jelentéseket előbb a középszintű adminisztráció illetékes fórumain – várositanács-üléseken, vármegyei kongregációkon – mutatták be, innen rendszerint lényegi változtatások nélkül főispáni és/vagy főszolgabírói ellenjegyzéssel vezetett útjuk tovább a helytartótanács illetékes grémiumához, ahol azután a

³⁰ II. József franciaországi útinaplóját Hans Wagner elemzi. A szerző tanulmányában kiemeli, hogy József a monarchiában és Péter Lipót (a későbbi II. Lipót) Toscanában végrehajtott reformjaira a legnagyobb hatással Turgot volt. 1777-ben – József utazásának idején – Turgot közigazgatási reformjainak „másolata” Toscanában már hatékony, bejáratott gyakorlat volt (Wagner 1965, 221–246). II. József franciaországi utazása során szerzett tapasztalatainak a később bevezetett reformjaira gyakorolt hatását több helyen is hangsúlyozza H. Balázs Éva (1975, 159–160; 1989 IV/2, 896).

³¹ A minősítési rendszerről bővebben: Krász 2003, 107–159 (itt különösen 107–108; 125–159). Turgot táblázatos regisztrációs rendszerére vonatkozóan újabban lásd Brian 2001.

³² Lásd 27. lábjegyzet.

„hivatalnoki tekintet” rendszerezte és küldte tovább az egyes jelentések problematikusnak ítélt részeit szakvélemény kikérése céljából az orvosi fakultásnak, majd 1786-tól az országos főorvosnak. A jelentések tartalmának végső összesítését a szakvélemények figyelembevételével részint a helytartótanács számvevősege, részint a szakreferensek végezték el. A helytartótanács a beérkezett jelentések alapján kialakított állásfoglalásról, döntésről visszafelé ugyanezen a hivatali úton, tájékoztatta az orvosokat. A kommunikáció gyorsabbá, gördülékenyebbé tétele érdekében a helytartótanács – különösen 1780 után – a magyar udvari kancellária közvetítésével érkező, az összes törvényhatósághoz szóló uralkodói utasításokat, valamint a beérkezett jelentések alapján kialakított, szintén országos érvényű helytartótanácsi határozatokat nyomtatott körlevelek (*Impressa circularia*) formájában küldte ki.³³ Ugyancsak a hivatali ügyintézés és döntéshozatal felgyorsítását szolgálta, hogy II. József 1786 augusztusában kiadott instrukciójában arra utasította a *physicus-orvosokat*, hogy amellet, hogy éves jelentéseik folyó szövegbe foglalt részeit röviden és tömören fogalmazzák meg, az általuk különlegesen fontosnak vagy problematikusnak ítélt tartalmakat aláhúzással emeljék ki, és kapcsolódó kommentárjaikat a hivatal munkájának megkönnyítése érdekében lapszéli vagy a lap hátoldalára írott jegyzetek formájában tegyék meg.³⁴

Mindazonáltal a rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy az egyedi, különleges esetekben a helytartótanács meglehetősen formális módon, rendszerint egy-két oldalas leiratok formájában reagált. Számos törvényhatóság helytartótanácsához intézett panaszos levele utal arra, hogy a jelentéseket nagy munkával összeállító orvosok nehezményezték ezt a hivatali gyakorlatot. Ennek ellensúlyozására a törvényhatóságok részéről háromféle stratégia rajzolódik ki: vagy évekig nem küldtek jelentést, vagy az egyszer alapos adatgyűjtő munkát követően elkészített jelentést változatlan formában küldték be évről évre, vagy igyekeztek

³³ II. József 1786. június 20-án kiadott rendeletében megerősítette, hogy az összes, törvényhatósághoz szóló uralkodói rendeletet a helytartótanács nyomtatott *circulárik* formájában küldje ki, s egyúttal azt is előírta, hogy azokat fordítsa le a megfelelő nyelvre is. Ezenfelül a szolgabírák és az alispánok feladatává tette, hogy vizitációik alkalmával győződjenek meg arról, hogy a rendeleteket az előírásoknak megfelelően kihirdették, s magát a dokumentumot iktatták-e (MNL OL A 39. 13609/1786). A nyomtatott körrendeletek és körlevelek a MNL OL C 23. fondban találhatóak.

³⁴ MNL OL A 39. 37656/1786. („...zur Verminderung der Schreibereien, auch nur ad marginem, oder den Rücken der zuzustellenden Exhibiti anzusetzende kurze Wohlmeinungen erstattet werden können...”)

közvetlen kommunikációs csatornát kiépíteni az orvosi fakultás illetékes szakembereivel, illetőleg 1786 után az országos főorvos hivatalával.

A minősítési íveket rendszerint az orvosi fakultás, illetőleg 1786 után a *protomedicus* nézte át, s azokba a törvényhatóságokba, amelyeknél a táblázatos kimutatás szerint hiány mutatkozott az előírásoknak megfelelően képzett sebészből vagy bábából, az orvosi fakultáson éppen frissen végzők közül választottak ki alkalmas személyt a feladatok ellátására. 1786-tól a minősítések orvosokat, képzett sebészeket és bábákat, valamint fizetési viszonyaikat feltüntető rovatai alapján a helytartótanács számvevősege (*Buchhalterey der Statthalterey*) készítette el Bécsből küldött táblázatminta alapján a bécsi kormányzervekhez továbbítandó, az összes magyarországi törvényhatóságra vonatkozó kimutatást (5. táblázat).³⁵ A kimutatás alapján a hivatalok szinte egy szempillantás alatt képet formálhattak arról, hol milyen szakemberből van hiány, hol kik vannak túl- vagy éppen alulfizetve.

Ha a jelentésekben több vagy éppen az összes törvényhatóságot érintő egészségügyi problémákat tárgyaltak, a források behatóbb vizsgálata nyomán kibontakozó kép azt mutatja, hogy II. József uralkodásának időszakában kezdett a bécsi központi birodalmi kormányzervek, a bécsi egyetem orvosi fakultása, a helytartótanács, a pesti egyetem orvosi fakultása, majd az 1786-ban létrehozott országos főorvosi hivatal és az egyes törvényhatóságok alkotta bürokratikus hálózaton belüli információáramlás egyre több irányban és egyre szélesebb sávban működni. A legmeghatározóbb, felülről lefelé terjedő információáramlás mediális eszköztárának lényeges bővülése mellett megerősödtek az oldalirányú kommunikációs csatornák. Az oldalirányú információáramlás tekintetében 1770 után a helytartótanács és a magyarországi orvosi fakultás egyre szorosabbá váló kapcsolata mind a beérkezett jelentések szakszerű szűrése, kiértékelése, mind az autoritatív orvosi tudástermelés szempontjából meghatározó jelentőségű.

A *physicus-orvosok* éves egészségügyi jelentéseire válaszoló, meglehetősen formális tartalmi és stiláris elemeket felsorakoztató szokványos helytartótanácsi *expeditumok* mellett az 1780-as évek közepétől a korábbi időszakhoz képest megszorodtak a Bécsben vagy a helytartótanács által az orvosi fakultás és az országos főorvos szakmai közreműködésével megfogalmazott minden törvényhatósághoz intézett terjedelmesebb leiratok és körlevelek. Kimutatható, miként próbáltak a bécsi és magyarországi hivatali szervek és orvosi fakultások egymás-

³⁵ Az első, a Magyar Királyság tíz kerületének összes törvényhatóságát feltüntető kimutatás: MNL OL C 66. Nr. 43. pos. 40. fol. 201–204/1785–86.

sal együttműködve, a jelentések tartalmi elemzése, összehasonlítása, többé-kevésbé szintetizáló olvasása alapján kiszűrte, többnyire akuttá vált helyzeteket megoldani, vagy akár a megelőzés érdekében fellépni. Elsősorban embert és állatot sújtó járványok, egy-egy nagyobb régióra jellemző népbetegségek, szüléssel és a bábák tevékenységével kapcsolatos és egyéb, az orvosi rendszet körébe tartozó akut problémák hatékony és a lehetőségekhez képest gyors orvoslása érdekében a helytartótanács a leggyakrabban úgy járt el, hogy a beérkezett jelentések és táblázatos kimutatások közül kiszűrte az adott helyzetet a leghatékonyabban kezelő törvényhatóságban alkalmazott megoldást, s azt küldte tovább nyomtatott körlevél formájában az országban. 1788-ban például Madács Péter Gömör-Kishont vármegyei *physicus-orvos* éves egészségügyi jelentéséhez csatolta beosztottja, a vármegyei sebész által a marhák száj- és körömfájása ellen kipróbált és hatásosnak bizonyult gyógymód pontokba szedett leírását. A viszonylag terjedelmes német nyelvű szöveget és annak rövidített magyar és szlovák fordítását a helytartótanács azonnal szétküldte minden törvényhatóságnak.³⁶

Hasonló esetekre a helytartótanács rendszerint a magyar kancellária közvetítésével érkező uralkodói utasításra 1770 után egyre gyakrabban alkalmazta azt a megoldást is, hogy az osztrák örökös tartományokban már kipróbált és bevált, nyomtatásban kiadott német nyelvű orvosi munkákat küldött szét a törvényhatóságoknak. Ezeket a munkákat orvosok, többnyire *physicus-orvosok* fordították le, s a kiadás költségét vagy a helytartótanács, vagy maga a fordító orvos, ritkábban valamely főúri mecénás állta. A feladatot az orvosok az esetek többségében úgy oldották meg, hogy a gyors áttekinthetőség, a könnyű értelmezhetőség gyakorlatias szempontjait szem előtt tartva az eredeti szöveget tömörítették és/vagy fordításaihoz az adott témához kapcsolódó saját tapasztalataikra, megfigyelésikre alapozott megjegyzéseket fűztek lábjegyzet vagy a főszövegbe applikált „kiszólások” formájában. A minőség biztosítása érdekében a kéziratos munkákat a nyomtatás és kiküldés előtt a helytartótanács illetékes szakmai és/vagy a cenzúrabizottsága előzetesen megvizsgálta, majd a jóváhagyást követően kinyomtathatták. Tematikájukra nézve a legtöbb esetben embert, állatot sújtó járványos megbetegedések lefolyását és a lehetséges gyógymódokat tárgyaló munkákat, a sebész-szülészek és bábák számára írott oktatókönyvecskéket, traktátusokat küldtek ki. Ezek sorában külön kiemelendő a Raphael Steidele, a bécsi Allgemeines Krankenhaus sebész-szülésze által 1774-ben kiadott, majd Szeli Károly orvosdoktor által magyarra fordított és

³⁶ MNL OL C 66. Nr. 10/1788.

saját pénzen kinyomtatott bábaoktató könyv, amelynek terjesztése a vizsgált korszakunkban újból és újból napirendre került (Steidele 1777).³⁷ Ugyanígy a Bécsben állatorvoslást oktató intézmény vezető professzora, Johann Gottlieb Wolstein marhavészcéről szóló több munkáját egykori tanítványa, majd 1787-től a pesti egyetem állatorvoslás-tanára, Tolnay Sándor fordította le és adta ki a helytartótanács anyagi támogatásával (Wolstein 1784; 1786).

Az egészségügyi jelentések és táblázatos kimutatások tartalmi és formai elemeinek fokozatos standardizálódása, majd II. József idején a minősítési rendszer bevezetése igen kedvező hatást gyakorolt az alulról jövő kezdeményezésekre. A *physicus-orvosok* adatgyűjtő munkájuk során bejárták a rájuk bízott vármegyéket, s utazásaik során szembe-sültek számtalan esettel, rossz szokással, a köznép által igénybe vett gyógyítók tudatlanságával. Ezek a tapasztalatok több orvost is arra indítottak, hogy a helyi viszonyokra alkalmazott oktatókönyveket írjanak, amely munkákat, miután az orvosi fakultás szakmailag megvizsgálta, rendszerint saját pénzen nyomtattak ki. Ezek az orvosi felvilágosító irodalom műfajába sorolható munkák többnyire a bábaoktatást szolgálták, vagy a köznép számára írott dietetikai, életvezetési kézikönyvek voltak.³⁸ A jelentésírás gyakorlata tudományos igényű munkák megszületését is ösztönözte. 1794-ben Benkő Sámuel, Borsod vármegye *physicus-orvosa* előbb latinul, majd német fordításban is kiadta 1780–1793 közötti orvosmeteorológiai megfigyeléseit (Benkő 1794a; 1794b).

Összegzés

Mária Terézia és II. József uralkodásának időszakában az állami egészségpolitika elvi jelentőségű programjának kialakításában, formálásában, az egyes vidékek helyi adottságainak megfelelő harmonizációjában, az egészségügyi jelenségek és szolgáltatók területén többé-kevésbé átlátható viszonyok megteremtésében az egészségügyijelentés-írás meghatá-

³⁷ A könyv terjesztéséről: Daday 2005, 254–255; MNL OL C 66. 132. cs. Nr. 67. fol. 1–10/1789.

³⁸ Dombi Sámuel, Borsod vármegye *physicus-orvosa* például, miután bejárta a rá bízott vármegyének mind a négy járását, lesújtó tapasztalatokat szerzett a bábák munkamódszereit és tudatlanságát illetően, ezért 1772-ben egy kérdés-felelet formában megfogalmazott 104 oldalas kis oktatókönyvet jelentetett meg saját pénzen: Dombi 1772.

rozó szerepet játszott. A racionális elvek nyomán, összbirodalmi érdekek mentén, felülről lefelé építkező egészségügyi igazgatási rendszer az idők folyamán egyre hatékonyabb és szakszerűbb működtetése, az egyes kormányzati intézkedéseknek, uralkodói rendeleteknek és instrukcióknak a társadalom széles rétegei felé történő kommunikációja, a járványok és betegségek elleni védekezési stratégiák és konkrét, lokálisokhoz szabott cselekvési programok kidolgozása, végrehajtása, valamint az egészségtudatos megelőző szemlélet kialakítása és terjesztése a jelentési rendszer s az abban megjelenő participatív elemek nélkül nem lett volna elképzelhető.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egészségügyijelentés-írás gyakorlata az egészségügyi jelenségekre vonatkozó adatgyűjtés, az adatok egységes feltételek szerinti rendszerezésével, meggyőzési stratégiák kidolgozásával, az orvosi felvilágosítás mediális eszköztárának megteremtésével specifikus adminisztratív és szakmai referenciateret teremtett. Mindez lehetővé tette a birodalmi és országos hivatalok, valamint az ezekkel szorosan együttműködő oktatási centrumok számára az egészségügyi jelenségek (különösképpen a járványok és egyéb népbetegségek tekintetében) és szolgáltatók értékelését, szűrését, a különféle helyi ismeretek klasszifikálását, a területi különbségek kategóriáinak megalkotását s ennek révén a ráción alapuló autoritatív akadémikus orvosi tudás domináns szerephez juttatását.

A Magyar Királyság területén a *physicus-orvosok* egész országra kiterjedő adatgyűjtésére épülő egészségügyi jelentési rendszer néha kínlódva, kényszerű konfliktusok árán, de II. József uralkodásának második felére mégis működőképesnek bizonyult. Az egészségügyi hierarchia különböző szintjein helyet foglaló hivatalos gyógyítók s egyéb társadalmi szereplők (szolgabíró, pap, tanító, helyi bíró stb.) közreműködésével összeállított narratív jelentések, csatolt listák és táblázatos kimutatások rendszeres időközönként történő elkészítése új munkaethoszt, a társadalom iránti újfajta érdeklődést, elkötelezettséget teremtve, a társadalmi önismeret új képét kezdték el kialakítani, helyt adva a szakszerű érvelésnek, új tudáselemek megjelenésének és azok széles körű terjesztésének.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
MNL OL A 39. Magyar Kancellária Levéltára, Acta Generalia
MNL OL C 23. Helytartótanácsi Levéltár, Circularia Impressa

MNL OL C 37. Helytartótanácsi Levéltár, Acta Sanitatis
MNL OL C 66. Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Sanitatis

Egykorú nyomtatott és kiadott források

- Benkő Sámuel 1794a: *Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793*. Bécs, Alb. Ant. Patzowsky.
- Benkő Sámuel 1794b: *Medicinische Ephemeriden von den Jahren 1780 bis 1793*. Bécs, Alb. Ant. Patzowsky.
- Daday András 2005: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Budapest, Akadémiai.
- Dombi Sámuel 1772: *Bába mesterség*. Pozsony, Landerer.
- Frank, Johann Peter 1779–1819: *System einer vollständigen medicinischen Polizey 1–6*. Mannheim–Wien.
- Justi, Johann Heinrich Gottlob von 1756: *Grundsätze der Policey-Wissenschaft in einen vernünftigen, auf den Endzweck der Policey gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch Academischer Vorlesungen abgefasst*. Göttingen, Van den Hoeck.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1927 [1678]: *Gedanken zur Staatsverwaltung (1678)*. In *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe, 1. Reihe, Bd. 2. (Allgemeiner historischer und politischer Briefwechsel 1676–1679.)* Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. 74–76.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986a [1680a]: *Von nützlicher Einrichtung eines Archivi (1680)*. In *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften, 4. Reihe, Bd. 3. (Politische Schriften 1677–1689.)* Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR. 332–340.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986b [1680b]: *Von Bestellung eines Registratur-Amtes, Frühjahr 1680*. In *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften, 4. Reihe, Bd. 3. (Politische Schriften 1677–1689.)* Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR. 376–381.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986c [1680c]: *Entwurff gewisser Staats-Tafeln (1680)*. In *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften, 4. Reihe, Bd. 3. (Politische Schriften 1677–1689.)* Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR. 340–349.
- Linzbauer, Franciscus Xaverio 1852: *Codex sanitario medicinalis Hungariae*. Tom. II. Buda, Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis.
- Linzbauer, Franciscus Xaverio 1853: *Codex sanitario medicinalis Hungariae*. Tom. III. Sec. I. Buda, Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis.
- Sonnenfels, Joseph von 1765–1767: *Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanzwissenschaft 1–3*. Bécs.
- Steidle, Raphael 1777: *Magyar bábamesterség* (ford. Szeli Károly). Bétsben, Schulz.
- Wolstein, Johann Gottlieb 1784: *A' marha-dögről való jegyzések* (ford. Tolnay Sándor). Bécs, Kurtzbek.
- Wolstein, Amadeus János [Johann Gottlieb] 1786: *A' marha veszélyről szóló könyvetske* (ford. Tolnay Sándor). Bécs, Kurtzbek.

Irodalom

- Asch, Ronald G. – Freist, Dagmar (szerk.) 2005: *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Köln, Böhlau.
- H. Balázs Éva 1975: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországra. In Köpeczi Béla – Sziklay László (szerk.): „*Sorsotok előre nézzétek.*” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Budapest, Akadémiai. 159–160.
- H. Balázs Éva 1989: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790*. IV/2. Budapest, Akadémiai.
- Balázs Péter 2001: Az orvos és a közhatalom. *Lege Artis Medicinae*, 11., 2001/6–7., 502–509.
- Balázs Péter 2007: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*. Piliscsaba–Budapest, MATI–SOMKL.
- Becker, Peter 2008: Beschreiben, klassifizieren, verarbeiten. Zur Bevölkerungsbeschreibung aus kulturwissenschaftlicher Sicht, in Arndt Brendecke–Markus Friedrich–Susanne Friedrich (szerk.): *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Berlin, LIT, 393–419.
- Brendecke, Arndt – Friedrich, Markus – Friedrich, Susanne (szerk.) 2008: *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Berlin, LIT.
- Behrisch, Lars 2006: Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert, In uő (szerk.): *Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Campus. 7–27.
- Brendecke, Arndt 2003: Tabellen und Formulare als Regulative der Wissenserfassung und Wissensrepräsentation. In Schulze, Winfried et al. (szerk.): *Autorität der Form – Autorisierung – Institutionelle Autorität*. Münster, LIT. 37–53.
- Brendecke, Arndt 2004: Tabellenwerke in der Praxis der frühneuzeitlichen Geschichtsvermittlung. In Stammen, Theo – Weber, Wolfgang E. J. (szerk.): *Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: das europäische Modell der Enzyklopädien*. Berlin, Akademie. 157–189.
- Brian, Éric 2001: *Staatsvermessungen. Condorcet, Laplace, Turgot und das Denken der Verwaltung*. Bécs, Springer.
- Collin, Peter – Horstmann, Thomas (szerk.) 2004: *Das Wissen des Staates. Geschichte, Theorie und Praxis*. Baden-Baden, Nomos.
- Dinges, Martin 2000: Medicinische Policy zwischen Heilkundigen und „Patienten“ (1750–1830). In Härter, Karl (szerk.): *Policy und frühneuzeitliche Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann. 263–295.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest, Akadémiai.
- Foucault, Michel 2000 [1963]: *A klinikai orvoslás születése*. Budapest, Corvina.
- Gierl, Martin 2001: Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert. In Zedelmaier, Helmut – Mulsow, Martin (szerk.): *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*. Tübingen, Niemeyer. 63–94.

- Goody, Jack 1977: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hilgers, Philipp von – Khaled, Sandrina 2004: Formation in Zeilen und Spalten: Die Tabelle. In Schneider, Pablo – Wedell, Moritz (szerk.): *Grenzfälle. Transformationen von Bild, Schrift und Zahl*. Weimar, VDG Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften. 167–189.
- Horn, Sonia 2003: Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit zwischen Kameralismus und medizinischer Polizey. Forschungsdesiderata für Österreich und Ungarn in der Frühen Neuzeit. In Glatz Ferenc (szerk.): *Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Europa, Ungarn – heute und morgen*. Budapest, Europa Institut Budapest. 227–245.
- Horn, Sonia 2006: Verwaltete Gesundheit – verwaltete Krankheit. In Lachmayer, Herbert (szerk.): *Mozart. Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. Bécs–Ostfildern, Da Ponte Institut – Hatje Cantz. 205–213.
- Horn, Sonia 2008: „...eine Akademie in Absicht der Erweiterung der medizinisch-chirurgischen Wissenschaft...“ – Hintergründe für die Entstehung der medizinisch-chirurgischen Akademie „Josephinum“. In Schmale, Wolfgang – Zedinger, Renate – Mondot, Jean (szerk.): *Josephinismus – eine Bilanz*. Bochum, Winkler. 215–244.
- Klingenstein, Grete 1973: Van Swieten und die Zensur. In Lesky, Erna – Wandruszka, Adam (szerk.): *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Bécs, Hermann Böhlau. 93–106.
- Krász Lilla 2003: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Krász Lilla 2012: Quackery versus professionalism? Characters, places and media of medical knowledge in eighteenth-century Hungary. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 43., 2012/3., 700–709.
- Lesky, Erna 1959: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Bécs, Rudolf M. Rohrer.
- Lesky, Erna 1973: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. In uő – Wandruszka, Adam (szerk.): *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Bécs, Hermann Böhlau. 11–62.
- Plattner, Irmgard 2008: Josephinismus und Bürokratie. In Reinalter, Helmut (szerk.): *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*. Bécs–Köln–Weimar, Böhlau. 53–97.
- Probst, Christian 1973: Gerard van Swieten als praktizierender Arzt und als ärztlicher Forscher. In Lesky, Erna – Wandruszka, Adam (szerk.): *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Bécs, Hermann Böhlau. 80–92.
- Sági Erzsébet 2002: Veza Gábornak, Magyarország első protomedicusának élete és munkássága. *Orvostörténeti Közlemények*, 47., 2002/1–4. (178–181.), 157–166.
- Segelken, Barbara 2010: *Bilder des Staates. Kammer, Kasten und Tafel als Visualisierungen staatlicher Zusammenhänge*. Berlin, Akademie.
- Shapiro, Barbara J 2000: *A Culture of Fact. England 1550–1720*. Ithaka (NY), Cornell University Press.
- Sohn, Werner 2003: Von der Policy zur Verwaltung: Transformationen des Wissens und Veränderungen der Bevölkerungspolitik um 1800. In Wahrig, Bettina – Sohn, Werner (szerk.): *Zwischen Aufklärung, Policy und Verwaltung. Zur Genese des Medizinalwesens 1750–1850*. Wiesbaden, Harrassowitz. 71–89.
- Soll, Jacob 2008: Jean-Baptiste Colberts geheimes Staatsinformationssystem und die Krise der bürgerlichen Gelehrsamkeit in Frankreich 1600–1750. In Brendecke,

- Arndt – Friedrich, Markus – Friedrich, Susanne (szerk.): *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Berlin, LIT. 359–374.
- Spray, Emma C. 2012: Introduction: Centre and periphery in the eighteenth-century Habsburg „medical empire“. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 43., 2012/3., 684–690.
- Stagl, Justin 2002: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Bécs–Köln–Weimar, Böhlau.
- Steiner, Benjamin 2008: *Die Ordnung der Geschichte. Historische Tabellenwerke in der Frühen Neuzeit*. Köln, Böhlau.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 1986: *Das Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Stolleis, Michael 1987: *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht*. Frankfurt am Main, Metzner.
- Vogl, Joseph 2004: Regierung und Regelkreis. Historisches Vorspiel. In Pias, Claus (szerk.): *Cybernetics – Kybernetik. Die Macy-Konferenzen 1946–1953. Essays und Dokumente*. Zürich–Berlin, Diaphanes. 67–79.
- Wagner, Hans 1965: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Köln–Bécs–Graz, Styria. 221–246.
- Wimmer, Johannes 1991: *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung*. Wien–Köln, Böhlau.

1. táblázat. Embert és/vagy állatállományt sújtó betegségjelentések táblázatmintái

Táblázatminta az egyes törvényhatóságok éves egészségügyi jelentéséhez csatolandó, embert és állatállományt (ló, juh, szarvasmarha) sújtó megbetegedéseket és az alkalmazott gyógymódokat rögzítő kimutatás elkészítéséhez¹

Nomina possessionum	Morbi hominum				Morbi equor. cum adnexis remediis	Pecorum cornutorum cum remediis	Ovium cum remediis
	Morbi interni	Cura interna	Morbi externi	Cura externa			

Táblázatminta az egyes törvényhatóságok éves egészségügyi jelentéséhez csatolandó, időjárási és légköri viszonyokat, az előfordult (embert sújtó) megbetegedéseket és az alkalmazott terápiaformákat havi bontásban rögzítő kimutatás elkészítéséhez²

Monat	Witterung	Krankheit und Heyl-Art
Dezember	Anfangs ware es gefroren guter Wind, im Mitte regnerisch, und gelindere Kälte, zu Ende Frost und Schnee	Es herrschten hitzige Gallfieber zweyerley Gattungen, die erstere wurde auf diese, die andere auf jene Art (hier muss sie überhaupt angesetzt werden) ohne oder mit besonderen Falle geheilet, u. s. w. Besondere Krankheiten waren keine.
Jäner	Vorgefallene Witterung	Waren hauptsächlich diese Krankheiten mit oder ohne Bemerkung Besondere Krankheiten waren in diesem Monate folgende etc.

¹ MNL OL A 39. 12557/1784.

² MNL OL A 39. 2307/1788.

2. táblázat. Embert sújtó járványügyi jelentések táblázatmintái

Táblázatminta az embert sújtó járványos megbetegedések rögzítését szolgáló kimutatás elkészítéséhez³

Conscriptionsmässig erhobener Populations Stand des Komitats	Und des Orts in welchen die Seuche grassiret	Summe der Kranken	Summe der Reconvalescenzen	Summe der Verstorbenen
		No	No	No

Bővített kategória-rendszerrel összeállított táblázatminta az embert sújtó járványos megbetegedések rögzítését szolgáló kimutatás elkészítéséhez⁴

Komitat	Ort	Totalstand des ganzen Markts	Totalstand in der [Ortsname]; wo die Krankheit ist	Verbliebene und zuge-wachsene Kranke	Recon-valescite	Verstor-bene	Verblie-bende Kranke	Proportio der Reconvale-seirt zum Erkrankten	Verstorbene zum Erkrankten	Erkrankten Population in [Ortsname]	Verstorbene Population in [Ortsname]	Getauft unter dieser Zeit in [Ortsname]
		No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No

Táblázatminta az embert sújtó járványos megbetegedések 14 naponkénti rögzítését szolgáló kimutatás elkészítéséhez⁵

Konscriptionmässig erhobener Populationsstand des Komitats	Und des Orts, in welchem die Seuche grassiret	Zahl der Kranken		Summe		Bleiben amnoch Kranke	Anmerkungen
		Sind verblieben laut der Tabelle	Von dieser Zeit anzugewachsen	Bestund also der Totalstand der Kranken	Der Reconval-scenten		
				No	No	No	

³ MNL OL A 39. 28786/1787.

⁴ MNL OL A 39. 29592/1788.

⁵ MNL OL A 39. 23265/1789.

3. táblázat. Állatállományt (szarvasmarha, juh, ló) sújtó járványügyi jelentések táblázatmintái

Táblázatminta az állatállományt (szarvasmarha, juh, ló) sújtó, havonként benyújtandó járványügyi jelentés elkészítéséhez⁶

Komitat oder Stadt	Ort	Summe des										Ursprung des Übels	Angewandte Mittel und deren Erfolg		
		Hornviehes					Schaafe							Pferde	
		Total-stand des Viehes	Kranke	Reconvales- zierende	Um-ge- fallene	Total-stand des Viehes	Kranke	Reconvales- zierende	Um-ge- fallene	Total-stand des Viehes	Kranke			Reconvales- zierende	Um-ge- fallene
Numero															

Bővített kategória-rendszerrel összeállított táblázatminta az állatállományt (szarvasmarha, juh, ló) sújtó járványügyi jelentés elkészítéséhez⁷

Summe des/der Hornviehes/Schaafe/Pferde			
Totalstand des Viehes	Kranke	Reconvaleszierende	Umgefallene
		Gesungung zu dem Stand der Erkrankung von Monat zu Monat	Umfall zu dem Stand der Erkrankung von Monat zu Monat

⁶ MNL OL A 39. 28786/1787.

⁷ MNL OL A 39. 29592/1788.

4. táblázat. Minősítési-validációs rendszer táblázatmintái

Táblázatminta az egyes törvényhatóságokban működő sebészek, borbélyok emberi és szakmai alkalmasságát különböző szempontok szerint rögzítő minősítési ívek elkészítéséhez⁸

Nomina Possessorum	Nomina Chyrogorum et Tensorum	Locus originis		Religio	Aetas	Conditio	Ubi didicit	A quo examinatus	Quandiu in possessione moratur	Salarium	A quo susceptus	Servivit		Attestatum		Quot Ingyarum	Mores	
		Ubi	Unde									Ubi	Qua	Cum	Sine			A quo

Táblázatminta az egyes törvényhatóságokban működő bábák emberi és szakmai alkalmasságát különböző szempontok szerint rögzítő minősítési ívek elkészítéséhez⁹

Nomina Possessorum	Nomina Obstetricum	Locus originis		Religio	Aetas	Conditio	Ubi didicit	A quo examinatus	Quandiu in possessione moratur	Salarium	A quo susceptus	Servivit		Attestatum		Quot Ingyarum	Mores	
		Ubi	Unde									Ubi	Qua	Cum	Sine			A quo

Egyszerűsített kategória-rendszerrel összeállított táblázatminta az egyes törvényhatóságokban működő sebészek és bábák emberi, szakmai és fizikai alkalmasságát rögzítő minősítési ívek elkészítéséhez¹⁰

Namen	Dienst	Alter	Gesundheit	Dienstjahrestufe	Dienstzeit	Sitten

⁸ MNL OL A 39. 12557/1784.

⁹ MNL OL A 39. 12557/1784.

¹⁰ MNL OL A 39. 33245/1787.

5. táblázat. A helytartótanács számvevőse („Buchhalterey der Statthalterey”) által használt, a közpénzből fizetett egészségügyi alkalmazottak (physicus-orvosok, sebészek, patikusok, bábák) állományfelvételét és juttatásait összegző táblázatminták

Táblázatminta az egyes törvényhatóságokban alkalmazott physicus-orvosok, sebészek és bábák nevét, pénzbeni juttatásukat és képzettségüket rögzítő kimutatás elkészítéséhez¹¹

Namen des Bezirkes	Namen der Gespanschaft oder Stadt	Namen der besoldeten Comitats- oder Stadt-Physicus	Jährlicher Genuss desselben	Was für ein Prüfungs Zeugnis derselbe aufzuweisen hat	Namen des besoldeten Wundarztes eines jeder sonder-heitlich	Jährlicher Genuss des einzelnen	Zus.	Mit welchem Zeugnisse versehen	Namen des besoldeten Wehemiitter einen jeden sonder-heitlich	Jährlicher Genuss der einzelnen	Zus.	Mit welchem Zeugnisse versehen

Táblázatminta az egyes törvényhatóságokban alkalmazott, közpénzből fizetett physicus-orvosok, sebészek és bábák nevét, pénz- és természetbeni juttatásait rögzítő kimutatás elkészítéséhez¹²

Köpfe	Bedienstungen Physicus Chirurgus Hebamme	Namen und Zunamen			Wovon einer zu beziehen hat			Beitrag im Ganzen
		an Bestallung	an Montoursbeitrag	an Pferdportionen	an Quartierzins	Zusammen		

¹¹ MNL OL A 39. 18618/ 1787.

¹² MNL OL A 39. 5377/1787.

LOGAN, Robert K. (1939) a Torontói Egyetem professor emeritusa, fizikus, médiaökológus. A költészet fizikájáról tartott előadásai kapcsán ismerkedett meg Marshall McLuhannal, és fordult érdeklődése az írás és a nyelv története felé. A válogatásunkban szereplő tanulmányból nőtt ki a *The Alphabet Effect* (2004) című könyve, amely szerint az ábécé, a kodifikált jog, a monoteizmus, az absztrakt tudomány és a deduktív logika együtt formálta ki az eszmék egymásba kapcsolódó, egymást erősítő (autokatalitikus) körfolyamatait mintegy 1500 év alatt a termékeny félhold és az Égei-tenger vidékén Kr. e. 2000-től. Két újabb könyve is világhírű lett: *The Sixth Language: Learning a Living in the Internet Age* (2004) és *The Extended Mind: The Emergence of Language, the Human Mind and Culture* (2007).

MCLUHAN, Marshall (1911–1980) kanadai irodalomtudós, filozófus, média-teoretikus, a Torontói Egyetem professzora. A populáris kultúrával foglalkozó művei után kezdte a média valóságalkító szerepét vizsgálni. 1962-ben jelent meg a *Gutenberg-galaxis* című könyve, amely a szóbeli kultúra, a nyomtatás és az elektronikus média történetének és változásainak közös mintáit és társadalmi, illetve kognitív kapcsolódási pontjait fűrkészve emblematis módon készítette elő a digitális kultúra percepcióját. Érdeklődése a kommunikációtörténeti megközelítés atyja, a szintén torontói Harold Adams Innis hatására fordult ebbe az irányba, de kevés, a válogatásunkban közölt tanulmányhoz hasonlóan „direkt” történeti írása van.

NÉMETH György (1956, Kaposvár) egyetemi tanár, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének vezetője. Szakterülete a görög és a római történelem, a görög felirattan és az antik mágia. Eddig 18 tudományos (és több ismeretterjesztő) könyve, valamint több mint száz tanulmánya jelent meg magyarul, angolul, németül, franciául és románul. Több német, francia, spanyol egyetem vendég-professzora volt, a barcelonai Reial Acadèmia de Bones Lletres levelező tagja. Mágiakutatásait az OTKA és a spanyol Espacios de penumbra projekt támogatásával folytatja.

SZOMMER Gábor (1974, Pécs) történész. PhD fokozatát 2005-ben szerezte az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén, féléves kutatást folytatott a Tokiói Egyetem Történettudományi Intézetében a Japán Alapítvány támogatásával. Kutatási területe: a kora újkori európai expanzió, elsősorban az angol és holland ázsiai jelenlét, az angol és a holland Kelet-indiai Társaság információkezelési tevékenysége, illetve az ezekhez (akár távolabbról) kapcsolódó információ-történeti mozzanatok. Fontosabb publikációk: Holland navigációs tudás Japánról, 1608–1641. *Aetas*, 27., 2012/4., 31–49; A Kelet-indiai Társaság találkozása Japánnal. In Z. Karvalics László – Kiss Károly: *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, Gondolat, 2004. 162–191; A kalózkodás információ-történeti vetületei. In Z. Karvalics László – Kis Károly: *Szavak és képek között (Médiatörténet – kommunikációtörténet – információ-történet)*. Budapest, Gondolat, 2008. 191–205.

Z. KARVALICS László (1961, Zalaegerszeg), a Szegedi Tudományegyetem habilitált docense, a történettudomány kandidátusa. A nyolcvanas évek vége óta foglalkozik információ-történeti kutatásokkal, szervez ilyen tárgyú szakmai konferenciákat és műhelymunkát. Szerkeszti a Gondolat Kiadó Információ-történelem és Az információ-történelem klasszikusai című sorozatát. 2004-ben jelent meg *Bevezetés az információ-történelembe* című könyve. Legutóbb az *Aetas* című folyóirat információ-történeti tematikus számát gondozta. 1998–2006 között a BME–UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központjának alapító igazgatója. 2006–2007-ben Fulbright-ösztöndíjjal washingtoni egyetemeken kutatta az amerikai információs társadalom kezdeteit.

9 770237 520008

Z. KARVALICS LÁSZLÓ Megújíthatja-e az információs nézőpont az írástörténet-írást?

MARSHALL MCLUHAN – ROBERT K. LOGAN Az ábécé: találmányaink alfája és ómegája

NÉMETH GYÖRGY Üzenet a démonoknak

FELFÖLDI SZABOLCS A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében

ULRICH BLUM – LEONARD DUDLEY Az egységesített latin nyelv és a középkori gazdasági növekedés

HAJDU HELGA Írás és olvasás a korai középkorban

LÁNG BENEDEK A tudásátadás útjai a magyarországi kriptográfiai gyakorlatban

SZOMMER GÁBOR Levelezési gyakorlat és hálózatiság az angol Kelet-indiai Társaság első éveiben

KRÁSZ LILLA Az adatoktól az információig, az információtól a tudás-termelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon

1000 Ft